

Історія української громади в Раштаті

1915—1918

Написав

Омелян Терлецький

16.491.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ
Київ-Ляйпціґ
1919

Т3(4Г9=Ук)53

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 6226

Зміст.

Передмова 9
З листу Олександра Скорописа до автора 13
Вступні уваги 19
Історія української громади в Раштаті. (Від 12. 5. 1915 до 3. 3. 1918.) 49

Доба перша. (12. 5. — 31. 8. 1915.) 51
I. Маса полонених і українська пропаґанда 51
II. Просвітно-орґанізаційна робота в таборі. 71
III. Берлінська Централя С. В. У. й німецькі військові власти 77
IV. Огляд першої доби 80

Доба друга. (31. 8. 1915 — 9. 2. 1916.) 82
I. Загальний огляд життя в таборі 82
II. Українська громада 97
1. Орґанізаційне життя 97
2. Просвітне життя 133
III. Українська громада й робітничі команди раштатського табору. Міжтаборові взаємини 154
IV. Німецькі таборові власти й українська громада 156
V. Українська громада й Централя Союза визволення України в Берліні 159
VI. Огляд другої доби 160

Доба третя. (9. 2. — 12. 12. 1916.) 163
I. Українська громада й проча маса полонених у таборі . 163
II. Життя української громади 182
1. Українська громада й її орґанізація в таборі . . . 182
2. Просвітне життя української громади в таборі . . . 232
3. Робітничі команди 250

III. Міжтаборові взаємини 264
IV. Просвітний Виділ С. В. У. і громада »Самостійна Україна« в Раштаті 269
V. Українська громада й німецькі власти в таборі 278
VI. Берлінська Централя С. В. У. й українська громада в Раштаті 283
VII. Огляд третьої доби 288

Доба четверта. (12. 12. 1916 до 11. 3. 1917.) 292
I. Груднева реформа в українській громаді, життя громади й решта маси полонених 292
II. Центр раштатської громади 305
1. Орґанізаційне життя 305
2. Просвітний рух 323
III. Українська громада на робітничих командах 330
IV. Міжтаборові взаємини 334
V. Українська громада й німецькі таборові власти. 335
VI. Берлінська Централя С. В. У. і раштатська громада . . 338
VII. Огляд четвертої доби 339

Доба пята. (11. 3. 1917 до 3. 3. 1918.) 343
I. Центр української громади в раштатському таборі . . . 343
1. Загальний огляд 343
2. Орґанізаційне життя 362
3. Просвітний рух 375
II. Українська громада на робітничих командах 380
III. Міжтаборові взаємини 386
IV. Українська громада й німецькі військові власти. 397
V. Союз визволення України і українська громада в Раштаті 400
VI. Огляд пятої доби 402

Кінцеві уваги 404
Спис викладів і курсів 407
Показчик особовий і річевий 423

Важніщі скорочення:

Артистична Секція	А. С.
Бльок	Бл.
Ґенеральна Рада	Ґ. Р.
Ґенеральна Старшина	Ґ. Ст.
Просвітний Виділ С. В. У.	П. В.
Просвітна Секція	П. С.
Редакційна Секція	Р. С.
Соціяльна Секція	С. С.
Союз визволення України	С. В. У.
Таборова Національна Секція	Т. Н. С.

Передмова.

Ціллю цієї праці було дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі (всі в Німеччині), від початку просвітної роботи по таборах до часу виїзду перших січових відділів з трьох таборів на Україну в лютім і березню 1918. р.

Історія цих трьох громад, це частинка з історії нашого відродження в часі світової війни і як така вона має право на цікавість з боку нашої суспільности. Але і з погляду чисто наукового вона заслуговує на цікавість, бо історія цих трьох громад виказує деякі такі прояви, що їх бачимо на широкій світовій, історичній арені. Ці три громади, це доволі зізольовані три території сконцентрованого життя, яке відповідно до цього виявляє свої форми. Це відноситься власне до часів перед російською революцією. З вибухом російської і потім української революції громади підпадають у великій мірі внішним впливам і показують на собі рефлєкс многоважних подій, що відбувалися на сході Европи.

Ця праця збудована на писменних джерелах, а по части на безпосередніх відомостях автора. Писані джерела, це протоколи, звідомлення, канцелярійні книжки, кореспонденція і т. д. Вони з малими виїмками писані руками полонених. У джерельний матеріял входять також акти комендантур цих трьох таборів. Але кромі цього автор оперся в цій праці на своїх власних відомостях і спостереженнях, головно при історії української громади у Вецлярі, де автор брав чинну участь у просвітній роботі протягом двох років. Зміст праці зба-

гачено ілюстраціями, взятими з життя цих трьох громад, і знимками цих людей, які близько стояли до просвітної роботи в цих трьох таборах. Деяких фотоґрафій годі було дістати, як н. пр. членів Президії Союза визволення України.

Автор свідомий цього, що його праця не може дати повного образу життя трьох громад. Його можна би доповнити інформаціями від учасників просвітної роботи по таборах. Але тепер цього не можна було зробити, бо майже всі учасники цієї роботи знаходяться вже на Україні і зійтися з ними авторові було неможливо. Все ж таки бодай в головному образ повинен би бути вірний, бо писаний матеріял джерельний доволі багатий і його можна лічити на около вісім тисяч документів. Вони знаходяться в архіві Союза визволення України.

Віддаючи першу частину цеї праці нашій суспільности, почувається автор до милого обовязку, зложити подяку всім тим, що прийшли йому в поміч у цій праці. Перш за все належиться подяка: Високоповажаному бувшому членові Президії Союза визволення України в Берліні, добродієві Олександрові Скоропису-Йолтуховському, краєвому старості Холмщини й Підляшша за дозвіл користання з архіву Союза, всякі улекшення в цій справі та поміч при виданню цього тому, Високому Королівському пруському воєнному Міністерству й командантурі раштатського табору за дозвіл користати з актів раштатської комендантури й Високоповажаному добродію Др. Зенонові Кузелі за перепровадження коректи І. тому і за деяку поміч при праці.

Праця має складатися з трьох томів.

У першому поміщено побіч загальних уваг, які торкаються загально всіх трьох громад у таборах, історію української громади в раштатському таборі. В другому томі мала би бути поміщена історія української громади у вецлярському таборі, а в третім історія української громади в зальцведельському таборі полонених.

Що до історії раштатської громади, то вона має остільки вже свою літературу, що в 1917. р. вийшла маленька книжечка Петра Катеринюка „Bericht über die ukrainische Aufklärungsarbeit im Lager Rastatt“, яка на 40 сторінках дає коротенький огляд просвітної роботи в раштатському таборі від самих початків до липня 1917. р. Вона має характер чисто інформаційний і подає найважніщі дати з цього часу. При писанню І. тому автор опирався майже виключно на писанім джерельнім матеріялі. Матеріял доволі багатий і доволі повний, передовсім з рр. 1915. і 1916., хоч не одно запропастилось. І так нема на приклад зовсім протоколів т. зв. »Аґрарної Секції« і »Товариства ім. Лисенка«. Дуже мало також протоколів товариства »Запорожська Січ« у Раштаті, »Кооперативної Спілки Кустарні« і деяких инших.

Найліпше заступлені в джерелах: »Просвітний Виділ«, »Ґенеральна Старшина«, »Ґенеральна Рада«, »Національна Секція«. Впрочім автор не полишив на боці ніяких матеріялів, які була йому змога роздобути. Найбільший недостаток відчувався в статистичних датах і тому треба було дуже часто ставляти лишень приблизні дати, нераз гіпотетичні, замісць дійсних.

При кінці книжки уміщено покажчики особовий і річевий та спис викладів. Спис викладів неповний, але подано все те, що можна було роздобути з писаних джерел.

Зальцведель, дня 1. листопада 1918.

З листу Олександра Скорописа до автора.

»Зі всіх чужих країн уже від довшого часу найсильніще тягне мене до себе Єгипет, цей край фараонів і рабів фараонових.

Де б я не бував за останні часи в більших європейських містах, у музеях їх спішу я глянути не на Рафаеля, не на Ліонарда й Боттічеллі; не Рембрандт і Рубенс приковують мене до себе. Тонко викінчені, гладко одшліховані людські голови темного ґраніту зеленкувато-чорного базальту на незґрабних, дійсне камінно випростованих тулубах із незмінним чисто солдатським пів кроком наперед з лівої ноги, часто хвилюють і цікавлять мене своїм тисячолітнім ненарушимим спокоєм таксамо сильно, як витвори мистецтва наших часів. Ці дрібні рештки, це черепя та ці скалки колишнього єгипетського мистецтва, такого »не нашого«, на перший погляд такого чужого нам, вже здавна стали близьким мені. Здається, що лише про український рух, про вигляди нашого визволення, нашого державного будівництва так радо снуються мої думки, так охоче готов я викладати свої фантазії, як про єгипетську старовину...

Ви знаєте, коли умірав не лише фараон, але взагалі хто небудь з касти »справжніх« вільних людей фараонових, то до його гробу вкладали разом з його мумією ще й його постать вирізьблену в початках з дерева, а опісля з каменю, і то можливо найтвердшого, найтрівкішого, далі всіляку їжу, часто ціле волове стегно, навіть дичину, рибу, хліб, овочі, все, що любив він за

життя свого, геть аж до справжніх єгипетських пундиків (як це доведено хемічними дослідами). Вкладали туди і ріжного зерна, вкладали й маленькі, як наші, дитячі іграшки, сокири, плуги й всякий иньчий господарський струмент. Вкладали й ... невеличкі фіґурки рабів, які мали й на тому світі працювати, отже тими плугами далі орати, зерном засівати, годувати його і т. д. для заспокоєння потреб свого пана, аж поки душа його, згідно з вірою їх, знов не вернеться на світ божий і то конче в формі коли не фараона, то бодай фараонового підручного, на якого мали дальше працювати нащадки рабів.

Так з віку в вік...

І згідно з єгипетською вірою з віку в вік, от уже кілька тисячеліть працюють раби на своїх фараонів... Щезли єгипетські фараони, згинули царства, збудовані руками рабів їх, опустів пишний і багатий колись край, зникла висока наука жреців єгипетських: пустеля, пустеля економічна й духовна запанувала в Єгипті і в тій пустелі маячать лиш розкидані велитенські камяні горимогили, збудовані руками рабів фараонових для владик своїх. Та манячать денеде руїни фараонових палаців та храмів зі скалками та рештками мистецтва цього неістнуючого вже народу.

Європейські вчені, як старанні мурашки, постягали кожний до своєї держави, до свого музею ці нікчемні скалки й рештки колишньої пихи й багацтва. Коли блукаєш серед них, вдивляєшся в них, встає перед твоїм духовим оком стародавня правда, яка так багато і так яскраво свідчить про н е п р а в д у наших днів. Тому тягне мене так до Єгипту!

Серед мало художніх рабських фіґурок часто можна зустрінути жіночу фіґурку, що не лиш вклякнула, але й руками на землю сперлася, наче звірину малпує...

З того часу власне, як зрозумів я сю фіґурку, з того часу знайшов я ключ до розгадки єгипетської

Оп. Скоропис-Полтиравский

правди, що стала неправдою наших часів. Се ж єгипетський мельник і млин разом! Зерно насипає вона одною рукою на невеличке камяне жорно й розтирає його на муку другим камінцем. —

Сею весною на Волині бачив я в руху наші українські жорна в сінях одної хати. Люде наші ці жорна перед війною вже давно позакидали були. Війна з її загальним здичавінням примусила знов взятися за них.

Кілька тисячеліть відділяють українську культуру від єгипетської і ми бачимо, що людина устроїла наші жорна вже так, що перестала в роботі виглядати як четвероногa скотина, праця стала лекшою й видатнішою... а про те ми на наші українські жорна, в часи парових та елєктричних, вальцових млинів, дивимося як на свідоцтво нашої культурної відсталости...

Вдивляючись у єгипетські жорна, ми бачимо, що коли така нещасна рабиня мала намолоти муки для того, щоб прогодувати одну панську родину з челяддю її, то напевне мусіла вона цілий вік свій на тих жорнах працювати, як віл, не підіймаючи ніколи свойого зору до темносинього неба, до ясного сонця. В єгипетську темну ніченьку, з її великими, не по нашому ясному, ріжнобарвними зорями, зморена рабиня мусіла спати, як та замучена, загнана скотина, не знаючи, як звучить соловейкова пісня, голос коханого...

Дивлячись на цей єгипетський млин, розумієш ясно весь тягар, безрадність і прокляття біблійного виразу: »єгипетська робота«. Так, єгипетська робота — робота раба, раба, який по своїх почуваннях, по складу свого життя мусів близче стояти до скотини, ніж до людини наших часів. Тоді деревляний серп єгиптянина, вістря якого складалося з гострих скалочок кременя, ще ясніще освітлює первісну вбогість матеріяльної культури єгипетських рабів і ще яскравіще підкреслює високу культуру єгипетських фараонів і їх жреців, про яку так необлудно свідчать мистецькі рештки їх портретів, їх при-

крас. Адже ж серед єгипетських портретів ми маємо цілий ряд таких утворів, що цілий дальший розвиток мистецтва до наших днів не перевищив реальної правди майстрів, які працювали пару тисяч літ до нас.

Це противенство багатства культури фараонового окруження і скотського рабства мас населення Єгипту відчути можна на кожному кроці, вдивляючись у рештки єгипетського життя й мистецтва, які зберігають нам наші музеї.

І повним контрастом до »єгипетського млина« є портрет самого фараона. Загально лише намічене й шабльоново завше вимодельоване тіло фараона, не дивлячись на все ремісництво виробу таких фіґур, завше в одній і тій самій позі, з виставленою вперед лівою ногою, завжди майже зраджує одну рису: дивлячись на фіґуру фараона, навіть без голови, ви зразу признаєте, що цю людину вам би не так легко було змусити зробити що небудь *проти* її волі.

Так, фараони й окруження їх, завдяки використанню праці міліонів рабів зібрали такі багатства, які дали їм змогу дбати про культурні потреби. Вони вибилися з рабства природи, вони зрозуміли багато законів природи, багато з них стали використовувати на користь людини. Вони вступили на той шлях, яким іде і по нинішний день розвиток нашої культури; вони стали першими вільними від жорстокої влади природи, взагалі першими вільними людьми, чи просто — першими людьми.

З ростом культури все ширшає кляса людей, що їх воля стає з раба паном природи. На заході таких людей, вільних людей, далеко більше, ніж на сході.

Той, хто опанував природою, хто свою волю накидає природі, не може бути рабом. І в царській Росії достигали сили, що мали знести політичне рабство, яке тратило ґрунт у рабстві людини природі.

Але ми збирали наших земляків полонених в укра-

Львівська державна наукова бібліотека № 6226
16.491.
Львів. Бібліотека АН. УРСР

їнські табори, коли ще політичне рабство панувало на цілому просторі Росії. На наші вияснення, заклики вдуматися в своє становище, ми чули рабську молитву за довге й щасливе життя свого фараона — Миколи II. І коли в наслідок тої праці, яку розпочинали скрізь невеличкі гуртки ідеалістів одиниць у таборах, стихало »Боже царя храни« і все частіще й гучніще лунало »Не пора москалеві й ляхові служить«, коли дзвеніла ненависть у куплєті про »царя, що наш люд обдира«, тоді наші табори свідчили мені про те саме, про що так ясно розповідає мені мистецтво єгипетське: українці стали розуміти, що то за сили їх душать, для кого й чого заставляють робити єгипетську роботу. Ширилося розуміння — ріс український громадянин, і в неволі за дротом зросли кадри вільних людей.

І як єгипетський різьбяр, віддаючи з брутальним реалізмом зовнішні форми особи, мистецьки відбивав духові відзнаки тих, чії постаті він вирізував, так у наших українських таборах, ми, вживаючи західно-європейські громадські норми й формули, дали змогу виявити вільно, по людському, тисячам наших земляків їх національну українську душу.

Те, що величезна більшість московських рабів вернеться з полону, не переживши вогненного відродження революції, цілком свідомими українцями, отже справді вільними людьми, це те, що найцінніще з нашої спільної праці лишиться на завжди, як абсолютна культурна вартість, яку вклав у скарбницю людської культури кожен з тих, хто в цій праці брав участь.«

Стокгольм, літом 1917.

Вступні уваги.

Поміщуючи уривок з листу Олександра Скорописа-Йолтуховського, мали ми на цілі, дати змогу пізнати провідну ідею в діяльности Союза визволення України, а власне провідника просвітної роботи в трьох таборах полонених українців у Німеччині. В листі показана ясно мета просвітної роботи. Це робота культурна, а разом з цим національна, українська.

Велика світова завірюха стягнула сотки тисяч полонених українців до таборів у Німеччині і це, що наші люде знайшлись у німецькому полоні, в руках німецьких властей, дозволило сконцентрувати бодай якусь частину полонених і українців, відірваних від російського життя, піддати впливам визвольної української думки.

Президія Союза визволення України, якої членами були дд.: Володимир Дорошенко, Антін Жук, Маріян Меленевський і Олександер Скоропис-Йолтуховський, скористала власне із цеї нагоди. Вона подбала насамперед про те, що у фрайштадтському таборі (в горішній Австрії) сконцентровано 30 000 полонених українців, і рішила того самого добитися також у Німеччині. З тією метою основано в Берліні в квітні 1915. р. Централю Союза визволення України з тим, що представником С. В. У. став член Президії С. В. У. Олександер Скоропис-Йолтуховський, а секретарем Всеволод Козловський. Ця Централя мала власне занятися просвітною роботою між полоненими українцями в Німеччині.

Централя зараз приступила до діла, а рішаючим було те, що її вдалося знайти між німецькими міродатними

чинниками людей, які зараз прихильно поставилися до справи української пропаґанди по таборах. Цій справі нам треба придивитися трошки близше, бо це уможливить нам зрозуміти взаїмне відношення між приклонниками української справи, німцями, а провідниками просвітної роботи по українських таборах у Німеччині.

До війни була Україна дуже мало звісна Европі і українське питання лежало поза обрієм европейської політики. Европа дивилась на українську справу очима московської і польської історіоґрафії й публіцистики і наслідком цього мала невірне поняття про нашу справу. Тесаме було видко з малими виїмками і в німецькій історіоґрафії й публіцистиці. Плян німецького канцлєра, князя Бісмарка, який в своїх політичних комбінаціях брав у рахубу Україну, був викликаний збільшенням антаґонізму між Німеччиною а Росією у вісімдесяти роках, але його наслідники не брали цей плян поважно в рахубу. Це було наслідком почасти цього, що український рух був ще тоді занадто слабим, щоби можна було на ньому щось будувати, а почасти входило тут у гру те, що Німеччина мала все надію, що відносини німецько-російські уложаться з часом більш нормально.

Всеж таки в німецьких міродатних кругах зацікавлення українською справою істнувало, а навіть постепенно збільшалось. А входила тут у гру передовсім польська справа. Деякі німецькі політики справедливо думали, що українство може бути дуже доброю запорою для польського імперіялізму, який ставав чим раз більше невигідним для Німеччини. З цього вийшло симпатизованнє німецьких, міродатних кругів з українським, визвольним рухом, який тимчасом доходив у Галичині до чим раз більшої сили. Доказом цього може бути між инчим промова міністра фінансів Рейнбабена в пруському соймі (виголошена мабуть в 1904. році), де, разом з остриими виступами против польської господарки в Галичині на політичному полі, висказано було прихильні слова

про український, визвольний рух. На цьому тлі можемо також зрозуміти, чому в Німеччині попирано імміґрацію сезонових робітників українців, які шукали роботи в Німеччині. Це видко з цього, що, коли в 1908. році принято до робіт польських робітників 86 050 а українських 75 102, то в 1913. році це відношення змінилось остільки, що польських робітників було 75 490, а українських аж 114 253. Такий результат уважали ці товариства в Німеччині, які занимались справою сезонових робітників, корисним не тільки тому, що тим способом 5не скріплювалось надто силу польського елєменту в Німеччині, але ще й тому, що українські робітники, навчившись господарки на німецький спосіб, могли причинитись до уліпшення хліборобської господарки між українським населенням у Галичині, і тим способом могло українське селянство показати себе здатніщим в конкуренційній боротьбі з польськими поміщиками в Галичині.

По тім всім можна було сподіватись ясного становища німецького правительства підчас світової війни, а власне тоді, як в 1915. році показалась перевага Німеччини над Росією. Але що цего не було як слід видко і що тасама Німеччина, яка попирала доволі енергічно українську пропаґанду на Підляшшу, Холмщині і окупованій части Волиня, оголосила акт з 5. листопада 1916., яким створювано польську державу з неозначеними границями від сходу, то це послідне було почасти наслідком цього, що Німеччина не хотіла ясним виступленням в українській справі наразити собі поляків вже підчас війни, а по друге входив тут в гру передовсім згляд на Австро-Угорщину, яка цілий час війни, аж до берестейського мира, провадила польонофільську політику.

Але замісць цього виступає ясно відношення німців до української справи у цего гурта, який почасти був звязаний з правительственними сферами, а почасти стояв

незалежно від них. Цей гурт, який дехто склонний був називати »україно фільським« а до якого належав професор Павло Рорбах, прийшов до переконання, що головна сила Росії лежить на Україні та що цей російський кольос стоїть на кривді і поневоленню українського народа. І для цих людей став від разу український народ таким, якого доля могла би тісно звязатись з Німеччиною. Національне освідомлення українського народа і його висвободження зпід московського ярма було би актом справедливости й поступу в історії визволення народів, а разом з тим, це була би велика, політична користь для Німеччини. Без України не могла би Росія ніколи стати небезпечним сусідом для Німеччини.

Таку ідеольоґію ми бачимо власне також і у цих німців, які станули близше до української пропаґанди по таборах у Німеччині. Вони зрозуміли важність українського питання, зацікавилися долею українського народа й рішили прийти в поміч Союзові визволення України в його пляні що до ведення просвітної роботи між українцями по таборах. Це вони вважали за політичну, а разом з тим за гуманітарну акцію.

Цими людьми були отсі: тодішний правительственний президент Фрідріх фон Шверін, тоді полковник, потім ґенерал-майор (при воєннім Міністерстві), Еміль Фрідріх († 1918), др. Еріх Койп, директор товариства для попирання внутрішньої кольонізації, і сотник Вальтер фон Любберс (при воєннім Міністерстві).

Цих кількох людей рішило власне долю української пропаґанди. Переконані про раціональність своєї політичної проґрами, вони остали її вірними протягом цілого часу ведення української пропаґанди по таборах. Навіть тоді, як деякі німецькі, військові чинники на Україні пішли разом з гетьманом Скоропадським на русофільську дорогу, вони не відступали від свого. Для них зістався берестейський мир з Україною дорогою, по якій повинна

йти політика Німеччини. Політична незалежність України вважалася ними історичною конечністю.

І тепер ми зрозуміємо, чому вище згадані дд. прийшли в поміч берлінській Централі С. В. У. і потім цілий час її гаряче попирали. Рішаючим було також те, що др. Койп, директор згаданого товариства поставився дуже прихильно до української справи. Він усе обстоював за тим, таксамо, як і вище згадані добродії, щоби поводження німецьких, військових властей було як найкраще супроти українців, полонених. Завдяки цьому Централя С. В. У. дістала кредит в цім товаристві й тим способом просвітня робота по таборах була матеріяльно забезпечена. Дня 16. квітня 1915. р. відбулась у Франкфурті над Одрою нарада в справі просвітньої роботи по таборах, а власне про відношення С. В. У. до т. зв. бейрату, який складався з кількох осіб і який взяв у свою опіку справу української пропаґанди по таборах. У цій нараді взяли участь правительственний президент фон Шверін, др. Ціммер, др. Койп і член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський. Висліди наради подано зараз до відома Президії С. В. У. у Відні [1]) і вона згодилася на їх, поробивши деякі зміни, з яких найважніще було те, що С. В. У. застерігає собі самостійність в орґанізованню та провадженню просвітної роботи по таборах [2]). Представник С. В. У., Скоропис-Йолтуховський, зобовязався також, що робота по таборах не буде провадитися в духу проти-німецькім або проти-австрійськім. Про це відношення С. В. У. до міродатних чинників Німеччини та Австрії сказав Скоропис-Йолтуховський на т. зв. установчих зборах у Вецлярі дня 7. листопада 1916. р. ось так: »Союз поставив перед Австрією і Німеччиною бажання, щоби полонені з України були переведені в окремі табори, і щоб їм було

[1]) Письмо „Vermittlungsstelle Frankfurt a. O." до С. В. У. з дня 17. 4. 1915.

[2]) Письмо С. В. У. до „Vermittlungsstelle" з дня 15. 5. 1915.

дано право, користатися конституцією у своїому таборовому життю, щоби вони побачили, яка ріжниця між життям у Росії і життям у Німеччині та Австрії«. І дальше: »І у нас врешті вийшов компроміс між воєнним законом та конституцією. З приміру з фрайштадтцями (тут ішло о те, що Австрія зажадала звороту полонених із Фрайштадту, які були дуже помічні при просвітній роботі) ви бачите, що не все зовсім добре, що не все так робиться, як ми бажаємо, одначе ми вільно збіраємося і говоримо, й навіть поліцай, або офіцер за нами не наглядає, якби то було на волі. На таких умовах ми взялися за роботу з Вами. Ніяких обовязків Союз не давав, що буде робити на користь або Австрії або Німеччині. Тільки дали ми запоруку, що не будемо вести ґерманофобської або австрофобської пропаґанди. Ґенеральна Старшина (це була тоді начальна власть в українській громаді, зложена переважно з полонених, на підставі виборчого закона) таксамо не зобовязується вести аґітацію за Австрію або Німеччину. Але коли Ґенеральна Старшина перебірає провід роботи, то мусить сказати, що вона не буде вести нічого против німців. Таксамо закликались і ‚Просвітні Виділи С. В. У.' Він вірив в їх політичну зрілість і довіряв їм. Таксамо між Вами і нами не повинно бути найменших діференцій«[1]).

Це була норма, що її держалася потім Централя С. В. У. в Берліні в своїй діяльности по таборах українців-полонених. Ясна річ, що між Централею С. В. У., а Товариством для попирання внутрішньої кольонізації у Франкфурті над Одрою і воєнним пруським Міністерством мусів бути цілий час контакт. Представник С. В. У. в Німеччині Скоропис-Йолтуховський відбував конференції з д-ром Койпом, і з сотником Любберсом, а у важніщих справах з ґенералом Фрідріхом. Предметом конференцій з д-ром Койпом були справи фінансові, звязані

[1]) Протокол установчих зборів у Вецлярі з 7. 11. 1916.

з українською пропаґандою по таборах, а на конференціях з ґенералом Фрідріхом і сотником Любберсом обговорювано всякі адміністраційні справи. По виїзді Скорописа-Йолтуховського в червні 1917. р. провадив по части його аґенди секретарь Централі С. В. У. Всеволод Козловський. Так згадане Товариство, як і воєнне Міністерство сповняли завдання, яке собі поставили що до української роботи, добре. Товариство приходило все з фінансовою поміччю берлінській Централі С. В. У., а воєнне Міністерство ставало в пригоді при всяких адміністраційних справах, які вязалися з українською роботою по таборах. І треба признати, що воєнне Міністерство, а власне ґенерал Фрідріх і сотник Любберс вміли погодити приписи воєнного закона що до полонених з вимогами української пропаґанди. І в цім згляді зроблено було дуже багато. Міністерство зібрало українських полонених у раштатському таборі, а пізніще утворило ще два другі такі табори: у Вецлярі і Зальцведелі. Тим способом сконцентровано в трьох таборах понад 50 000 людей українського походження, між якими мала берлінська Централя С. В. У. провадити українську просвітну роботу. Міністерство подбало про те, що в цих трьох таборах вибудовано великі викладові залі, в яких могло помістится 4—5000 людей, де були також театральні сцени, побудовано церкви, уладжено в бараках приміщення на школи, друкарні, книгарні, переплетні, бібліотеки, малярні, різьбарні, гончарні, крамниці, всякого рода канцелярії, редакційні кімнати, читальні, клюби, фотоґрафічні робітні, залі для вправ Січі і т. д. Куплено також у двох таборах музичні струменти. Словом — Міністерство пішло що до цього як найбільше на руку Централі С. В. У. Що все те коштувало великі суми, це річ очевидна, а до збільшення видатків причинилося також і те, що українці-полонені з усіх трьох таборів діставали протягом цілого часу перебування в таборі більшу місячну платню, чим полонені з иньчих таборів.

Про иньче мусів сам С. В. У. подбати, а власне про книжки до бібліотек, про шкільні підручники, шкільні прибори, як н. пр. ґеоґрафічні карти, образи, потім музичні струменти для одного табору, костюми й театральні декорації і т. д. А вже ж найважніщим було те, щоби придбати вчителів і взагалі придатних людей до провадження просвітної роботи. Це вдалося власне зробити берлінській Централі також при допомозі воєнного Міністерства.

Усіх запрошених людей до участи в просвітній роботі було 29, але не всі вони рівночасно працювали так, що найбільше було їх у літі 1916. р., бо аж 23 людей. Відповідно до звання було між ними ґімназіяльних учителів 11, народніх учителів 5, адвокатів 2, укінчених студентів університету 1, студентів університету 2, і далї: один урядник університетської бібліотеки, один різбар, один оперовий співак, один публіцист і трьох людей з меньчим образованням. Що до їх приналежности, то було їх з Галичини 11, з Буковини 10, а 8 з державної України. Кромі цього був запрошений на серію викладів др. Стефан Смаль-Стоцький, професор черновецького університету, і оперовий співак Модест Менцінський, який в усіх трьох таборах дав по одному концертові. Запрошених людей до постійної роботи в таборах зорґанізовано в так звані »Просвітні Виділи С. В. У.«, з яких кожний мав голову, назначеного берлінською Централею С. В. У. До Просвітних Виділів увійшли з часом і деякі українці полонені офіцери, які тим способом з цивільними членами Просвітних Виділів брали активну участь у роботі. Тим Просвітним Виділам признала Централя С. В. У. досить широку автономію і свободу у виборі методи в роботі, полишаючи собі лишень надзір над цілою роботою. В тій цілі член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський обїздив від часу до часу табори, давав свої вказівки й помічення, а нераз робив зарядження, які вважав вказаними для успіху роботи. З виїздом Скорописа-Йолту-

Еміль Фрідріх,
генерал-майор при пруському воєнному Міністерстві.

ховського в червні 1917. р. з Німеччини не стало начального проводу в просвітній роботі по українських таборах, бо хоч з початком 1918. р. секретарь Централі С. В. У. Всеволод Козловський став його наслідником,

то однакож займався головно канцелярійними справами. Тим способом Просвітні Виділи, які повстали в усіх трьох таборах, перейняли на себе головну частину роботи між українцями полоненими. Вони уладжували всякого роду виклади й курси та орґанізували полонених в українські громади. Завдяки цьому Просвітні Виділи дійшли з часом у таборах до значіння та стали начальними орґанізаціями в українських громадах трьох таборів. Побіч самої просвітної і орґанізаційної роботи вони займалися також справами, які торкалися життя-буття полонених і що до того були посередниками між полоненими й німецькими властями.

Ці ж німецькі таборові власти виглядали так, що при комендантурах таборів, в залежности від їх і від воєнного пруського Міністерства утворено так звані українські канцелярійні відділи, на чолі яких стояли німецькі офіцери з рангою сотників. Ці німецькі офіцери входили в безпосередню звязь з головами Просвітних Виділів. В тій цілі відбувались між ними щоденні конференції, на яких предкладалися бажання Просвітних Виділів у справах адміністраційно-технічних. Коли на місце Просвітних Виділів стали Ґенеральні Старшини, тоді ролю голов Просвітних Виділів сповняли »референти« Ґенеральних Старшин, а в деяких таборах почасти також і голови Ґенеральних Старшин. Тим способом німецька військова адміністрація пристосовувалася до вимогів української пропаґанди і не тільки офіцерам з українського виділу в таборі, але і комендантам раштатського, вецлярського і зальцведельського таборів приходило брати під увагу українську роботу в таборі. Й треба зазначити, що деякі з них, а власне комендант вецлярського табору, підполковник Веллєр, дуже тісно звязався з просвітною роботою в цім таборі. Тим способом прийшло до кооперації в деяких справах між Просвітніми Виділами чи Ґенеральними Старшинами й німецькими таборовими властями, анальоґічно до цього, як це було між

Фрідріх фон Шверін,
пруський правительственний президент.

Централею С. В. У. в Берліні і пруським воєнним Міністерством. Ця кооперація була особливо тоді цікава, як увійшли до неї Ґенеральні Старшини трьох україн-

ських громад. Вийшло таке, що три елєменти з відмінними світоглядами увійшли з собою в тісний контакт: українці з Австрії, полонені й вільні українці з центральної України та німецькі військові власти. Але не зважаючи на те, кооперація показалася здібна до життя й удержалася до кінця істнування просвітної роботи в таборах, веденої Союзом. Особлившу ролю відограли в цім австрійські українці. Виховані більше в середньоєвропейському духу, але звязані національно з масою полонених, вони стали тим чинником, який виповняв цю ріжницю в світогляді, яка стояла між масою українських полонених, а німецьким військовим начальством. І це було одне з немаловажних завдань австрійських українців при їх роботі по таборах.

Що до самої просвітно-орґанізаційної роботи, то вона провадилась у таборах самостійно від німецьких чинників. Правда, німецькі власти пробували часом забирати голос у цій справі, бували часом відмінні погляди у воєнного Міністерства, чи то у таборових німецьких властей, від поглядів берлінської Централі С. В. У. чи Просвітних Виділів, але кінець-кінцем ішли німецькі власти на уступки зі своїх переконань чи поглядів. Важну ролю в цім згляді відограв, очевидно, член Президії Союза визволення України Олександер Скоропис-Йолтуховський, який все зумів прихилити німецьке начальство до своїх поглядів. Це було дуже важне, бо завдяки цьому могла просвітня робота відбуватися без натиску з боку посторонніх чинників. Виїмки і тут бували часом, але вони були викликані особлившими обставинами. Завдяки цьому могло життя по українських таборах свобідно розвиватися. При дуже великій свободі слова йшла тут інтенсивна виміна думок, а це причинилось багато до вироблення світогляду у наших людей та до поширення між ними української національної думки.

Очевидна річ, що це життя по таборах, по україн-

ських громадах, було чимось виїмковим, сказати б анормальним. Сам факт, що воно розвивається в полоні, показує це найвиразніше. Полон витворив своєрідний психічний стан у людей, які в нього попали, з чим треба було рахуватися при веденню просвітної роботи. Треба було теж рахуватись із дотеперішнім світоглядом полонених і з їх психічним настроєм, принесеним зі своєї країни. Між масою полонених видко було характеристичні черти, з яких одні могли шкідливо ділати при веденню роботи, иньчі знов її пособляли. На кілька таких черт хочемо власне звернути увагу.

На першому місці стоїть безперечно цей факт, що полонені мали страх перед Росією і боялись, що вона може притягнути по війні до відвічальности всіх тих, що взяли хоч би пасивну участь в українській пропаґанді, бо ж полонені зрозуміли, що ця пропаґанда була запереченням »єдінства руського народу«, цеї підстави істнування російської імперії. Іти за українською справою було в їх очах, іти дорогою, яка мала на меті розбити це »єдінство«, а тим самим російську державу. В очах полонених, це був дуже небезпечний експеримент, і він набирав тим більше драматичности, що українська пропаґанда провадилася на німецькій землі, навіть при допомозі німців, »ворогів російської держави, руського народу й славянства«, як говорили тоді. Це означало зраду цареві, зраду отєчеству і спілку з її ворогами. Цього вони боялись тим більше, що до весни 1916. р. вони вірили в побіду Росії, а коли потім зачали хитатися що до цього, то все таки аж до часів берестейського мира ніколи не дійшли до погляду, що Росія буде цілковито розбита, а Україна стане таки в цій війні незалежною державою. Об цім думали хиба одиниці й невеликі гурти, а маса полонених припускала що найбільше можливість автономії України в російській державі.

Цей страх перед Росією шкодив дуже українській просвітній роботі. Наслідком цього ставляло себе ба-

гато людей оддалеки від української пропаґанди, або ставляли себе навіть вороже до неї. В історії всіх трьох таборів видко довший час цю пасивність і ворожнечу до українства, що було власне викликане страхом перед Росією. Страх наказував їм держатися Росії і вони на зверх показують себе русофілами.

Але побіч них є й справдішні русофіли, й це русофільство вони принесли до табору вже з дому. Тут воно зміцніло ще в головах полонених. Росія була далеко, а воєнні переживання мусіли вплинути настільки сильно, що образ Росії з передвоєнних часів зачинав ставати невиразним. Туга за рідним краєм викликала у них ідеалізовання цього краю, цеї »Малоросії«, як вони Україну називали, а в звязку з тим і ціла Росія ставала для них гарніщою, чим була перед тим. Вони зачали ласкавіщим оком дивитися на Росію. Бували хвилі, коли здавалось їм, що цар, це добрий батько, бо він присилає дарунки полоненим за посередництвом »Червоного Хреста«. Забули вони й своїх чиновників та поліцаїв, а на всякий спосіб усе те змаліло в їх очах дуже. Завдяки всьому тому русофільський дух був дуже сильний між полоненими, аж поки українська пропаґанда не зробила більших поступів. Але навіть і тоді ще видко русофільство (правда убране в культурніщу форму) між нашими людьми; від нього не могли часом відчахнутись навіть деякі дуже свідомі одиниці. А коли повстала незалежна українська держава, то ще й тоді русофільство тут і там пробиває собі дорогу у формі симпатизования з московським большевизмом.

Другою характеристичною чертою наших людей було їх відношення до німецького світа. Ясна річ, що цей світ вони знали лишень остільки, оскільки прийшлось їм боротися з німецькими військами на фронті, а тут у таборах мали перед собою німецьких ляндштурманів. Більше дещо пізнали німців ці, що знаходились на робітничих командах, передовсім на хліборобських, де мали

нагоду приглянутися родинному життю німців і їх рільній господарці. Всього того було, очевидно, занадто мало й тому свій погляд на німецьку культуру і своє відношення до німців вони звязували з фактом полону. А що відношення полонених до тих, хто держить їх у полоні, не може бути прихильне (воно так виходить з людської натури), то й нема нічого дивного, що українці полонені ставилися неприхильно, або й вороже до німців. У цьому було щось елєментарне, що не давалося переломити; до цього причинялося, очевидно, й русофільство наших людей. Щойно з поступом української пропаґанди, коли русофільство зачинало слабнути, а деякі гурти українських громадян у таборах зачали дивитися на Німеччину як на політичний чинник при майбутнім повстанню незалежної України, щойно тоді ці гурти зачали инакшим оком дивитися на Німеччину. Це видко було власне починаючи від весни 1916. р., коли здавалося, що незадовго буде офензива осередніх держав на Україну. Але до офензиви не прийшло, а замісць цього прийшов акт з 5. листопада 1916. р., яким утворено польську державу. І від тоді »політики« між полоненими зачали відвертати свої очі від Німеччини. Революція в Росії, а потім визвольний рух на Україні звернули їхню увагу на схід і Німеччина ставала їм політично знов чужою.

Це відношення наших людей до Німеччини відіграло теж чималу ролю при веденню просвітної роботи по таборах. Полоненим приходило в голову нераз питання, чи провадження української просвітної роботи при допомозі німців буде потім заапробоване українським громадянством на Україні, чи ні.

Коли вже говоримо про ці характеристичні риси настрою полонених, які утруднювали ведення української пропаґанди, то треба ще згадати деякі, які не були вже звязані з фактом полону, а були принесені з дому. До таких рисів належить передовсім такий психічний настрій

полонених, який побуджував до критикування всього, до невдоволення із всього, до зневіри в усе та до недовірчивости до других. Тому й ясно, що наші люде не могли зрозуміти, чому німці чи французи вдоволені зі своїх порядків. Вони не могли представити собі гарної школи й церкви, бо цього всього вони в себе не мали й не бачили. Не могли теж подивитись людським оком на урядовця, бо не знали инакших урядовців, як тільки звісних їм російських. Не вірили другим, бо переконалися, що в Росії їх обдурювано, а зневірря їх опанувало, бо бачили, що в Росії не йшло до кращого. Словом, маса полонених була настроєна песимістично, вона склонна була все неґувати.

Не диво, що коли прийшлося їй почути в таборі про українську справу, то вона мусіла до цього поставитися неґативно; це виходило з цілого її психічного настрою. І коли ця маса, або скажім ліпше, певна частина її набрала потім инакшого настрою, то тут видно власне наслідки еволюції, яку вона перебула під впливом просвітної роботи в таборах. Це поясняє нам, чому в перших кількох місяцях просвітної роботи подобались масі полонених саме такі виклади, яких метою була критика політично-суспільних відносин на Україні та взагалі в Росії. Це потрафила маса погодити навіть зі своїм русофільським почуванням. Пізніще вона прислухувалась уже й викладам позитивного змісту. В парі з песимістичним настроєм видно було між полоненими дуже розбуджену фантазію. Вона була, хоч хвилевим, але все таки приємним відпочинком для людей песимістично настроєних. І коли наслідком української пропаґанди збудилось у них національне почуття і станула їм перед очима будуча Україна, то вона, очевидно, мусіла показуватись вимріяним ідеалом, звязаним у великій мірі з фантазією. Будуча, незалежна Україна не могла виглядати так, як сучасні держави з усіма їх недостатками, а мусіла бути чимось инакшим, чимось далеко кращим. Вона

мусіла принести повне щастя українському народові. А що земельна справа лежала найбільше на серці нашим людям, то, очевидно, будучу незалежну Україну звязувано з ідеальною розвязкою земельної справи.

Звідси можемо зрозуміти, що виклади, які ставляли такі рожеві образи, мусіли притягати до себе слухачів, і вони найбільше подобались побіч цих, в яких оперовано неґативною методою. Таке побуджування фантазії було разом з тим демаґоґічною методою і вона головно в перших місяцях просвітної роботи була в уживанню по таборах. Ясна річ, що революція російська і потім українська були уважані подіями, які повинні здійснити цей вимріяний ідеал і тому їх приняла маса полонених з великою симпатією і одушевленням.

Тим способом ці риси психічного настрою маси полонених або були перешкодою й тому почасти гальмували українську пропаґанду, або могли її спровадити на невластиву дорогу. Багато залежало тут, очевидно, і від одиниць, що були провідниками просвітної роботи, хоч, очевидно, їм не так легко було поставити себе зовсім самостійно й незалежно від цього настрою маси.

Розвивання незалежного українського почуття між полоненими мало ще в цьому велику перешкоду, що полонені взагалі не розуміли ідеї націоналізму, не кажучи вже про український націоналізм. Правда, маса полонених відчувала інстинктівно свою окремішність від великоросів чи поляків, але цей інстинкт був прикритий зверха якоюсь російською ідеольоґією на зразок цього, що Росія, це могуча, багата країна, яка має, що правда, лихих чиновників, і де нема справедливости, передовсім що до земельної справи, але все таки ця країна чимось краща від других. Вона дуже могуча й тому непобідима. Національне почуття вяжеться тісно з російською державністю та ідентифікується з нею на полі »єдинства руського народу«. Уважати себе не руським, а українцем, все одно, що бути проти-державним чинником, чоловіком,

який не бажає поліпшення обставин життя в Росії, хоч би дорогою революції, а хоче розпаду Росії на те, щоби чужинці над нею запанували. Поставити себе на цю точку, що українська національність і російська імперія — це зовсім не рівнорядні поняття, маса не вміла. Тим пояснюється власне, що українська пропаґанда по таборах натрафила на такий великий опір з боку маси. Тай навіть тоді, коли наслідком української пропаґанди зачалось у маси розбуджуватися національне українське почуття, навіть тоді воно ще ставить клясові інтереси, а саме земельну справу вище національної ідеї. І треба було щойно дальших місяців просвітної роботи, щоби побіч земельної справи виступили на плян такі річі, як національна школа, українська мова як урядова і т. п.

Коли говоримо про ці риси настрою полонених, які більше чи меньче гальмували розмах просвітної роботи між полоненими, то слід вказати ще на такі риси, які цій роботі пособляли. До таких належить між иньчим цікавість, яку виявляли полонені при викладах. Це видно було у всіх трьох таборах і вона перемогла зчасом і страх перед Росією і неохоту до »німецько-української спілки«, і песимістичний настрій. Наші люде чим дальше, тим більше заглядали до залі викладів, заходили до школи, а зайшовши там, вже не могли так легко відірватися від цього, тим більше коли виклади, що їх виголошувано, були дійсно інтересні. І треба сказати, що це властиво вратувало справу української пропаґанди, хоч хвилями здавалося, що ціла робота не допровадить до ніяких результатів. Як полонені захоплювалися викладами, видно з цього, що при цілій своїй неохоті до »буржуазії«, за яку вважали членів Просвітних Виділів і членів Президії С. В. У., вони все таки відносилися до них з пошаною. Не пошкодило багато навіть те, що членами Просвітних Виділів не були їх земляки, а переважно австрійські українці, які відріжнялись від своїх закордонних земляків політичними й соціяльними переконан-

Вальтер фон Любберс,
сотник при пруському воєнному Міністерстві.

нями, а навіть инакшим розумінням національного питання.

Не можна заперечити також і цього факту, що полонені виказували доволі велику здібність у науці і здо-

ровий простий розум. Це мусів завважити кожний з цих учителів, який має довшу практику в своїм заводі.

Можна би ще звернути увагу на одну характеристичну рису полонених, а власне на їх велику охоту до балачки. Можливо, що на те вплинув полон, бо ж не можна забувати цього, що всі курсисти були в перших кількох місяцях просвітної роботи зовсім увільнені від всякої иньчої роботи й могли віддаватися вповні науці тай балачці. Ця охота до балачки, охота до дискутовання була дуже корисним чинником при просвітній роботі, хоч не можна заперечити й цього, що коли вона торкалася справ тяжких до зрозуміння, наприклад справ політичних, то тоді дискусія робилася нераз балачкою без реального змісту.

Не може бути очевидно завданням цеї праці аналіза психічного настрою маси полонених, але коли порушено тут деякі питання з цього поля, то зроблено це тільки тому, що деякі психічні моменти відіграли чималу ролю при просвітній роботі по таборах. Для психольоґа тут поле незвичайно вдячне.

Але ж і для соціольоґа-історика ці маси представляються інтересно. В таборах полонених українців бачимо концентрацію людей для одної мети, яку можемо бачити хиба по таборах військових. Пригадуються теж великі манастирі чи то на горі Атос, чи деякі манастирі бенедиктинські, як н. пр. в Монте Кассіно чи в Бейроні, де життя звязане не тільки з реліґією, але і з наукою та штукою. Тільки воно в таборах все таки більше всестороннє й ріжноманітне. Цю ріжноманітність було видко, як що було приглянутись докладніще трьом таборам українців-полонених. Одні з полонених слухали так зв. вищих курсів, иньчі ходили до народньої школи, иньчі бували лишень на вічах, иньчі знов займалися аґітацією в українському чи проти-українському духу й були заводовими аґітаторами, як другі заводовими музикантами, акторами, чи співаками. Там знову були ро-

бітники мистецького промислу, малярі, тут знов редактори, учителі, друкарі, переплетчики, торговщики, а врешті заводові політики, члени таборових »парляментів« і »правительств«, канцелярійні та адміністраційні урядовці і т. п. Як що додати до цього всяких театральних кравців і шевців та всяких служачих, а врешті січовиків, які могли нагадувати військо, то маємо багато з цеї ріжноманітности, що її бачимо на ширшій арені — на волі. Тільки тут ця ріжноманітність була дуже сконцентрована й тому зараз впадала в вічі. Впрочім, що до свого суспільного складу маса полонених була доволі одноманітна. Подавляючу більшість складали собою хлібороби, за ними ішли щойно фабричні робітники. Иньчі кляси не входили чисельно в рахубу, бо губилися в цій масі. Все ж таки була тут і т. зв. інтеліґенція, на яку складалися народні вчителі, фахові актори, канцелярійні урядники, то що; найменьче було людей з університетським образованням.

Що до національних почувань можна цю масу полонених поділити на три ґрупи з тим, що чисельне відношення цих ґруп улягло наслідком української пропаґанди великим змінам. Ці ґрупи були би такі: 1) Свідомі українці, 2) темні, рівнодушні люде до національного питання, т. зв. малороси або хохли і 3) ворожо настроєні до українства люде, які називали себе »руськими«, а яких свідомі українці називали »чорносотенцями«. З цих трьох ґруп переважала, очевидно, значно з початком просвітної роботи ґрупа друга, щоби потім уступити першій ґрупі. Але жадна з тих ґруп не пропала цілковито. Ще в лютім 1918. р. трафляються тут і там русофіли, хоч процент їх дуже маленький, і заховалися при життю люде темні, рівнодушні до національної справи. Тим способом маса полонених перейшла на точці національного почування дуже радикальну еволюцію, яку побіч української пропаґанди по таборах завершив потім вплив українського визвольного руху на Україні.

Великі зміни перейшла маса що до політичних переконань. Коли з початком роботи русофільство було у масі загальним, хоч було видко опозиційний настрій до російських порядків та російських міродатних кругів, то з розвоєм життя в таборі зачала пробивати собі дорогу ідея автономії України, а між меньчими гуртами свідомих українців ідея незалежної України. З хвилею вибуху російської революції зміцніли на якийсь час симпатії до всеросійського визвольного руху, але потім вони занепадають під впливом сепаратистичної політики українського громадянства на Україні і проголошення незалежности української держави. Правда, появляються тут і там симпатії до московського большевизму, але ці симпатії не були обґрунтовані основніще і їх придушувала українська державна ідея.

Про партійне життя між полоненими приходиться сказати небагато. Людей, які признавалися до партійної приналежности в Росії, було дуже мало, а тут в таборах не виробилось теж партійне життя. Не було впрочім у проґрамі ні С. В. У., ні Просвітних Виділів розбуджувати партійне життя. І коли деякі члени Просвітних Виділів провадили в таборах партійну політику, зорґанізувавши соціяльно-демократичну партію, то все таки дійсних соціяль-демократів знайшлось у таборах небагато, таксамо як і справдішних соціяль-революціонерів, які так себе називали на взір цих, які себе так називали на Україні. Одні й другі були радше суспільними радикалами і свій радикалізм зводили до земельної справи. Але думати наприклад, що маса полонених була за соціялізацію землі на Україні було би так само невірно, як те, що маса готова платити високі ціни за панську землю. Впрочім партійні проґрами не цікавили їх надто, тай маса їх звичайно не розуміла.

Не була цікава для полонених також церковна справа. При історії кожного табору це видко дуже добре. У цьому напрямі не було видко зміни протягом цілої про-

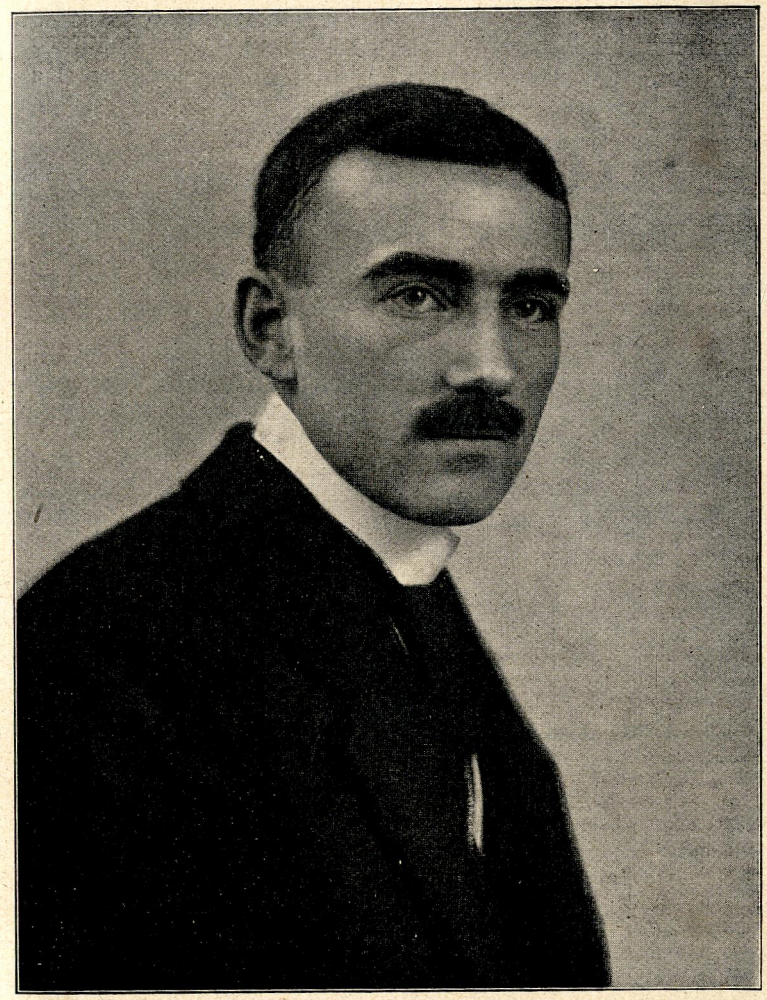

Др. Еріх Койп,
директор «Товариства для попирання внутрішньої кольонізації».

світної роботи. Лишень для інтеліґентних одиниць було ясно, що церковну справу не можна легковажити і що постулятом українця повинна бути автономія української церкви.

Про діяльність С. В. У. по таборах і про діяльність Просвітних Виділів там же буде мова при історії кожного табору зосібна, тут можна тільки дещо зазначити. Ця діяльність мусіла обіймати такі поля: 1) Просвіту, в тіснішому цього слова значінню, а саме науку поодиноких предметів, чи то за посередництвом зорґанізованих шкіл, чи курсів і окремих викладів, 2) просвіту національну цеб то національне й політичне виховання, 3) практичну науку орґанізації. Ці три ґрупи вязалися тісно й взаїмно себе доповняли. Третя ґрупа була, що правда, чисто практичною наукою, але й дві перші стали почасти такими ж остільки, що полонені з розвоєм просвітної роботи самі перебрали в певній мірі роботу на себе. Вони учителювали в народній школі, давали научні виклади, редаґували часописі, виголошували політичні бесіди, словом — вели українську пропаґанду так в самім таборі, як і на робітничих командах. Правда, Просвітні Виділи мали все таки перший голос на всіх полях. Вони давали найцінніщі виклади й тому напрям виховання остався все таки в їх руках і, очевидно, в руках члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського. Лишень що до науки орґанізації полонені станули з часом зовсім самостійно. Це сталося тоді, як на місце Просвітних Виділів стали начальними орґанізаціями Ґенеральні Старшини, а ще більше тоді, як дотеперішний провідник просвітної роботи по таборах Скоропис-Йолтуховський виїхав у червні 1917. р. з Німеччини. Поставлення Ґенеральних Старшин на чолі українських громад у трьох таборах було одною з найважніщих епох в історичному розвою громад трьох таборів. Завдяки цьому дістали полонені право самі управляти українськими громадами. Це сталось насамперед у вецлярському таборі наслідком т. зв. листопадової реформи з 1916. р., потім у раштатському, а вкінці в наймолодшому зальцведельському таборі. Ці три громади представляли собою рід федерації, яка мала свій осередок у берлін-

ській Централі С. В. У. і якої видимим знаком були також міжтаборові конференції. З хвилею вибуху російської революції ці три громади, які вже й перед тим управляли собою почасти в державних формах, тепер зачали вважатися немов маленькими республіками зі своїми парляментами, правительством і президентами, чи головами громад.

Як що йде мова про характер української пропаґанди взагалі, то треба сказати, що він був зложений з двох елєментів: з позитивного, який лежав у цьому, що полоненим подавано позитивні відомости так з українознавства, як і взагалі з ріжних областей наук, і з неґативного, де розводилася критика політично-суспільного ладу в Росії. Оба ці елєменти вязались звичайно зі собою, хоч у перших часах дореволюційної доби переважав елємент неґативний, щоби потім дати більше місця позитивному елєментові. З вибухом революції в Росії настало замішання що до методи і від тоді не було властиво ніякої методи в дальшій роботі, а самі події в Росії і на Україні провадили людей за собою. Можна мати ріжні погляди на методи просвітної роботи в таборах, але коли вона була двояка, то власне достосовувалася до маси полонених. Позитивна метода брала на увагу цікавість полонених, а неґативна рахувалася з тим, що такий спосіб пропаґанди був власне до вподоби нашим людям і міг приєднати людей до спільної роботи. І не можна заперечити цього, що саме пропаґанда неґування дуже приспішила просвітну роботу по таборах, хоч могла мати (і часом мала) відємні наслідки особливо там, де критика політично-суспільних відносин у Росії не була звязана тісно з поставленою українською ідеєю.

Одначе найбільше причинився до приспішення темпа національної еволюції по таборах факт, що ціла ця 50 000-а маса полонених була сконцентрована в трьохтаборах. Правда, в самих таборах не було більше як половина цієї маси, а від літа 1916. р. було її таки значно

меньче, але все таки сконцентрування кільканацятьтисячної маси полонених у трьох таборах показало свої наслідки, звязані з такою концентрацією. При такій концентрації можна було провадити просвітну роботу дуже інтенсивно й еволюція українських громад ішла дуже скоро. Увільнені від роботи мешканці табору мали змогу від рана до вечера це чи те почути, цього чи иньчого навчитись. Зачавши від астрономії, а скінчивши на таких практичних викладах, як наприклад про кооперацію — усе тут подавалося полоненим. Спів, орхестра, театр і кіно — це були разом з тим і приємні річі, які можна було дуже часто почути. Як що додати до цього можливість мати кожної хвилі кілька часописів і книжок всякого змісту, то з цього бачимо, що культурні обставини зложились як найкраще. З того боку не одно полоненим недоставатиме, як вернуть в українські села. Їм захочеться почути хоч би від часу до часу викладів, вони захочуть бібліотеки чи часописів, бо це вже тісно звязалося з їхнім життям. Їм пригадається в неділю театральна вистава чи концерт, а як побачать недостаток орґанізаційного життя у наших мас на Україні, не втерплять і пороблять заходи, щоби заснувати просвітні чи економічні товариства та зорґанізують аматорські театри чи хори. Все те буде наслідком перебутого життя в таборі.

Очевидна річ, що ця концентрація причинилася також до сильнішого відпору з боку ворожих елєментів до української справи. Як ця проти-українська аґітація відбувалась і які вона діставала гострі форми, про це буде мова при історії кожного з цих трьох таборів, але можна зараз зазначити, що бували хвилі в деяких таборах, коли здавалося, що вся просвітна робота в таборах була зовсім захитана. Приходило нераз ставити собі питання, чи взагалі провадити дальше цю роботу.

Але коли такі хвилі назвати крізою, то дякуючи знов же цій концентрації, кріза минала скорше, чим це

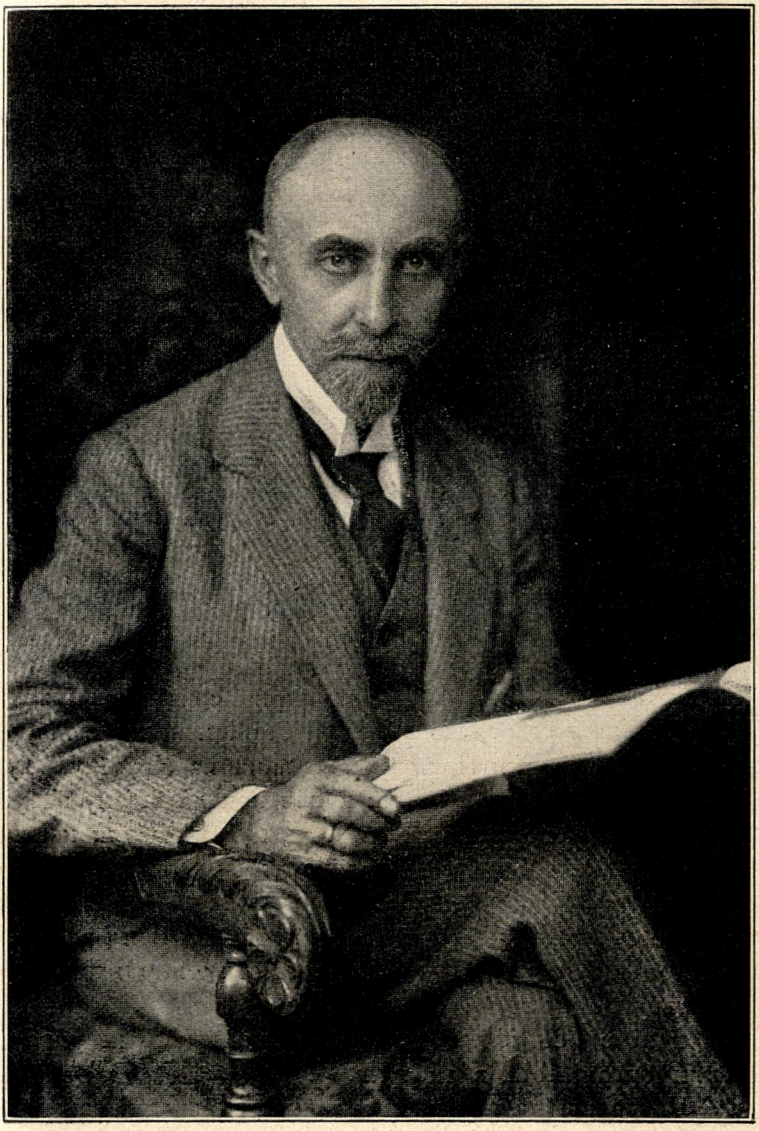

Всеволод Козловський,
секретарь Президії Союза визволення України.

робиться в нормальних обставинах, хоч часом полишала хронічні признаки й тягнулась нераз тижнями, а навіть місяцями.

Иньча річ, що така неприродна концентрація мала теж і свої лихі наслідки. Вони не проявлялися, поки ще час полону не був довгий і поки в таборах перебувало по кілька тисяч людей. Але коли в другій половині 1916. р. і потім іще більше в 1917. р. ограничено число полонених у самих таборах, тоді справа значно змінилася. Це видко було передовсім по цих людях, які цілий час перебували в таборі, а яких число було в кожному таборі коло 200. Вони з часом перестали для себе бути інтересними і, виговорившись з собою, не мали вже теми до живіщої виміни думок. Вони перемучилися як викладами, так і орґанізаційною роботою; усе те перестає вже їх цікавити. Наслідком цього підупадає в таборах просвітна робота, а орґанізаційне життя робиться чим раз більше формою без змісту. Революція в Росії і український визвольний рух електризують цих полонених, що правда, але вже тоді вони нездібні до щирого одушевлення, як це могло бути кілька місяців перед тим. І тому сталося дуже добре, що якраз ці старі мешканці табору виїхали з першими січовими відділами на Україну. Тут не було їм вже місця і вони могли при дальшому побуті затратити ці свої духові прибутки, що їх набули наслідком виховання в таборі. Далеко довше втрималися при душевному здоровлі полонені, що знаходилися на робітничих командах, а не мали тяжкої роботи. Вони виявили далеко більше одушевлення на звістку про визвольну боротьбу на Україні. Це видко з листів, що їх писали полонені з робітничих команд до центральних українських орґанізацій в таборах.

Просвітна робота на робітничих командах зачалася систематично в другій половині 1916. р. й тягнулася з деякими переривами цілий час праці у таборах. Вона лежала в цьому, що українські начальні орґанізації на-

значували з кожного табору довірених людей, т. зв. мужів довірря, які від часу до часу обїздили робітничі команди. Там мали вони реферати, давали пояснення в справі просвітної роботи й орґанізації і т. д. Німецькі військові власти прийшли і тут у поміч українській справі: вони подбали про матеріяльне забезпечення мужів довірря і йшли їм на руку при сповнюванню їхніх завдань. Робота мужів довірря мала дуже добрі наслідки, бо причинилась у великій мірі до освідомлення цих людей, які мало або зовсім не брали участи в українському руху, що йшов по таборах.

Тим способом між таборами й робітничими командами був звязок доволі сильний, про що може також свідчити жива кореспонденція, яка провадилася між начальними орґанізаціями й полоненими з робітничих команд. До скріплення цеї звязи причинилися багато часописі, які виходили в таборах, і бібліотечний рух, від коли таборові бібліотеки зачали обслугувати полонених на робітничих командах.

Як що приглянутись історії життя українських громад у трьох таборах, то видко між ними велику анальоґію. Причини цього були ріжні. Вони походили напевно з цього, що провід у просвітній роботі трьох таборів мав член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський в своїх руках, що між таборами були взаємини і одна громада впливала на другу, що склад Просвітних Виділів у поодиноких таборах був меньче-більше однаковий, що приблизно однакова була метода в просвітній роботі. Але поза тим, хто знає, чи не важніщу ще ролю відіграли ці позитивні й неґативні риси психічного настрою українців полонених, про які була мова попереду. Ці риси були спільні полоненим усіх таборів і вони ще більше дозволяють нам зрозуміти цю анальоґію. Це була ця елєментарна сила, яку не могла змінити в так короткім часі ніяка метода, ніяке педаґоґічне виховання. І це власне може зацікавити історика-психольоґа без огляду

на те, чи йому цікава сама українська робота в таборах. Тут він може знайти цікавий приклад реакції маси, виставленої під вплив духової струї, яку їй накинено ізо вні. — Еволюція життя українських громад в усіх трьох таборах виявляє історичні доби, які ріжняться між собою доволі значно. Ці доби не йдуть синхроністично з собою в трьох таборах, бо просвітна робота не зачалась у них рівночасно. Найстаршим що до того був раштатський табор, вецлярський стояв по середині, а наймолодшим був зальцведельський. Щойно з часом вирівнюються ріжниці в розвою трьох громад і в половині 1917. р. їх вже властиво не видно. Рік 1918. застає всі три громади на тім самім степені еволюції.

На цім можемо закінчити наші вступні уваги. При історії кожної української громади трьох таборів поговоримо про те докладніще.

Відбулася величезна еволюція. Так берлінська Централя С. В. У., як і Просвітні Виділи С. В. У. в цих трьох таборах вложили праці дуже багато. Та робота не пропала даремне. Тому справедливо каже провідник просвітної роботи в українських таборах у Німеччині Скоропис-Йолтуховський у вище поданому листі, що »в неволі за дротом зросли кадри вільних людей і величезна більшість московських рабів вернеться з полону... цілком свідомими українцями...«

Цікаве, що це сталось якраз на німецькій землі, немов би сповнилися Шевченкові слова, сказані з іронією:

»Колись будем
І по свойому глаголать,
Як німець покаже,
А до того й історію
Нам нашу розкаже...«

Це сталось тим способом, що німці уможливили і прийшли в поміч українській пропаґанді.

Історія української громади в Раштаті

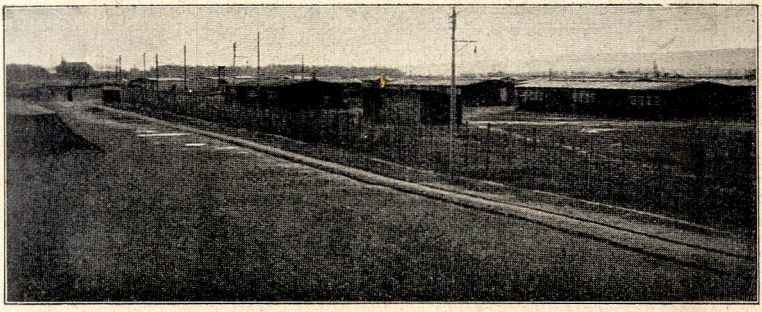

Раштатський табор, бльок IX-ий.

Доба перша.

Від початку просвітної роботи в таборі дня 12. травня до основання Центрального Комітету дня 31. серпня 1915.

I. Маса полонених і українська пропаґанда.

Раштатський табор перший у Німеччині, в якому зачалася просвітна робота, ведена Союзом визволення України. Наслідком цього він має спеціяльне становище між трьома таборами, де розміщено українців полонених. В цій добі, про яку тепер мова, він був одиноким українським табором, бо у Вецлярі і Зальцведелі не сконцентровано ще тоді українців. Тим способом це була перша проба в Німеччині провадити в таборах українську пропаґанду й головне поле діяльности Централі С. В. У., яку в квітні 1915. р. утворено в Берліні. Концентрація українців полонених у Раштаті зачалася в травні 1915. р. так, що в другій половині ц. м. число полонених лічило вже около 3000[1]). І зараз же придбала Централя людей, які мали в цім таборі взяти в свої руки справу ведення української роботи. Вислано

[1]) Звідомлення П. Бензі з 18. 8. 1915., ст. 2.

там Петра Бензю і О. Початка, обох українців з російської тоді України. До помочі додано їм Івана Райляна, студента університету з Буковини, в характері переводчика. Дня 12. травня 1915. р. зявилися вони в таборі і цей день треба вважати початком просвітної роботи в раштатському таборі[1]). У раштатськім таборі мали бути зібрані виключно лишень українці, але тут попали й иньчі елєменти. Побіч цих українців, які називали себе »малоросами«, чи взагалі »руськими« з України, знайшлися тут і великороси з українських ґуберній, а навіть із вятської ґубернії. Траплялись тут поляки, було також коло 200 жидів і усе те перемішано разом та привезено до раштатського табору[2]). Цікавим способом дісталися тут полонені із вятської ґуб. Довідавшись з німецького приказу, що мають зголошуватись українці, вони відносили цей приказ до себе, вважаючи себе за »українців«, цеб то таких, що мешкають на »окраїнах« руського народа[3]). Поляки й жиди зісталися тут тому, що походили з українських ґуберній.

Инакше воно й не могло бути. При цілій замішанині в самій назві на означення нашого народа, не знати було властиво, кого кликати до табору, чи »малоросів«, чи »хохлів«, чи »руських« з України, бо свідомих українців між великою масою полонених знайшлось, очевидно, небагато.

І ціла ця мішанина, яка 12. травня 1915. р. доходила до 3000 чоловік[4]), знайшлась у раштатському таборі саме тоді, як вище згадані пропаґатори української справи прибули до табору.

Переважали, очевидно, люде неграмотні, але й грамотні мали невелику освіту, не кажучи вже про національне освідомлення. Інтеліґентних сил можна було знайти тут

[1]) Звід Початка з 21. 6. 1915., звід. Бензі я. в., ст. 3.
[2]) Звід. Початка я. в.
[3]) Тамже.
[4]) Звід. Бензі я. в.

дуже небагато, а між ними лише кількох, які прихильно ставилися до української справи[1]). Правда, маса почувала себе чимось відмінним од великоросів, але вона не здавала собі належито з цього справи. Це було, так сказати б, інстінктивне відчування окремішности, але розум невелику відгравав ролю при цьому. Вони може й любили цю »хохлацьку« мову, як вони її часто називали, бо вона їм пригадувала їх рідню, яку вони полишили далеко на Україні в себе дома, але говорити нею їм чогось не приходило. Російське життя сильно відбилося на них і вони старалися говорити по руськи, хоч ішло їм це дуже невміло. Вийшло таке, що в дійсности вони говорили якоюсь чудною мовою, де перемішувались українські слова з московськими. Чому властиво вони так говорили, то їм самим мабуть не було це ясно, таксамо як і неясні їм були всякі думки про обєдінєніє »русскаво народа«. Вони русифікувались зовсім без участи своєї волі й розуму, як це дерево, що на ньому мох нарастає. Вони знали одно, що є царь, якого вони шанували тому, бо його боялись, та що є велика Росія, яка ось тепер розібє своїх противників і стане ще сильніщою, а вони піддані цього великого царя.

Але та маса не була все таки без життя. Правда, з маси виділялися підпрапорщики, які все і всюди маркували свій руський патріотизм й були готові словами обстоювати і царя, і отечество, але були між ними й такі, хоч їх було небагато, які цікавились українською справою[2]). Найважніща однако ж річ була ся, що на дні душі маси лежало ще дещо иньче. Це була справа землі, яка цікавила кожного[3]). Росія не дала їм цеї землі, яку вони сподівалися дістати ще в 1915. році, й тому в цілім тім привязанню до російського життя, в цім свого

[1]) Звід. П. В. з 1. 9. 1915.
[2]) Протокол Делеґації з 12. 6. 1915.
[3]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14.

рода патріотизмі навіть, який можна було побачити, в таборі, була одна струна, в яку можна було вдарити, щоби масу покликати до думання, — а це власне клич: »Земля для народа«. І коли про це прийшлося говорити кому небудь у такім дусі, щоби землю віддати народові, то тоді можна було, як не на царя Миколу II., то бодай на його попередників сказати й дещо нечемне, а вже ж коли б говорити про конфіскацію панських, а навіть державних земель, то тут напевно не було що боятись опозиції[1]). У деякого всі ці думки показувались, очевидно, далеко більше скристалізовані, але таких не було багато і їх треба вважати лишень одиницями в масі. І у сих вже видко виразніщу опозицію до Росії. Перш за все вони не могли дарувати війни Росії. »Війну викликала правительственна шайка«, казав один з них у своїй промові до полонених дня 19. 5. 15.; »народ не має з неї ніякого хісна, хиба це, що родини жовнірів, які знаходяться на фронті, збулися робочих рук і терпіли нужду; горілку сказав царь не видавати в Росії, бо боявся, що під впливом алькоголю може народ сміліще виступити, а то й відмовитись від війни«[2]). Иньчі, це були українці з вороніжської ґубернії, казали знов, що вони тепер мають більше розуму, чим в 1905. р. і бачуть, що так дальше бути не може й мусить цьому настати кінець[3]). Були й голоси, які впрост казали, що лишень через розбиття Росії можна буде діждатись кращої долі, й рішучо стояли на цьому, що треба самостійної України[4]). Але все те були виїмки в цілій масі. Впрочім, як ця маса представлялася, знаємо вже з попереднього. Вони виявляли багато неґативних черт, які мусіли утруднювати українську роботу. Головне ж з усього передовсім, що ця маса не чула себе вкраїн-

---

[1]) Тамже ст. 17.
[2]) Тамже ст. 15.
[3]) Звід. Початка з 21. 6. 1915.
[4]) Тамже і протокол Делеґації з 12. 6. 1915.

ською. Між 3000 людьми, які знаходилися тоді в таборі, ледви кількох почувалося українцями.

Так виглядав тоді український табор. Могло здаватися, що ціла праця задумана Союзом визволення України, даремна. Тому й не дивно, коли один з полонених сказав, що українська пропаґанда в таборі, це »одно цебро води в морі«[1]). Одначе він помилився, а правду сказав иньчий полонений, що з одної іскорки вибухає потім поломінь[2]). Таку іскорку бажав власне вкинути »Союз визволення України« в раштатський табор.

Перше привітання трьох делеґатів від С. В. У. відбулось, можна сказати, цілком прилично. Очевидно, від такої маси, як ми її бачили, не можна було вимагати дійсного привітання.

Маса, побачивши цивільних людей, здивувалася перш за все їх прибуттям, а вже ж напевно найбільше їх хохлацькою бесідою. Делеґати зайшли наразі до двох бльоків[3]), де було вже по 1000 людей і тут зачали балачку з людьми, виясняючи їм, яка ціль їх прибуття, хто їх вислав сюди, і т. д. Мешканці табору мовчали та більше слухали, що їм говорено. Напевно, вони не поняли відразу, про що тут іде. Правда, знайшлось і кілька прихильних голосів, як от цей: »Ми зле живемо матеріяльно і хоч в цьому Ви нам не поможете, то поможете поставити голови й розум наших несвідомих земляків на добру дорогу«[4]). Деякі просили, щоб зайти до них до бараку, й просили принести їм книжки. Люде з одного бараку вислали навіть від себе делеґацію в тій ціли; там був один свідомий українець, член »Просвіти«[5]). Один полонений цікавився тим, чи правда це, що Грушевського й соціяльно-демо-

[1]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915.

[2]) Тамже.

[3]) Раштатський табор був поділений на десять частей т. зв. бльоків. Кождий бльок містив у себе 10 бараків так, що всіх бараків було 100.

[4]) Звід. Початка з 21. 6. 1915.

[5]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 3.

кратичних депутатів вислано у Сибір, просив, щоб йому дати »Кобзаря« і історію Грушевського, розмовляв, як це він став українцем при війську завдяки сьому приятелеві [1]) і т. п. Наші делєґати мусіли, очевидно, осмілитись такими висказами і зі свого боку розповіли їм про ціль свого прибуття, про політику С. В. У., а перш усього вважали своїм обовязком передавати Шевченкового »Кобзаря«, у виданні Союза, де була виложена платформа Союза. Але разом з такими голосами зачали відзиватись і иньчі: »Ми хочемо їсти, а цього, що Ви кажете, нам не треба«, казали деякі [2]). Иньчі нарікали, що тут у таборі гірша їжа, чим у тих таборах, де вони перед тим були, в Баварії і Саксонії, і показували невдоволення, що їх привезено до Раштату [3]).

Це було немов вістуном цього, що недовго потім мало настати в таборі. Така маса, як та, що була тут у таборі, має свою спеціяльну психольоґію. Непросвічена, незорґанізована, призвичаєна кермуватися радше інстинктом, чим розумом, вона могла ріжно віднестися до української пропаґанди. Делєґатів Союза вона, можна сказати, приняла доволі спокійно, без якогось неприхильного реаґування, але цей перший день не рішив іще справи. Було би досить піднести якийсь ворожий клич проти української пропаґанди, клич, який легко знайшов би відгомін у масі та був для неї зрозумілий, а вже маса могла б поставитися неґативно зараз же до цілої справи.

Це можна було тим легче зробити, що відомі вже нам делєґати С. В. У. відразу виступили з пропаґандою самостійної України при допомозі осередніх держав, здається наслідком цього, що ще не знали, кого мають перед собою [4]). Така маса, з таким психольоґічним вигля-

---

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже й прот. Делєґації з 12. 6. 1915.

дом, не могла, очевидно, гаряче віднестись до самої справи, пропаґованої делєґатами, та до їх самих. Коли вона відразу не зареаґувала, то тільки тому, що й вона не зорієнтувалась, у чому діло, але було досить кількана-цяти годин, вистарчило мати між собою кількох, які скорше зрозуміли справу, й настрій мусів вийти такий, якого певно не сподівалися делєґати Союза, а який був зовсім природною проявою. Ці з полонених, що говорили про самостійну Україну, про розбиття Росії, могли це говорити щиро, але це були одиниці між масою. І вони могли дійсно прихильно поставитись до Делєґації. Одначе в масі полонених Делєґація не могла знайти співчуття. Іти разом з нею означало зраду цареві, зраду Росії, а вони й так, попавши в полон, боялись суду над собою. І тому маса не могла відважитись. Вона бачила в своїй уяві будучі шибениці, що на їх будуть висіти всі »зрадники« царя й держави, як тільки прийде кінець війни і царь верне на чолі побідного війська до своєї столиці та потягне до суду. Йти з Делєґацією С. В. У. значило б іти на зраду й наражувати себе потім у Росії на смерть, або бодай на переслідування. Ці міркування так природні, що й нема що над сим більше розводитися. Загальне почуття страху опанувало з дуже малими виїмками цілий табор. А цього було вже, очевидно, досить для маси. Цей страх показав їм потім легко дорогу, по якій вони повинні йти, щоби не стягнути на себе якої небезпеки.

Першими, які пішли на цю дорогу, були підпрапорщики; їх було в таборі певно яких дві-три сотні[1]). Вони рішучо виступили против цеї »зрадницької« роботи й против її пропаґаторів. За кільканацять годин од приходу делєґатів у табор вони вже зорієнтувались і рішили зачати рішучу боротьбу з Делєґацією та голошеним нею українством. Не можемо ніколи забути й цього, що

[1]) Звід. Початка з 21. 6. 1915 і Бензі з 28. 8. 1915.

в таборі можна було подибати не одного бувшого члена охрани, який, очевидно, вважав за свій обовязок стояти в перших рядах у боротьбі з українською роботою, і, як член охрани, являвся масі тим, якого треба боятись і тут в таборі, і в Росії по війні[1]).

Аґітація підпрапорщиків зачалась од цього, що українську роботу в таборі признано німецькою роботою, а делєґатів Союза названо німецькими аґентами. »Німці не можуть розбити Росію, тому шукають ріжних способів«, казали вони[2]). »Нам не потрібно української мови, ми маємо руську«, казали другі[3]). Аґітація за »обєдінєнієм« пішла на добре. »Чорногорці«, — казав один, — кажуть завсіди на питання, кілько їх є: »Нас з руськими сто сімдесять міліонів«, значить і нам, малоросам, треба те саме казати«[4]). — Коли 12. травня можна було почути такі голоси, що »ліпше вертати під чорта, чим під Москву, то тепер боялися таке казати й казали, що від Росії не можна відриватись, бо тоді Україна дістанеться німцям, а це буде лихо і для Росії, і для України, і вона буде як горох при дорозі[5]). З делєґатами не хотіли говорити, бо вони говорять по хохлацьки, а вони хохлів вже в Росії не любили«[6]).

Але арґументів було мабуть замало і тому треба було взятись до діла енерґічніще. Та тут підпрапорщики взялися до справдішної терористичної методи. Знаючи настрій людей, які вже на добре напугались »української зради«, розпускали вони в таборі всілякі трівожні думки. Людей залякували передовсім карами, які чекають приклонників українства. Пригадувано їм, що в Росії родиться багато конопель і цього року вони заро-

---

[1]) Звід. Початка з 21. 6. 1915 і звід. Райляна з 16. 6. 1915.
[2]) Звід. Початка з 21. 6. 1915.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже.
[5]) Тамже.
[6]) Звід. Митієвського з 26. 8. 1915.

дили дуже добре. Списувано нумери полонених з тим, щоби потім їх ніби то подати російським властям до ужитку. (Кожний полонений в таборі був назначений нумером.) Кому це не помогло б, грожено биттям, а навіть смертю[1]). Словом зачалося те, що можна було бачити в Росії, з боку »істинноруських чорносотенців«. При тім усім вони зачали й чинно виступати. Одного полоненого, прихильного українській справі вони таки набили, а одного з членів Делєґації спас від цього лишень револьвер, який він мав при собі і про якого істнування в кармані підпрапорщики догадались[2]). Не кажу вже про такі факти, як відбирання українських книжок від своїх товаришів і засилання ріжного рода доносів до німецької управи на прихильників української справи[3]).

Не дивно, що при такому тероризмі прихильники української справи мусіли затихнути. Вони боялися навіть входити в розмови з делєґатами, бо за це грожено їм побиттям[4]). Таких відважних як Петро Яременко, що, не зважаючи на цей тероризм, виголосив дня 19. травня різьку промову проти Росії і її царя, знайшлось ледви кількох, між ними Олекса Полуботок, який зараз зачав заходитись коло української пропаґанди[5]). Відрадним фактом було й те, що знайшовся гурток людей, які не боялися слухати такої промови. Це треба було вважати в тодішних обставинах теж за свого рода відвагу. Тим способом зараз з початку українська пропаґанда знайшла для себе великі перешкоди. Це були перші чорні хвилі для української справи в таборі.

Стояло питання, що в такій ситуації робити, і це питання в першій мірі ставила собі, очевидно, Делєґація.

---

[1]) Звід. Митієвського з 15. 8. 1915., Райляна з 21. 8. 1915 і Бензі з 28. 8. 1915.

[2]) Звід. Початка з 21. 6. 1915.

[3]) Звід. Райляна з 21. 8. 1915 і звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 7.

[4]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 5.

[5]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 15 і звід. Початка з 21. 6. 1915.

Вона мала на меті позаводити курси з усіх ділянок знання, але не знайшовши відповідних сил між самими полоненими, вона сама, в числі трьох, не могла цього зробити[1]). Тай ворожий настрій в таборі був такий, як ми бачили, що годі було думати про яку небудь плянову роботу. Делєґація рішила тому відкрити тільки курси для неграмотних, і по бльоках провадити бесіди на політичні теми[2]). Але і цей курс для неграмотних, на який записалось коло 100 чоловік, не міг довго існувати. Більшість виписалася назад, перелякана тероризмом підпрапорщиків, прочі відважніщі ходили ще, але в чим раз меньчім числі, врешті одні поїхали на роботу, а другі також дали залякатись підпрапорщиками й покинули курси. Наслідком цього цей перший курс, проіснувавши тиждень, перейшов до історії[3]). Тим способом делєґація стояла все ще безрадна перед масою полонених, яка тимчасом чисельно побільшувалась з дня на день, бо все звожено »українців« до табору і число їх доходило дня 16. травня 1915. р. до 7000 чоловік[4]).

Зіставалися »політичні бесіди«, які теж мала в своїм пляні Делєґація. І ці бесіди чи реферати, виголошувані членами Делєґації між гуртками полонених (певно невеликими), були найважніщою й властиво одинокою роботою Делєґації в таборі через довший час, попри роздавання книжок, які прислано від Союза[5]). Одначе й ці реферати, хоч як цікавили свідоміщих українців, причинились теж лишень до цього, щоби роздратувати широку масу. Такі реферати приміром, як реферат про самостійну Україну, виголошений членом Делєґації Бензею дня 16. травня 1915., викликували, що правда, дискусію й примушували людей до цього, що вони ставили потім такі

---

[1]) Звід. Райляна з 16. 6. 1915.
[2]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 5.
[3]) Тамже.
[4]) Акти комендантури раштатського табору з 1915. р.
[5]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14 і звід. Райляна з 21. 6. 1915.

питання, як ось наприклад: Чи може Україна самостійно існувати, чи не попаде вона в руки німців або якої иньчої держави? Чи не було би все таки краще зістатись при Росії, як що вона признала би Україні автономію?[1]). Одначе для маси ці реферати цілком не підходили. Одно хиба було добре й могло мати колись ширші наслідки, як що самостійність України звязувано з земельною справою, як це було зроблено власне в згаданім рефераті[2]). Таксамо добра була гадка Делєґації оснувати в таборі хор і театер, бо це могло притягнути з часом людей до роботи, хоч це, поки що, мусіло також зістатись на папері[3]).

Тим способом більша частина плянів, які уложила собі Делєґація, цілком не увійшла в життя. До цього причинилось, очевидно, багато й те, що сама Делєґація не мала між масою полонених не то ніякого авторітету, але й маса відносилась до неї дуже вороже. Очевидно, цього не могли не бачити члени Делєґації. Вони шукали тому моральної підпори між полоненими, тілько й тут не можна її було знайти в достаточній мірі. Кромі Полуботка і Яременка тай ще може декого не видко було визначніщих людей в таборі, які взялися би до справи пропаґанди, а цього всього було, очевидно, за мало. І от цих двох людей стало все таки помічними Делєґації. Полуботка вислано до пропаґанди там, де Делєґація не мала, з огляду на ворожий настрій, приступу, а Яременко теж брав участь у роботі[4]). Як українська справа стояла в таборі, видко з того, що коли прийшлось порахувати свідомих українців у деяких бльоках, то порахувати їх можна було на пальцях одної руки. І так, на приклад, в третім бльоці (правда, однім з найбільше во-

---

[1]) Звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 4.
[2]) Звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 14.
[3]) Прот. Делєґації з 23. 5. 1915.
[4]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 15, і Райляна з 16. 6. 1915.

рожо настроєних до українства) дорахувавсь один член Делєґації лишень чотирьох свідомих українців [1]).

А тимчасом робота підпрапорщиків ішла далі, хоч може не так інтенсивно, а бодай не так голосно, як це було в перших днях по приїзді делєґатів у другій половині травня. Біда була і в цьому, що підпрапорщики мали деяку власть у своїх руках. Німецьке начальство табору уладило справу так, що поставило підпрапорщиків вище иньчих полонених. Підпрапорщики не тільки користувалися свободою від всякої роботи, але разом з тим були й тим чинником, який стояв між німецькою адміністрацією й масою полонених та був немов посередником у всяких справах. І це посередництво підпрапорщики вміли використовувати для своїх інтересів. Перш за все вони його вживали на те, щоби ріжними способами пошкодити нашим людям у німецького начальства. В таборі говорено, що свідомого українця покарало німецьке начальство за те, що він ніби то не повинувався своїй старшині [2]), цеб то підпрапорщикам, а в дійсности це мав бути несправедливий донос підпрапорщика, який німецька адміністрація, не розбираючи, в чім діло, брала за правду й на тім опиралась. Очевидно, що це становище підпрапорщиків шкодило дуже багато українській справі. Наші люде знайшлись дійсно в критичнім положенні. Наразити себе підпрапорщикам значило стягнути на себе гнів німецької низчої адміністрації, а потім зовсім не рожеву будучність у Росії. І власне з цеї причини Делєґація хотіла конечно позбутись підпрапорщиків з табору. Вона відносилась в цій справі до комендантури табору, але справа йшла дуже поволі і підпрапорщики робили своє діло дальше [3]). Так стояла справа протягом цілого місяця червня. В червні через якийсь час треба було навіть зовсім припинити роботу, бо в таборі пока-

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.
[3]) Прот. Делєґації з 23. 5. 1915.

залась заразлива хороба, й тому підпрапорщики панували тепер всесильно.

Однакож аґітація підпрапорщиків, хоч вона й була терористична, все таки не могла допровадити до цього, щоби маса все жила під знаком страху. Маса могла кінець кінцем успокоїтись, розважити собі цілу справу, а тоді й висвободитися зпід опіки підпрапорщиків. Та ці подбали вже про те, щоби масу все чимось зелєктризувати. І так коли сотник фон Любберс з воєнного Міністерства оглядав раштатський табор, вони розпустили звістку, ніби то німці хочуть свідомих українців вислаги в скорому часі на фронт[1]). Цього лишень треба було нашим людям. Страх взяв знов гору й разом з тим настала нова хвиля ворожих виступів против українства. »Настало чисте пекло«, читаємо в однім звідомленні з цього часу. »Людей наших тероризували чорносотенці незвичайно, грозили їм то побиттям, то смертю; книжки розкидувано по долівці так, що з IV. блюку треба було всі книжки забрати, щоби їх охоронити перед знищенням[2]). Наслідок був такий, що цим разом і прихильники українства перелякались та рішили відбитись із цього пекла й поїхати на роботу. І знайшлось лишень трьох відважних і терпеливих, котрі рішили все таки зістатись в таборі, між ними Полуботок, хоч його спроба зорґанізувати драматичний гурток і поставити »Хазяїна« Карпенка-Карого звелася на нінащо[3]).

Не зважаючи на все, Делєґація не опускала рук. Вона відбувала свої наради в справі роботи в таборі і, що найважніще, на такі наради покликувала часом також і полонених (в червні 1915. р. це сталося два рази, а саме дня 12. і 18. ц. м.)[4]). Факт сам по собі цілком природний

---

[1]) Звідом. Райляна з 21. 8. 1915.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.
[4]) Прот. Делєґації з 12. 6. 1915 і звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 8.

і не має великої ваги, але все ж таки слід його підчеркнути як початок участи полонених в орґанізаційнім життю, яка потім мала дійти до великих розмірів. Думати про який зорґанізований гурток, чи товариство між полоненими було тоді неможливо й Делєґація зісталась, як і досі одинокою орґанізацією, яка вела роботу в таборі. Її наради були самі собою не дуже цікаві, але оживлялись все тоді, коли на них покликувано полонених. Очевидно, полонені входили тут лишень з дорадчим голосом і їх присутність залежала від волі Делєґації. На одній такій нараді, а саме дня 12. червня 1915. р., забирало голос аж чотирьох полонених. Цікаве те, що при обговорюванню плятформи Союза визволення України один полонений виступив з думкою, що український нарід, як би вже мав мати самостійну державу, то не бажав би монархії, а бажав би республики. Иньчий доказував знов, що Україну може нам збудувати лишень Німеччина та Австрія, і вони певно поставили б на Україні монархію[1]). Така дискусія показує, що Делєґація відразу зачала велику політику, бодай в такім тіснім гуртку, коли не можна було цього зробити на ширшім місці. Але разом з тим це доказ, як мало мала Делєґація практичного змислу, коли при такім настрою в таборі високо літала думками.

Далеко реальніщим було те, що прийшлося сказати про життя в таборі. І тут ми чуємо цікавий висказ Левченка, який завважує, що в II. бльоці підпрапорщики не дуже ворожі, бо навіть пильно читають »Кобзаря« Шевченка й історію Аркаса. Лишень, казали деякі, що вони не можуть явно помагати українській справі, бо за те чекала би їх кара в Росії[2]). Цей висказ дає багато до думання і він вчасти відслонює душу підпрапорщиків. Правда, тут іде річ не про всіх підпрапорщиків, але це можна в деякій мірі приложити до всіх

[1]) Прот. Делєґації з 12. 6. 1915.
[2]) Тамже.

їх. Коли б у них не було страху перед карами в Росії, не було б у них і цеї ворожнечі до українства і неодин з них замісць покидуватися українською книжкою підняв би її з землі, хоч не з пошани для цеї книжки, а просто зі звичайної цікавости. Як бачимо, цей російський патріотизм, що його показували підпрапорщики перед масою, був у великій мірі комедією, щоби поставити себе в очах маси, а потім колись і в очах російських властей в як найкращому світлі. І коли ця кляса потрафила таку ролю перебрати на себе, коли вона потрафила показати тільки ненависти й злоби, то це тільки доказ, як здеморалізована була ціла та кляса російського війська, що мала назву підпрапорщиків.

На нараді з 12. червня 1915. р. бачимо першу смілу думку з боку полонених, висказану на адресу Делєґації. Вони кажуть, що члени Делєґації далеко меньче мають довірря у маси полонених, ніж вони самі, що тут на нараді, та що Делєґація поступила дуже хибно, коли відразу виступила між масою з думкою самостійної України і порозкидала брошюри між масою на цю тему [1]). Закид цілком справедливий. Так то Делєґація повинна була собі у великій мірі приписати вину цього, що робилося в таборі. Невідповідно дібрана метода в роботі, недостаток орієнтації і практичного змислу були причиною, що знайшлися такі бльоки, де члени Делєґації не могли навіть показуватись, а висилали там з роботою свідомого полоненого.

Але здавалось, що все зміниться зараз на краще. Очікувано приїзду трьох сотень полонених з Шванебурґа, між якими вели вже освідомлюючу роботу від травня 1915. р. Іваницький, Бахталовський і Віктор Левицький [2]). Про тих полонених говорено, що це свідомі українці, з яких більше чим половина хоче з оружжям

[1]) Тамже.
[2]) Звідом. Іваницького з 21. 8. 1915.

в руках іти битися за Україну[1]). В цих словах було напевно ще щось більше, ніж пересада, але все таки нових гостей очікувано з нетерпеливістю й покладано на їх великі надії[2]).

І дійсно ці гості, вибрані для раштатського табору[3]), приїхали дня 10. липня 1915. р. в числі 324. Але тут зайшла знов велика несподіванка. Нові гості, посусідувавши з ворожими бльоками, хоч і були від них дротом відділені, зараз же 11. липня змінили свій фронт цілковито. Очевидно, аґітація підпрапорщиків ішла через дроти й вона зробила те, що »шванебурці« заявили, що не хотять учитись та не хотять знати цивільних, цеб то членів Делеґації, а цивільних називали »українськими королями«[4]). Як бачимо, картина дуже прикра, але це знов доказ, якою невиробленою масою, без глибших почувань і розуміння справи, були ці маси українських полонених, що дістались до Німеччини. Що до цих полонених з Шванебурґа, то показалося потім, що тільки мала частина була так настроєна, що могла зоставатись у таборі; всі иньчі ставилися ворожо до української справи. Через те їх не задержувано в таборі і вони відїхали на роботу. Тоді ж відїхали з табору і сто підпрапорщиків, яких вислано до иньчого, не-українського табору[5]).

Це мусіло трохи причинитися до успокоєння табору, бо з кінцем липня не чуємо вже про якусь сильніщу проти-українську акцію в таборі. Але недовго потім знов зачалась атака ворожих елєментів. Цього можна було напевно сподіватись раз через те, що не всіх ворожих підпрапорщиків вивезено з табору, а друге, що аґітація підпрапорщиків показала вже свої наслідки в

---

[1]) Звідом. Бензі з 28. 8. 1915, ст. 10.
[2]) Звідом. Райляна з 23. 8. 1915.
[3]) Звідом. Іваницького з 21. 8. 1915.
[4]) Звідом. Бензі я. в.
[5]) Тамже, ст. 11.

настрою цілої маси. Настрій маси був такий, що справді Делеґація не могла провадити між нею поважну роботу. І тут вона рішила справу поставити инакше; вибрати всіх прихильних, або бодай байдужних людей до української справи, умістити їх разом, і розвести свою діяльність між цею вибраною частиною. Одначе і ця спроба не тільки що не допровадила до певних успіхів, а противно викликала небажані наслідки. Вибір людей зроблено дуже незручно [1]), не узгляднено нераз родинних і приятельських звязків, а це мало, очевидно, такий наслідок, що ворожнеча виступила знов яскраво. Вона виявилася зараз по тій нещасливій перебірці, що відбулася між 8. а 12. серпня і в днях 17. і 18. серпня дійшла до кульмінаційної точки [2]). На свідомих українців роблено формальні напади [3]), членів Делеґації, яка тимчасом назвала себе »Просвітним Виділом С. В. У. у Раштаті«, висмівано і врешті два бльоки, в яких власне уміщено, як здавалось, найприхильніщий до українства елємент, ухвалили у себе, що вони не будуть брати участи в ніяких наукових курсах, які тоді проваджено в таборі, а 7. бльок заявив навіть твердо німецькій старшині, що він не хоче, щоби »цивільні« приходили до них, а ні то хай їх німецька старшина вивезе з табору [4]). Цей настрій був так сильний, що не дався змінити навіть тоді, коли в таборі завдяки заходам сотника Козака, який з початком серпня приїхав тут до табору і мав бути посередником між комендантурою та Делеґацією, поліпшено їду й німецьке начальство зачало прихильніще відноситися до української справи [5]). Противно, це пояснювали тоді так, що в тій цілій зміні з боку німецького начальства криється якась хитрість. Тим-

[1]) Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.
[2]) Тамже і звідом. Бензі з 3. 9. 1915 і Гуцайла з 3. 9. 1915.
[3]) Звід. П. В. з 1. 9. 1915.
[4]) Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.
[5]) Тамже.

часом Делеґація, до якої належало тепер 8 членів і в якої нарадах брали участь також два перекладчики українці, якраз тоді провадила поза табором при участи члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського інтенсивні наради над справою роботи в таборі [1]). Перш за все вони зараз зорґанізувались як »Просвітний Виділ Союза визволення України в Раштаті«, якого головою став назначений Союзом Осип Безпалко, народній учитель з Черновець. Він якраз приїхав з Фрайштадту, де працював кілька місяців у таборі полонених українців і завдяки цьому приїхав до Раштату з певним досвідом [2]).

Засідання нового Просвітного Виділу відбувалися що два-три дні (в другій половині серпня відбулось їх шість) [3]) і вони принесли передусім те найважніще, що рішено цілком змінити методу в роботі. Не зважаючи на те, що якраз в тім часі офензива осередніх держав посунулася далеко на схід і оживились надії свідомих українців, що ось уже може незадовго буде розбита Росія й повстане Українська держава при помочі осередніх держав, не зважаючи на все те, а числячись з реальними фактами, а саме з сучасним настроєм у таборі, голова Просвітного Виділу Безпалко виступив з гадкою, щоби поки що зовсім закинути »самостійницьку« роботу і взагалі не виступати з ніякими гострими політичними кличами [4]). Дальша практика показала, що це була дійсно одиноко можлива дорога, якою треба було йти в таборовій роботі.

З такою зміненою тактикою рішив Просвітний Виділ приступити тепер до широкої маси. Підготовивши трохи до цього полонених, тим способом, що члени Просвітного Виділу розійшлись по блъоках і зачали відповідну

---

[1]) Прот. П. В. з 15. 8. 1915.
[2]) Звідом. Іваницького з 31. 8. 1915.
[3]) Прот. П. В. ч. 1—6 з р. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 25. 8. 1915.

аґітацію, скликано коло 20. серпня віче у великій залі. Це було перше віче в раштатському таборі. Несподівано зібралось тут багато людей, бо було їх коло 2000 [1]). Таке велике число учасників можна собі пояснити тим, що певно кинено в табор якийсь популярний клич, щось в роді такого, ніби тут на вічу буде йти мова про поліпшення долі полонених, чи щось такого подібного. Одні йшли отже ж з цікавости, і таких було певно найбільше, а були певно й такі, які хотіли й тут заложити свій протест, як би хто виступив з українською справою. Але ці останні перерахувались. Референт Безпалко вмів справу так попровадити, що не було причини до протесту. Про самостійну Україну, очевидно, не було ані слова, а говорилося загально про поліпшення долі полонених тут у таборі і про значіння просвіти. Наслідок був такий, що мову прелєґента винагородила часть слухачів оплесками [2]). Це віче показало отже ж, що з нашими людьми можна було говорити, і це вже був великий здобуток для справи пропаґанди. Иньча річ, що в цих розмовах треба було виключати все те, що могло подразнити полонених, отже ж навіть і такі річи, як уживання слова »Україна«, »українці«. Для наших полонених існували тоді тільки слова »Малоросія« і »малороси« [3]). Віче успокоїло трохи полонених. Це не значить, що вони вже не перешкоджували дальшій роботі, бо знайшлись уже такі люде, які підчас рефератів, виголошуваних на ріжні теми, вважали за свій обовязок кричати та свистати й доскулювати свідомим українцям ріжними способами. Все ж таки реферати й курси можна було провадити і коло цих рефератів та курсів зачали чимраз більше гуртуватися слухачі. Це віче було заразом підготовкою до другого віча, на якім мала бути обговорена докладніще ціла робота в таборі. І з такою

[1]) Тамже.
[2]) Звідом. П. В. з 1. 9. 1915.
[3]) Тамже.

проґрамою відбулося друге віче недовго потім, бо дня 31. серпня[1]). На вічу перший голос забрав знов голова П. В., Безпалко. Він представив слухачам справу дальшої роботи в таборі, зазначуючи, що роботу повинні полонені взяти в свої руки, бо ж тут іде о добро самих полонених. Це було приготовленням до цього, щоби учасники віча вибрали собі зпоміж себе членів до »Центрального Комітету«. І дійсно такий комітет вибрано на вічу з тим, що він мав стояти на чолі цілої орґанізації між полоненими, яка власне тоді зачала ставляти перші кроки[2]).

Українську пропаґанду зіставлено поки що на боці. Полоненим показано замісць цього що иньчого, а власне це, що було їм близче, що мусіло їм подобатися. Це були справи заснування кооперативної чайної спілки й робітні для артистичного промислу[3]). Віче перейшло дуже добре. Промову референта винагороджено грімкими оплесками, не зважаючи на те, що кількох противників викрикувало підчас віча[4]). Це показувало, що настрій маси став вже цілком инакший; заразом це була перша програна ворожих елєментів, яких від тоді називано »чорносотенцями«.

Тим способом віче з 31. серпня закінчило нарешті сю велику крізу, яка з малими переривами протягом трьох місяців істнувала в таборі. Це й рішило долю дальшої роботи. Маса не хотіла вже видко безоглядної боротьби з Просвітним Виділом і зіставила »чорносотенців« на боці. Вона бачила, що Просвітний Виділ може її все таки стати в пригоді (наприклад основанням чайної спілки) й тому зачала навіть приглядатись і иньчим зарядженням Просвітного Виділу, отже ж курсам і рефе-

---

[1]) Звідом. Митієвського з 2. 9. 1915.
[2]) Звідом. Іваницького з 31. 8. 1915.
[3]) Звідом. Бензі з 3. 9. 1915.
[4]) Звідом. Бензі з 3. 9. 1915.

ратам [1]). А в цих курсах і рефератах лежала саме головна вага пропаґанди.

II. Просвітно-орґанізаційна робота в таборі.

Провадження курсів і рефератів з поля ріжних наук мала в пляні Делеґація зараз, як лишень зявилась у таборі, але як уже знаємо, не могла цього зробити й залишила все те, обмеживши тільки до уладжування розмов на ріжні теми. Порушувано на пр. земельну справу на Україні, справу політичної самостійности народів, справу економічного звязку України з Москвою, представлювано платформу Союза визволення України [2]) і т. д. Але ці реферати слухались звичайно невеликими гуртками людей, хоч бувало й таке, що число слухачів доходило до сотні [3]). Впрочім не всі реферати були до вподоби нашим людям, а деякі, де говорено про самостійну Україну, викликували ворожнечу в таборі. Не можна однакож сказати, що навіть і такі реферати з політичною українською тенденцією не принесли ніякої користи. Знайшовся все таки хоч невеликий, правда, гурток, який прислухувався уважно навіть таким викладам і забирав голос у дискусії [4]). І цей гурток, який в перших тижнях роботи не був певно більший як 10—20 чоловік, був сталим контінґентом на всіх рефератах [5]). Тим способом поволеньки витворювався духовий центр серед маси. З початком липня здавалось Делеґації, що можна буде нарешті справу курсів поставити на ноги, уложено тому цілий ряд курсів, які мали увійти в життя. Але і тим разом справа не пішла вперед, а курс німецької мови, який зачався власне для прибувших людей з Швене-

[1]) Прот. П. В. з 28. 8. 1915.
[2]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915 і прот. Делеґації з 12. 6. 1916.
[3]) Звід. Бензі я. в.
[4]) Тамже.
[5]) Прот. Делеґації з 20. 7. 1915.

бурґа, мусів бути зараз же перерваний, наслідком ворожого настрою в таборі. До цього причинилось і те, що в таборі відбувалась безперестанно міґрація, одні відїжджали з табору на роботу, другі приїжджали до нього [1]). Недостача свобідних бараків на такі курси теж тут відгравала свою ролю [2]).

Щойно в другій половині серпня 1915. р. заведено систематичні курси в таборі. Утворено курс для неграмотних [3]), курс арифметики й ґеометрії та курс німецької мови [4]). Число слухачів було, очевидно, дуже маленьке. Воно лічило 8 до 12 людей, але зараз по першому вічу зачало збільшатись, і до кінця серпня доходило до кількох десяток на деяких курсах [5]).

Більше число учасників бувало на рефератах. Тут воно з кінцем місяця серпня доходило на деяких рефератах до 120. Ці реферати були ріжного змісту, але переважали теми суспільного, почасти політичного змісту. Говорено про суспільні кляси, про їх боротьбу між собою, про суспільні інституції зі становища клясового, про повстання й розвиток держав, про суть конституції і про горожанські права, дещо з історії України і про вагу просвіти [6]) і т. п.

В тіснім звязку з цею просвітною роботою була книжкова пропаґанда. На цю справу звернула Делеґація зараз увагу тим більше, що дістала від С. В. У. книжки з тим, щоби їх роздавати в таборі [7]). Але справу не можна було як слід поставити. Не було передовсім відповідного льокалю на утворення бібліотеки й тому книжки випозичували тим способом, що приношено деяку скількість до бльоків і там полонені могли їх дістати.

[1]) Прот. Делеґації з 20. 7. 1915.
[2]) Звід. Райляна з 21. 8. 1915.
[3]) Звід. Бахталовського з 2. 9. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 28. 8. 1915.
[5]) Тамже.
[6]) Прот. П. В. з 28. 8. 1915.
[7]) Звідом. Райляна з 16. 6. 1915.

Тероризм підпрапорщиків і тут станув на перешкоді. При такому стані справи, коли ворожі елєменти виривали читачам з рук українські книжки[1]) й розкидували їх по землі[2]), відгрожуючись, що спалять бібліотеку[3]), не дивно, що книжковий рух не міг бути великий. Він збільшився трохи щойно в другій половині серпня, коли отворено бібліотеку й коли ворожі елєменти притихли в таборі[4]). Все ж таки бібліотечний рух був невеликий, бо випозичених книжок у серпні було лишень 184. (Цікаво однакож при сім, що найбільшу популярність мав »Кобзарь« Шевченка, який випозичило 159 людей, і книжочка Грушевського »Як жив український нарід«, яку позичило 134 люда[5]).

Що реферати й курси у звязку з відповідною лєктурою причинились до уформування світогляду бодай тісніщих гуртків, об цім не може бути двох думок. І в цих гуртках уже говорилось виразно про те, що українському народові треба, як не самостійної України, то бодай політичної автономії, при чім земельна справа мусіла би бути передовсім розвязана; тут говорено про конфіскацію панських і державних земель[6]). Неясним було тільки те, як ця самостійна Україна має виглядати, а деякі боялися власне, щоби вона, відірвавшись від Росії, не дісталася потім під панування німців[7]). Однакож одно пробивалося у свідомих українців, а власне ворожий настрій до царського правительства, який деяких українців приводив до думки, що Росія повинна б бути розбита, а на її розвалинах мала би повстати українська держава. Що в деяких головах ця думка самостійної України міцно сиділа, це видко з цього, що вони навіть

[1]) Звід. Райляна з 21. 8. 1915.
[2]) Тамже.
[3]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 28. 8. 1915 і звід. Митієвського з 2. 9. 1915.
[5]) Звід. бібліотекаря за серпень 1915.
[6]) Звід. Бензі з 28. 8. 1915.
[7]) Тамже.

застановлялись над тим, чи в будучій українській державі має бути монархія, чи республика.

Важною річчю було привчити також людей до орґанізаційного життя, бо ж, очевидно, з того боку полонені представлялися також дуже слабо. І це певно мала теж на думці Централя С. В. У. в Берліні, висилаючи до раштатського табору людей для ведення просвітної роботи. Але в цій добі історії табору нічого властиво з цього не вийшло, і щойно в другій половині серпня 1915. р. зроблено перші початки на орґанізаційному полі. Воно й не могло бути инакше при такому настроєві полонених, як він себе показував протягом трьох перших місяців просвітної роботи в таборі. Тим способом одинокою орґанізацією була т. зв. Делєґація С. В. У. Вона складалася із цих українців, яких прислала тут берлінська Централя в травню 1915. р. Їх було трьох. Щойно в липні приїхали два делєґати: Михайло Іваницький, землемір з фаху, українець з Сибіру, і Валєріян Бахталовський (народній учитель з України) разом з переводчиком Віктором Левицьким (студентом університету), потім Василь Мороз, студент черновецького університету і Марко Митієвський, українець з центральної України. В серпні приїхав Євген Гуцайло (народній учитель з Буковини) і врешті Осип Безпалко (народній учитель з Черновець), який вже передтим брав участь у просвітній роботі у фрайштадтському таборі. Тим способом число членів Делєґації лічило 8, не враховуючи тут двох українців, які приїхали в характері переводчиків.

Про діяльність Делєґації, яка в половині серпня назвала себе »Просвітним Виділом С. В. У.«, була вже мова попереду. Зазначити ще можна б те, що до приїзду Осипа Безпалка не могла Делєґація знайти відповідної методи в своїй роботі. Знайшовши масу полонених з такими психольоґічними чертами і з таким цілковитим недостатком у неї національного почування, вона не

достосувала свої методи до цього. Виступлення відразу з українською пропаґандою було великою тактичною помилкою і ця помилка мусіла показати лихі наслідки. Це, що протягом трьох місяців не можна було провадити в таборі поважнішої просвітної роботи, було власне наслідком цеї схибленої методи. І щойно тоді, як в половині серпня змінено методу в роботі, ситуація в таборі змінилася зараз на краще. Тоді можна було подумати також і про орґанізаційну роботу між полоненими. І дійсно основано тоді »Просвітно-Суспільне Товариство«, якого членами були лишень самі полонені[1]). Кромі цього товариства повстають у другій половині серпня ц. р. т. зв. »просвітні гуртки«, які складалися з полонених і які вибирали собі свій заряд[2]). Таких гуртків було тоді, оскільки відомо, три; всі вони були числом невеликі. Один з них мав 12[3]), другий 30 членів[4]), про третій нема докладніщих відомостей[5]). Таксамо не маємо ніяких відомостей про те, оскільки ці гуртки проявляли свою діяльність. Одначе певно, що властивий провід у цих просвітних гуртках, хоч не формально, але фактично лежав у руках одного чи другого члена Просвітного Виділу[6]). Недовго потім, бо 30. серпня, зорґанізовано також Бльокові Комітети, зложені з прихильників української справи[7]). В тім часі робилися також заходи що до основання кооперативно-комерційного товариства, яке потім назвало себе Кооперативною Чайною Спілкою, і в тій цілі вибрано на вічу з дня 31. серпня комітет, зложений з шістьох полонених[8]). Таксамо вибрано комітет, який мав мати контролю над

---

[1]) Прот. П. В. з 16. 8. 1915.
[2]) Звід. Митієвського з 2. 9. 1915.
[3]) Звід. Митієвського з 2. 9. 1915.
[4]) Звід. Іваницького з 31. 8. 1915.
[5]) Звід П. В. з 1. 9. 1915.
[6]) Тамже.
[7]) Тамже.
[8]) Звід. Бахталовського з 2.9.1915.

кантиною, що її уладила в таборі німецька адміністрація, і мав бути також присутний при видаванню їжі з кухні [1]). Завершенням цілого орґанізаційного життя було однакож утворення »Центрального (надзірного) Комітету« дня 31. серпня 1915. р. Вибрано його на вічу у виді 18 людей, по трьох меньш-більш з кожного бльоку [2]). Цей Центральний Комітет мав стояти на верху цілої орґанізаційної системи в таборі і мав бути помічним орґаном для Просвітного Виділу [3]).

Утворення Центрального Комітету, це свого роду епоха в історії табору. Це була перша поважніща орґанізація, яку складали собою самі полонені. При такому складі комітету, де побіч свідомих українців засіли також і т. зв. малороси, не можна було дуже багато по ньому сподіватись, а саме не можна було сподіватись ініціятиви, яка й на далі зіставалася при Просвітнім Виділі; все ж таки Центральний Комітет показався дуже корисною орґанізацією для дальшого розвою громадського життя в таборі. Це було добре ще й задля цього, що до участи в роботі втягнено елєменти, які не хотіли себе, що правда, вважати українцями, а називали себе малоросами, але які стояли на роздоріжжю між українством і руською національною ідеєю. Це була дорога, по якій мала йти дальше робота в таборі, щоби притягнути до себе масу, яка меньш-більш індеферентно, а не вороже ставилася до української справи.

Цікаво було би знати, кілько могло бути свідомих українців з кінцем цеї доби. Але на те не можна дати докладної відповіді, бо ніякої статистики що до цього не проваджено в таборі. Але як зважити, що число слухачів на деяких рефератах було коло 100 людей, що Кобзарь Шевченка випозичило загалом 159 людей в серпні 1915. р. (перед тим таких певно знайшлось неба-

[1]) Звід. Перфецького з 3. 9. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 4. 9. 1915.
[3]) Тамже.

гато), то можемо допустити, що взагалі приєднаних людей до української справи було в таборі коло 150. Це число дуже маленьке, коли зважити, що в серпні було всіх людей у таборі 3863 [1]). Але разом з тим воно показує, яка велика робота чекала провідників української просвітної роботи в таборі.

III. Берлінська Централя С. В. У. і німецькі військові власти.

З хвилею сконцентрування українців полонених у раштатському таборі виступило перед Централею Союза визволення України в Берліні важне завдання, яке вона мала сповнити. Перш за все вона подбала про те, що воєнне пруське Міністерство дозволило цивільним особам бувати в таборі й провадити просвітну роботу. Дальше стала Централя висилати книжки до табору, де власне мала бути утворена бібліотека для полонених, а також висилала фонди, потрібні для закупна наукових засобів і матеріяльну підпомогу для членів Делеґації. Централя вважала також конечним зблизитися до полонених і тому висилала там свого представника. Таким представником являвся член Президії Союза визволення України Олександер Скоропис-Йолтуховський, який в травні, в липні і потім в серпні 1915. р. відвідав раштатський табор [2]). Про ці відвідини нема ніяких докладніщих звісток. Не знаємо навіть, як поставилися полонені до представника С. В. У. Впрочім головним завданням представника Союза було поки що те, щоби дати Делеґації відповідні вказівки що до просвітно-орґанізаційної роботи й переконатись на місці про стан цеї роботи. Безперечно тодішній настрій полонених в таборі мусів дуже вражати представника С. В. У., але раз рішено провадити діло, то не можна було його припинити, тим

[1]) Акти комендантури раштат. табору з 1915.
[2]) Звід. Скорописа-Йолтуховського з 2. 12. 1915.

більше, що перед очима стояв добрий приклад фрайштадтського табору.

Важною річчю було те, як поставляться до української пропаґанди німецькі військові власти в таборі.

Сотник Мартин Козак,
офіцер для українських справ у Раштаті.

Безперечно, вони мусіли дістати що до цього відповідні вказівки від воєнного Міністерства, але це могли лишень бути вказівки загального характеру і щойно практика поставила на верх такі, чи иньчі питання. — Нема чого дивуватися, що для німецької публики українська пропаґанда показувалася чимось дуже дивним і незрозу-

мілим. Одначе коли вища військова адміністрація зачала все таки орієнтуватися в цій справі, то тяжше ішла справа з низшою військовою адміністрацією в таборі.

Тримаючися військової схеми, вона оперла військову дисципліну в таборі на звісних підпрапорщиках, які тим способом являлись в першій мірі авторітетом і виконуючим орґаном для німецьких властей. Не розуміючи нашої мови, слухаючи переводчиків, елемету дуже непевного, який звязувався з підпрапорщиками, ця низша німецька адміністрація йшла нераз мимоволі проти української пропаґанди [1]). Треба було щойно деякого часу, щоби вона в цілій справі освідомилась бодай настільки, наскільки це було конечно потрібне. Одначе поки що стояла справа так, що зрусифіковані підпрапорщики знаходили підпору у німецьких властей, а це ослабляло, очевидно, значіння Делеґації й причинилось до цього, що підпрапорщики виросли в таборі на таку грізну силу.

Доперва з приїздом сотника Мартина Козака, який в цивільному сповняє уряд директора в реальній школі у Ганновері, пішла справа зовсім инакше [2]). Сотника Козака прислало пруське воєнне Міністерство до Раштату з тим, щоби він в порозумінню з Просвітним Виділом і комендантурою табору (комендантом табору був ґенерал, тоді полковник Карло Людвик Лянґ) робити такі зарядження в таборі, які показалися б конечними для успіхів української пропаґанди в таборі. І зараз було видко, що сотник Козак, як старший педаґоґ, розуміє цю педаґоґічну роботу, що її ведено в таборі. Наслідком цього багато було зроблено німецькими таборовими властями для української пропаґанди. Передовсім викінчено будову великої залі, яка була призначена на виклади. В залі було уладжено також і сцену так, щоби тут могли відбуватись театральні вистави й концерти. Потім у кожному бльоці відступлено один барак на читальню, кромі цього ула-

[1]) Прот. Делеґації з 28. 7. 1915.
[2]) Звід. П. В. з 3. 9. 1915.

джено барак для малярів і різьбарів та шкільні кімнати [1]). Не меньш важне було те, що комендантура згодилась усунути дроти, які відгорожували один бльок від другого. Словом услівя для просвітної роботи укладалися чим раз краще і це давало теж запоруку, що робота буде могла дальше розвиватися.

Тим способом другу половину серпня 1915. р. треба вважати за ясніщу хвилю в життю табору і з цього погляду.

IV. Огляд першої доби.

Перша доба в історії раштатського табору — це майже безперервна кріза в таборовому життю. Ця кріза, яка виявлялася тим, що полонені поставилися неґативно до української пропаґанди, тягнулася з малими переривами повних три місяці, від половини травня до половини серпня 1915. р. Показалось, що хоч до раштатського табору позвожено українців, то вони не почували себе такими. Українська пропаґанда здавалася їм чимось штучно накиненим і зовсім непотрібним. Позбавлена всякого національного почування, всяких національних ідеалів, ця маса чула себе чужою для української справи й не хотіла спілки з українством. Замісць цього видко у неї якусь невиразну форму російської ідеольоґії. Російська держава ідентифікується у неї з поняттям руського народу, при чім для українства нема, очевидно, місця. Українство вона вважала чужою видумкою, а власне німецькою, яку видвигнено на те, щоби пошкодити Росії, пошкодити »отечеству«.

Не диво, що така маса, знайшовши собі інтелєктуальну підпору в зрусифікованих підпрапорщиках, цілих цих три місяці ставилася дуже ворожо до української пропаґанди. Ця ворожнечість була ще скріплена страхом

---

[1]) Прот. П. В. з 28. 8. 1915 і звід. П. В. з 3. 9. 1915.

перед Росією і ворожим відношенням до німців, на яких землі велася власне українська пропаґанда, але вона була все таки наслідком цих неґативних рис вдачі полонених, про які була мова у вступних увагах. З такою масою була робота, очевидно, дуже тяжка й тільки довша праця та відповідно дібрана метода могли показати певні результати. А що власне цього не було, бо методу вибрано якраз невідповідну, тому й не дивно, що результатів не було видко. Здавалося навіть, що взагалі ціла дальша робота не допровадить до цілі. Аж у другій половині серпня, коли пристосовано в просвітній роботі зовсім иньчу методу, справа рушила з мертвої точки. Завдяки цьому можна було провадити курси, давати реферати, а заразом приступити до орґанізовання полонених. Видимим знаком цього було, що повстало Просвітно-суспільне Товариство, і потім дня 31. серпня 1915 Центральний Комітет. Це нові прояви в таборовому житті, які показували, що просвітне життя піде в таборі ясніщими дорогами. Від цього часу зачалася нова доба в історії табору.

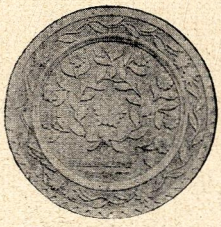

Тарілка з дерева (Кустарна Спілка).

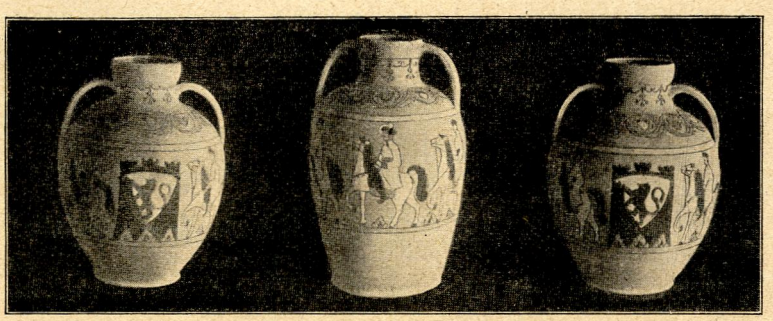

Гончарські вироби по зразкам Михайла Паращука (Кустарна Спілка).

Доба друга.

Від основання Центрального Комітету дня 31. серпня 1915 до утворення Ґенеральної Ради дня 9. лютого 1916.

I. Загальний огляд життя в таборі.

Кінець серпня 1915. р. разом з його двома вічами й основанням Центрального Комітету був остільки важною хвилею в історії раштатського табору, що саме тоді рішилася доля української пропаґанди в цім таборі. Тоді показалося, що можна все таки провадити просвітну роботу, не виступаючи, очевидно, перед масою з ніякими політичними кличами, ані з українською національною ідеєю взагалі. Коли масу сяк-так успокоєно, то це не означало зовсім, що її прихилено до української справи. Вона, в засаді взявши, була властиво пасивною масою й могла піти в кожнім випадку в цей чи другий бік. І ціла річ була в цьому, щоби цю масу не відштовхнути від себе. Правда, боротьба мусіла йти тут далі, але це була би радше боротьба Просвітного Виділу і цеї півтора сотні більш чи меньч свідомих українців з таксамо невеликою громадою активних чорносотенців, як їх тут

називали свідомі українці. Справа йшла о те, котра з цих партій здобуде собі перевагу над масою. Ясна річ, що »українська партія« виступила на дуже добру дорогу, коли закинула всякі політичні й навіть національні кличі та виступила лише з чисто просвітною роботою, звязуючи свою діяльність тільки з матеріяльними справами полонених. Инакше воно й не могло бути в такій ситуації. Тому й зрозуміле, що наприклад програма віча з 12. вересня с. р. містила в собі лише такі теми: 1) Звідомлення з діяльности Центрального Комітету, 2) Звідомлення з діяльности Просвітного Виділу, 3) Справа їжі, 4) Вибір одного представника з Центрального Комітету яко посередника до Червоного Хреста, 5) Справа уладження в таборі робітні мистецтва й 6) Вільні внесення[1]). Все те були справи, яких могли спокійно вислухати навіть чорносотенці, не маючи нагоди до отвертих виступів на вічу. З другого боку маса мусіла признати, що на вічу не говорилось ані ніщо небезпечне, ані шкідливе. Противно, вона могла признати дискусію на вічу в справі їжі, чи Червоного Хреста, за річ для неї першорядного значіння, над чим варта все таки поговорити. Тай звітові голови Просвітного Виділу вона не могла ніщо закинути. В йому говорилося про те, що П. В. має провадити просвітну роботу, а заразом буде дбати також і про матеріяльне положення полонених. Утворення робітні мистецьких виробів могло викликати думку, що тут можна буде дечого навчитись, а факт, що на вічу була свобода слова, що тут можна було виступити навіть і з противними думками що до просвітної роботи, також мусів робити своє вражіння. Полонені стояли перед чимось новим для них, бо цього вони в Росії не зазнали, але перед таким, що мусіло їм подобатись і отворило полоненим очі на цю ріжницю, яка була в Росії що до свободи слова, а цим, що власне було в

[1]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

таборі на вічах. Тай це було фактом не малої ваги, що на вічу побіч виголошуваних ломаною московською мовою промов виголошувано також українські промови, тай якраз ці промови, виголошувані по українськи, були цікавіщі змістом від иньчих. І тому маса привикла до цих промов. Вона не чула ненависного її слова »Україна« і вважала це самозрозумілою уступкою для себе. При такій уступці можна було побути на вічу й зостатись на далі руським патріотом, не зрадивши ні царя, ні отечества. Тим поясняється, що віча, які відбувались раз у тиждень, бували нераз доволі численні. Число учасників доходило до 2000, а навіть до 3000 людей і більше, як це бачимо наприклад на вічах з жовтня[1]).

Одначе не можна поминути й такого факту, що люде трьох бараків вислали дня 12. вересня до Просвітного Виділу делеґата з подякою за його просвітну роботу[2]). Це показувало, як будилась національна свідомість у наших людей і як вони вміли оцінити діяльність С. В. У. у таборі між полоненими. Але найбільше потішаюче було те, що біля Просвітного Виділу стояв вже гурток людей, який переймався чим раз більше українською справою і зачав брати активну участь у пропаґанді. Цей гурток слідив пильно за подіями, що тоді робились на боєвих лініях і на політичній арені й зачав розуміти вагу хвилі для української справи. Правда, ініціятива виходила звичайно від Просвітного Виділу, але цю ініціятиву гурток приймав за свою. Це виявилося наприклад у справі українських земель, окупованих осередніми державами. Притоку до цього дала звістка, поміщена у львівській часописі »Українське Слово«, де сказано було, що в Луцьку зачала виходити часопись у німецькій, польській і московській мові, тільки не в українській. Це зробило своє враження так між членами

[1]) Прот. віч з 14. 10., 20. 10. і 27. 10. 1915 і прот. П. В. з 2. 10. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

Просвітного Виділу, як і в гуртку свідомих українців полонених. На засіданню Просвітного Виділу дня 16. жовтня 1915. при участи президії Центрального Комітету Національної й Соціяльної Секцій і трьох іще визначніщих полонених вибрано комітет, який мав цю справу взяти в свої руки[1]). Ця справа зробилася активною на засіданні Національної Секції з дня 15. і 19. жовтня[2]). Там відбувся реферат члена Просвітного Виділу Василя Пачовського і зараз таки ухвалено відповідні резолюції. Цілу справу рішено поставити ширше й рішено скликати віче, в якого програму мала бути поставлена холмська справа[3]). Те саме ухвалено також на засіданню Центрального Комітету з 19. 10.[4]). Це було би перше політичне віче в таборі. Тема була, здавалось, дібрана дуже добре, бо політичне вістря зверталося проти Польщі і против осередніх держав, а не проти Росії. Можна було сподіватись успіху в цій справі, а певне було те, що піднесена справа політичного характеру випровадить масу полонених із буденних мірковань про поправу свого матеріяльного положення, та що змусить її призадуматись над тим, що робиться на українській території. Тай впрочім Просвітний Виділ теж був цеї думки, що час було би вже виступити з політичною думкою, правда, в дуже обережній формі[5]). Для свідомих українців полонених це могло бути навіть бажанням серця й душі. Очевидно, що гурток свідомих українців чим раз більше захоплювавсь українською справою й набирав рішучости що до свого поступування. Часи все таки змінилися, гурток збільшився, а його виступ на зборах Суспільно-просвітного Товариства дня 12. вересня дав йому гарне свідоцтво. Для характе-

---

[1]) Прот. П. В. з 16. 10. 1915.
[2]) Прот. Т. Н. С. з 15. 10 і 19. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 20. 10. 1915.
[4]) Тамже.
[5]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

ристики подаємо тут зміст цього засідання так, як він записаний[1]): »На загальних зборах дня 12. вересня 1915. р. Суспільно-просвітного Товариства, в яких брало участь 60 полонених, учитель Чу-а, українець, але вихований в Сибірі, вніс пропозицію просити московський Червоний Хрест прислати їм московських книжок і шкільних підручників, щоби можна було в таборі провадити й московські курси, бо хоч ми українці, але не розу-

Вправи Січи 3. грудня 1915.

міємо по українськи. Цікаво однакож, що присутні закричали його й кричали: ‚Не хочемо тебе слухати, говори по українськи, бо ми тебе не розуміємо.‘ Наслідком цього він мусів замовчати. Иньчі полонені в промовах протестували й казали: ‚Як хто не вміє рідної мови, то це стидно не використати теперішної нагоди, щоб її навчитись. Досі нас Москва опанувала, хай нас лишать хоч тут, московських книжок ми не потребуємо, коли ми маємо свої.‘ Навіть один змосковщений білорус протестував, а один український робітник кричав зденерво-

[1]) Звід. Бензі з 3. 10. 1915.

ваний: „Це московська провокація, і тут, де маємо змогу навчитись свому рідному, яке душить Москва, хочуть підсунути московські книжки.“ Він хотів викинути Чу-у з залі; багато домагалось, щоби Чу-у виключити з Товариства, але дискусія не скінчилася, бо було запізно.«

Ми нароком подали тут доволі докладне звідомлення з цього засідання, бо цілий цей випадок доволі характеристичний. Він показує, що деякі з свідомих українців полонених брали доволі гаряче вкраїнську справу. Очевидна річ, таким людям холмська справа лежала на серці й вони бажали б забрати голос у цій справі. А голос цей повинен бути сильний, він повинен іти тут хоч би в таборі від кількатисячної маси. І такого голосу бажали мати ці люде на вічу, яке мало відбутися дня 27. жовтня 1915. р. Чи були вони певні, що це віче піде по їх думці, цього ми сказати не можемо. Впрочім багато тут залежало від ріжних обставин, нераз припадкових, нераз дрібничок.

Бо ж очевидна річ, з такою масою, як вона себе показувала в таборі, не йшла справа легко. Настрій маси все був змінчивий і ніколи не можна було мати певности, як у даній хвилі поставиться маса в цій чи иньчій справі. Певних даних що до цього не було властиво ніяких, хиба це одно, що маса ставилася неприхильно до осередніх держав і спеціяльно до Німеччини, тай те, що польсько-українські відносини цікавили її дуже мало. Ясно тому, що всяка аґітація, передовсім деструктивної натури, яка такій масі все більше підходить до смаку, була все дуже небезпечною для маси. Це бачили ми в перших днях просвітної роботи в таборі, коли маса віднеслася доволі прихильно до членів Делеґації аж до часу, коли підпрапорщики не розвели між нею аґітацію. Те саме повторилось потім і з І. блъоком у вересні, який, поки був відділений від чорносотенців, ставився до просвітної роботи прихильно [1]), а пізніще,

[1]) Звід. Бензі з 3. 10. 1915.

коли чорносотенні аґітатори мали до нього приступ, став одним з найбільш неприхильно настроєних бльоків [1]).

Тай тим разом »чорносотенці« не засипляли справи цілий час. Маємо звістки, що у вересні провадилась чорносотенна аґітація [2]). Очевидно, вона не була так інтенсивна, як це було наприклад з початком другої половини серпня і провадилася більш конспіративно, але наслідки й тепер показувалися виразно. Це видко з цього, що коли Національна Секція назначила 19. жовтня ц. р. нових баракових старших [3]), прихильних меньчбільш українській справі, то деяких з них не тільки що не пущено до бараків, але навіть побито [4]). Характеристичним може бути й це, що навіть і між співаками, яких удалося згуртувати в хор, знайшлися такі, які не хотіли співати »Ще не вмерла Україна«, з неохотою співали пісні, де згадувалося про Україну, навіть такі пісні невинного змісту, як »Ой Морозе, Морозеньку« [5]). Це останнє може виглядати неправдоподібним, коли зважити, що ця пісня їм була звісна дома й вони її певно співали вдома, як би не те, що завдяки чорносотенній аґітації навіть і таким пісням піддавано особливше значіння, догадуючись усюди українсько-німецької спілки.

Вплив чорносотенної аґітації мусів бути доволі великий, коли жиди, цей так сказати б політичний барометр, які свого часу висказали бажання зістатися в українському таборі, тепер станули на стороні чорносотенців і ставились неприхильно до української справи [6]). Те видко було ще і з цього, що не можна було по бараках держати викладів, як це дехто плянував з членів

---

[1]) Прот. П. В. з 13. 11. 1915 і записки автора.

[2]) Письмо П. В. до С. В. У. з 5. 9. 1915.

[3]) Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

[4]) Прот. П. В. з 30. 10. 1915 і звід. Сусп.-просв. Гуртка з 21. 11. 1915.

[5]) Прот. П. В. з 16. 10. 1915 і спостереження автора.

[6]) Так бодай можна думати по цім, що жидів рішено вивезти з табору. Пор. прот. П. В. з 23. 10. 1915.

П. В.[1]). Тим способом обі сторони, як українська, так і чорносотенна робили своє діло. Ситуація була непевна й недармо голова П. В. Осип Безпалко остерігав, щоб на холмськім вічу не виступати різко з українською справою, як цього дехто бажав власне з членів Просвітного Виділу[2]).

Дня 27. жовтня відбулося дійсно віче в холмській справі[3]).

Це віче таке характеристичне своїм перебігом, що варто йому трохи приглянутись. На підставі протоколу цього віча воно виглядало так: Присутніх було 4000 людей. На порядку дневному віча були: 1) таборові справи, 2) холмська й луцька справа, 3) внесення. По залагодженню першої точки забрав голос полонений Олекса Полуботок і сказав, що разом з німецькими та австрійськими військами йдуть польські ксьондзи й учителі, які хотять на землях короля Данила, Володимира й Василька завести польську мову, віру й польські школи. По цій промові слідували шумні оплески від учасників віча. Потім попросив слова член П. В. Роман Перфецький і відчитав меморіял та резолюції, ухвалені на Національній Секції. Резолюції ці звучали так: 1) Щоби заведено українську мову як урядову на Холмщині і Волині; 2) щоби заведено українську мову як викладову по школах тамже і 3) щоби основано пять українських ґімназій, а власне в Холмі, Берестю, Володимирі-Волинськім, Острозі й Пинську; 4) щоби дозволено видавати українські часописі в Луцьку і по иньчих місцях Холмщини та Волині[4]). — І як дальше зазначується в протоколі віча, ці резолюції ухвалено. Одначе після цього забрав слово полонений Ч-а й зачав в московській мові виступати проти української справи. Йому бють

---

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.
[3]) Прот. П. В. з 30. 10. і 6. 11. 1915.
[4]) Ці резолюції є в прот. П. В. з 20. 10. 1915.

браво, одні свищуть, другі кричать. Коли трохи успокоїлось, забрав слово один поляк й станув в обороні С. В. У. і П. В. Він сказав, що тут в таборі є стремління просвітити нарід, щоби він визволився зпід ярма москалів і польської шляхти. Промовець дістає оплески, а тоді голова П. В. пятнує виступ Ч-и. Підчас цього зачався загальний галас і голова віча мусів замкнути віче. Тим способом перше політичне віче не вдалось, як цього треба було. Маса вийшла з нього роздратована[1]).

Але, що так сталося, не дивує нас після цього, що ми сказали попереду. Тут рішили у великій мірі такі справи другорядного значіння, як невправний провід віча, довгий меморіял, то що. Тай показалося потім, що на віче була вибрана якраз невідповідна хвиля. Усунення давніх старших бараків і заступлення їх новими, яких заіменувала Національна Секція, дня 19. жовтня, а що найважніще, заходи Просвітного Виділу, щоби з табору вивезти ворожі елєменти, між ними також і жидів, усе те викликало чорносотенну аґітацію, яка між масою знайшла, видно, співчуття[2]). Просвітний Виділ може замало був зорієнтований, а може не брав справи надто траґічно, коли відважився якраз в цім часі виступити з політичним вічем. Впрочім не можна забувати цього, що в кількатисячній масі, яка тоді перебувала в таборі[3]), щирих приклонників української справи було не більш кількадесяти чоловік, не рахуючи, очевидно, тут цих, що бували на викладах і були меньче-більше приєднані до українства. Тай і число цих останніх не було в порівнанню з цілою масою велике й могло виносити 150—200 людей. Одначе треба завважати, що це перше політичне віче, хоч як воно не вдалось, не

---

[1]) Прот. віча з 27. 10. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 20. 10. і 30. 10. 1915.

[3]) В таборі було тоді присутніх 8298 людей. — Акти комендантури рашт. табору з 1915. р.

мало якихось спеціяльних лихих наслідків. Правда, на вічу чорносотенці віднесли побіду, але це була побіда над невиробленою політично й несвідомою масою і ця маса могла при иньчих обставинах показати инакший настрій. Правда, чорносотенці могли ще цим похвалитися, що в кілька день по цім вічу, дня 31. жовтня підчас проповіди з нагоди літурґії і посвячення напрестольного хреста, зпоміж чотирьохтисячної маси вийшло демонстративно кількадесятьох людей, коли в проповіди говорилося про нестійність поглядів у народній справі (це була алюзія до віча з 27. жовтня)[1]). Вони могли ще й тим потішитись, що в однім бльоку не можна було ніяким способом провадити просвітної роботи, але на цьому був поки що і кінець їх здобутків на цьому полі[2]). Противно, можемо навіть завважити деяку реакцію з боку маси. Це видко з цього, що дня 3. падолиста відбулось віче, на якому порушено холмську справу, й промовці удостоїлись оплесків[3]), дарма, що двох чи трьох людей виступили знов з опозиційними промовами[4]). Маса вислухала рефератів і віче закінчилося правильно. Але найбільше цікавим на цьому вічу було те, що представник С. В. У., Скоропис-Йолтуховський, який саме з початком листопада приїхав до раштатського табору, відважився отверто виступити з рефератом про самостійну Україну і цього реферату учасники віча, а було їх коло 2000, вислухали спокійно крім дванацятьох, які вважали за відповідне опустити залю[5]). Правда, тут багато заважило, що полонені ставлялися до Скорописа-Йолтуховського, як до українця з російської України, з більшим довіррям, чим до австрійських українців, з яких складався переважно Просвітний Виділ, але сам факт, що

---

[1]) Прот. П. В. з 8. 11. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 13. 11. 1915.
[3]) Прот. віча з 3. 11. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 13. 11. 1915.
[5]) Прот. віча з 3. 11. і прот. П. В. з 4. 11. 1915.

можна було з таким рефератом виступити в скілька день по першім »холмськім віччу«, показує найвиразніще, як мало відпорна була маса на всякі роблені над нею добрі, чи злі експерименти, і як мало виявляла льоґічного змислу. (Це видко також з цього, що деякі з цих людей, які слухали спокійно реферат про самостійну Україну, казали потім, що України треба для цісаря Вільгельма, а не для царя)[1]). Це показує заразом і безрадність маси, яка властиво не знала, чого має держатися, чи йти в цю, чи иньчу дорогу. Цю дорогу показували їм з одного боку ‚українська партія', з другого ж боку »чорносотенці«.

Просвітний Виділ бачив дуже добре, яка небезпека грозила масі з боку чорносотенців. Це видко з цього, що на засіданню Просвітного Виділу і президій Центрального Комітету, Національної і Соціяльної Секцій з дня 30. жовтня 1915. р. цілий час обертається розмова біля справи чорносотенців, і повстало таке питання, як наприклад, щоби виділити в окремі бльоки чорносотенців[2]). Те саме бачимо й на засіданню цих орґанізацій дня 13. листопада і 18. грудня 1915. р., де одні є за тим, щоби чорносотенців виділити в окремий бльок, иньчі бажали б їх вислати з табору[3]). Одначе поки що здавалося, що маса все таки визволяється поволі зпід впливу чорносотенців. Це видко було хоч би і з цього, що віча бували чим раз спокійніщі, а в половині листопада відбулося перше віче, де не було ніяких опозиційних виступів[4]). Правда, що віча зайнялись переважно лише таборовими справами, цеб то там порушувалися справи, які торкалися життя-буття полонених і відбувались реферати більш космополітичного змісту про світові події[5]).

---

[1]) Прот. П. В. з 20. 11. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 30. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 13. 11. і 18. 12. 1915.
[4]) Звід. Безпалка з 20. 11. 1915.
[5]) Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

Члени хору з дириґентом Омеляном Терлецьким (х), заступником дириґента Поляковом (хх) і солістом-тенором Воликом з січня 1916.

При такому настрою маси рішено уладити концерт у честь Тараса Шевченка[1]). Особа Шевченка була ще найбільше популярна між нашими людьми, а це видко було хоч би з цього, що Кобзарі Шевченка випозичувано найохотніще з таборової бібліотеки[2]). І дійсно в днях 17. і 27. листопада відбулися два Шевченківські концерти[3]). Проґрами цих концертів не ріжнилися нічим від звичайних таких концертів, але це було потішаюче, що настрій обох концертів був поважний і слухачі заховувалися прилично. Це не перешкодило, що правда, деяким потім дещо посміятись над цими концертами, а власне на тему живих образів, але кінець кінцем ці концерти мусіли все таки зробити свій вплив на масу[4]). Зробили своє реферати та курси, які цілий час відбувались. Маса зачинала спокійніще дивитися на справу й показувала цікавість чогось довідатись, чогось навчитись. Це бачимо з цього, що число слухачів на викладах і в школі зростає чим раз більше і всякі орґанізації дістають що раз більше нових членів. Словом українська громада кріпшає чим раз більше, вона орґанізується по ріжних товариствах, а число курсистів збільшується. Чорносотенці чують мабуть свою безсильність і хоча провадять далі свою аґітацію, то все таки не можуть здобути в таборі переваги. Видко, що маса була вже меньче приступна для експеріментів чорносотенців. Але що аґітація чорносотенців ішла далі, видко з цього, що не тільки в листопаді, але ще і в грудні 1915. р. була думка у П. В. вислати чорносотенців з табору і в цій справі робилися заходи[5]).

Що настрій маси ставав чим раз кращий та що

---

[1]) Тамже.

[2]) Пор. наприклад звід. бібл. за серпень 1915.

[3]) Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

[4]) Записки автора.

[5]) Прот. Т. Н. С. з 4. 11. 1915. Прот. П. В. з 18. 12. 1915 і Прот. Н. С. 5. бл. з 26. 12. 1915.

вона поволі зближалась до української справи, до української громади, доказом цього може бути факт, що на вічу, яке відбулося в другій половині грудня голова П. В. говорив побіч світових подій також про самостійницький рух на Україні і за те дістав оплески від учасників віча (було їх коло 2000), а одного демонстранта, який підчас цього реферату свиснув, побито й викинено зі залі[1]).

Це віче, так би сказати, антитеза до віча з 27. жовтня. Показалося, що інтенсивна просвітна робота робила з кожним місяцем великі поступи між масою. Це видко було наприклад по цім, що коли комендантура робила з кінцем грудня 1915. р. списи полонених по народностям, то українці ставлялися вже окремо від великоросів[2]). Були також і такі факти, що, наприклад, на курсі української мови, який провадив полонений Тарасовський, люде висказували бажання навчитись українській правописі[3]). Значить, чорносотенці програвали боротьбу з українством. Але все таки чорносотенці не хотіли признати своєї програної і не тільки що вели свою підпольну роботу, але в першій половині січня 1916. р. зачали знов тероризувати прихильників української справи. З протоколу Національної Секції 7. блоку з дня 11. січня виходило, що в цім блоці українська справа була сильно загрожена чорносотенцями. Там били чорносотенці свідомих українців і відгрожувались убивством. Ситуація була така, що треба було просити інтервенції німецьких військових властей, наслідком чого 40 ворожих українству людей вислано до ізоляційного (10.) блоку, який власне тоді на бажання П. В. утворено в таборі[4]). Цю нову бучу у таборі викликав факт, що підчас Різдвяних свят на святочних приняттях виголошу-

---

[1]) Звід. Безпалка з 25. 12. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 2. 1. 1916.
[3]) Звід. Тарасовського з 18. 12. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 18. 1. 1916.

вано антимосковські промови. Пішла чутка, що там продавано Росію (а на святочних приняттях були присутні також сотник Козак і деякі иньчі німецькі офіцери, які належали до таборового німецького начальства), і це випровадило русофільські елєменти з рівноваги. На оправдання наших людей можемо хиба те сказати, що між цими чорносотенцями були також і родовиті москалі, жиди та молдаване, але було між ними також багато й родовитих українців[1]). І цей чорносотенний тероризм не переводився у сьомім бльоці і в другій половині січня. В однім бараці розірвано Кобзаря Шевченка і шкільний зошит, та взагалі у сьомім бльоці не було безпечно мешкати свідомим українцям[2]). Наслідком цього було те, що з початком лютого 1916. р. около 2000 чорносотенних українців, москалів, молдаван і жидів вивезено з табору[3]).

Обчистивши тим способом табор, можна було сміливіще виступити з українською пропаґандою. Вона провадиться вже виразно, почавши від грудня 1915. р., на ріжних курсах і рефератах, а вершком цього є проголошення громади полонених раштатського табору »самостійною Україною« на засіданню Ґенеральної Ради дня 9. лютого 1916. р. — в присутности понад 200 членів Ґенеральної Ради й кількох сотень зібраної публики[4]). Це був також знак часу, що по однім викладі на курсі господарства відспівано при участи 200 людей гимн »Ще не вмерла Україна«[5]).

Словом, поступ було видко. Як що нагадати часи з половини серпня 1915. р., коли здавалося, що всякі проби провадження просвітної роботи в таборі не допровадять до мети, з тим, що тепер було, то треба ска-

---

[1]) Звід. Безпалка з 19. 2. 1916.
[2]) Прот. Н. С. 7. бл. з 24. 1. 1916.
[3]) Звід. Безпалка з 19. 2. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ради з 9. 2. 1916.
[5]) Звід. Сергієва з 5. 2. 1916.

зати, що цих кілька місяців просвітної роботи не минуло надармо. Це відбулась еволюція в так скорім часі, що такої не видко в нормальних відносинах, на світовій арені історії. І річ очевидна, бо й обставини були тут виїмкові. Кількатисячна маса зібрана разом, між якою ішла дуже скоро всяка виміна думок, жила більше концентраційним життям, чим це звичайно була на волі, а передусім на селах, де життя розвивається все дуже поволі. Це ми побачимо також, як що приглянемось близче самій українській громаді, її орґанізаційному й просвітному життю.

II. Українська громада.

1. Орґанізаційне життя.

Як перед 31. серпня 1915. року, так і тепер зістається Просвітний Виділ орґанізацією, яка стоїть на чолі просвітно-орґанізаційної роботи в таборі. На чолі його стоїть учитель народньої школи з Черновець на Буковині Осип Безпалко, який, так сказати, є душею цілої роботи в таборі. Против його волі не робиться нічого в таборі і він звичайно сам виступає з ініціятивою[1]). Просвітний Виділ змінив свій вигляд в цій добі значно. Члени Просвітного Виділу О. Початок і Марко Митієвський виїхали з кінцем вересня до вецлярського табору, а перед тим іще виїхали з Раштату переводчики Іван Райлян і Віктор Левицький. Замісць цього прибули у вересні до Просвітного Виділу краєвий адвокат з Бібрки коло Львова др. Роман Перфецький, артист-різьбар Михайло Паращук і ґімназіяльні професори зі Львова: Василь Пачовський (письменник) і Омелян Терлецький, в жовтні ґімназіяльний катехит з Буковини о. Петро Катеринюк, а в листопаді поет, професор ґімназіяльний з

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 11. 1916.

Кракова Богдан Лепкий. Тим способом усіх членів Просвітного Виділу було 12.

Робота Просвітного Виділу мусіла йти далі по тій самій лінії, як її визначено з кінцем серпня 1915. р. Треба було, значить, і надалі ховатись зі всякими політичними й національними кличами, а виступати перед масою з самою лише просвітною роботою, гуртуючи поволі коло себе свідомих українців, які потім могли би бути помічні в просвітній і орґанізаційній роботі. Ясно було, що побіч просвітної роботи, яка, очевидно, мусіла стояти на першому пляні, орґанізовання полонених мусіло бути другим завданням Просвітного Виділу, не тільки тому, що згуртовання прихильників до української справи витворило би громаду, яка, почуваючи в собі єдність, вважала би себе безпечніщою перед всякими атаками чорносотенців, але ще й тому, що розбудження орґанізаційного духа та привчення наших людей вязатися в товариства могло показати колись добрі наслідки, з хвилею, як би полонені вернулися на Україну. І дійсно Просвітний Виділ бачив у своїй роботі ці два головні завдання, звязуючи з цим іще й справу матеріяльного положення полонених. Це останнє зроблено не тільки з людських мотивів, але також тому, бо ясно було, що коли Просвітний Виділ викажеться якими успіхами в цій справі, то тим способом могтиме легче масу прихилити до себе. Що до просвітної роботи, то тут не поставлено властиво так тепер, як і ніколи потім, якоїсь виразної проґрами. Очевидна річ, що такі річі, як курси для неграмотних, мусіли зараз стати на першому пляні, але ясне було, що цими курсами годі було приєднати масу. Треба було виступати з чимось таким, що могло зацікавити масу. Впрочім багато залежало від складу Просвітного Виділу, з чим він міг саме виступити, й це властиво рішило долю просвітної роботи. А тут справа стояла так, що людей з фаховим знанням було в Просвітнім Виділі небагато, а прочі могли давати виклади

лише загального змісту, переважно з суспільних наук. Наслідком цього не було на засіданнях Просвітного Виділу спеціяльних дискусій що до тем викладів, які мали виголошуватись полоненим, як і що до самого способу викладів. Переважала все таки думка в Просвітному Виділі, що передовсім треба наладити суспільні справи, тай взагалі давати просвіту з матеріялістичним підкладом, бо це найліпше відповідатиме їх світоглядові [1]). Впро-

Таборова орхестра з кінцем 1915.

чім членам Просвітного Виділу зіставлено що до викладів як найбільшу свободу й вони своє діло робили відповідно до свого знання і ораторської здібности. Одиноке самозрозуміле ограничення було в цьому тільки,

[1]) Це видко і з цього, що на засіданню П. В. з дня 23. 10. 1905. р. і потім з 13. 11. 1915 зроблено закид одному членові П. В., що він викладає історію України в »націоналістично-ідеалістичнім духу«, а треба вязати справу політичної самостійности України з »потребами мужицтва й робітництва«.

що всякі політичні й національні питання мусіли стояти у вересні та ще й почасти і в жовтні поза рамами діяльности [1]).

Инакше стояла справа з орґанізаційним боком роботи. Ці справи обговорювано на засіданнях Просвітного Виділу докладніще і з цього боку була дискусія далеко живіща [2]). Найважніщою справою була передовсім справа відношення Просвітного Виділу до свідомих українців у таборі. І в цій справі пішов Просвітний Виділ дуже розумною дорогою. Відбуваючи свої засідання звичайно раз у тиждень, разом з тим Просвітний Виділ робить також наради разом з президіями важніщих орґанізацій. Тим способом повстає в таборі рід компромісу між Просвітним Виділом і свідомими громадянами з табору, що до проводу в роботі. Правда, це ми вже бачили й давніще, бо й так звана Делеґація робила наради з полоненими, але коли давніще це було чимось припадковим, то тепер це увійшло в систему, і в таких засіданнях, які відбувалися правильно що тижня, брали участь кромі Просвітного Виділу, також і президії Центрального Комітету, Національної і Соціяльної Секцій, тай ще часом деякі визначні діячі в таборі [3]). Иньча річ, що члени згаданих президій не виявляли ні багато ініціятиви, ні надто великого розуміння, як провадити пропаґанду, і в дійсности Просвітний Виділ рішав про всякі важніщі справи [4]).

Не зважаючи на те, все таки була думка у Просвітного Виділу, а бодай у деяких його членів, що полонених треба виховувати так, аби вони набрали самостійности в орґанізаційній роботі. Про те говорено часом доволі рішучо на засіданнях Просвітного Виділу, й

---

[1]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

[2]) Про те свідчать протоколи П. В. з якого небудь часу.

[3]) Пор. протоколи засідань П. В. при участи президій товариств полонених за час від 4. 9. 1915 до 9. 2. 1916. р.

[4]) Тамже.

ухвалено було навіть з кінцем листопада, що ніхто з членів Просвітного Виділу не може дати себе вибрати головою орґанізації, зложеної з полонених[1]). Виїмком був тут, очевидно, голова Просвітного Виділу, який був головою цього начального заряду, зложеного з вільних учителів і з полонених, і тим способом стояв далеко вище в очах полонених, чим усі иньчі члени Просвітного Виділу. Просвітний Виділ був теж тої думки, що в таборі повинні б повстати всякого рода орґанізації, почавши від чисто утилітарних, а скінчивши на українських національних. І дійсно Просвітний Виділ виходить усе з ініціятивою в цій справі. Було тільки неясно, чим повязати опісля ці орґанізації з собою. Але що ціла орґанізація полонених повинна бути сцентралізована, це видко з цього, що з малими виїмками (Кооперативне Товариство Чайня) всі гурти, які орґанізуються, дістають назву Секції. Ці Секції мали потім разом складати якусь одну орґанізаційну цілість. Правда, були між членами Просвітного Виділу й иньчі погляди що до цього, бо наприклад Роман Перфецький хотів у січні 1916. р. створити з української громади орґанізацію на взір державної, а з Секцій поробити окремі товариства, але ці погляди не знайшли тоді більшости так у членів Просвітного Виділу, як і у президій трьох найважніщих таборових орґанізацій, і їх зреалізовано, хоч з доволі великими змінами, значно пізніще. Впрочім Просвітний Виділ був осторожний що до орґанізаційного життя. Крім одної так званої Національної Секції, яка мала чисто українську марку, не творено в цих часах таких орґанізацій, а така справа, як основання »Січі«, станула в пляні щойно в листопаді і грудні 1915. року, тай Просвітний Виділ настільки був осторожний, що перед масою показувався індіферентним до цеї справи, а орґанізованя Січі віддав в руки самим полоненим[2]). Побіч

[1]) Прот. П. В. з 2. 10., 24. 11. і 10. 12. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 4. 11. і 4. 12. 1915.

справи просвітної і орґанізаційної Просвітний Виділ узяв у свої руки і справу поліпшення життя-буття полонених. Він, а власне його голова, який був посередником між Просвітним Виділом і полоненими, а військовими властями в таборі, звертався нераз чи то в справі поліпшення їжі, чи в иньчих таких справах з бажаннями до військових властей в таборі і тут неодно вдалось йому осягнути.

Усе те разом взявши підносило в очах полонених Просвітний Виділ чим раз вище. Вони бачили в ньому не тільки людей, які дбають про просвіту й орґанізацію маси та про її матеріяльне положення, але заразом і українське начальство, яке завдяки підпорі німецьких властей могло навіть і доволі енерґічно поставитись до маси. І тут ми приходимо до справи, яка може видається найдразливіщою із усіх иньчих, а саме до справи висилки полонених з раштатського табору в иньчий табор і справи утворення ізоляційного блюку в самому таборі. Обі ці справи були нераз предметом дискусій і на засіданнях Просвітного Виділу, і на засіданнях орґанізацій, зложених з полонених. Найгостріше зачіплено цю справу на засіданнях Просвітного Виділу в жовтні 1916. року, коли між членами Просвітного Виділу, до яких тоді належали вже й українські офіцери-полонені, прийшло до великих непорозумінь з більш і меньч принціпіяльних причин що до методи роботи в таборі [1]). Але як би там не дивитись на цю справу, то одно ясне, що всякі репресійні акти Просвітного Виділу, на які давали згоду самі полонені [2]) через свої орґанізації, були викликані в цій добі історії табору такими фактами, про які ми вже знаємо, як побивання наших свідомих людей ворожими українській справі елементами, як це було

[1]) Прот. П. В. з 17. 10. і 18. 10. 1916.

[2]) Прот. П. В. з 9. 10., 20. 10., 13. 12. і 18. 12. 1915, звідом. Сусп. просв. Гуртка з 21. 11. 1915, прот. Н. С. 5. бл. з 26. 12. 1915.

власне в жовтні 1915. р. тай іще в січні 1916. р. і т. и. Безперечно, що Просвітний Виділ пішов в цій справі може нераз задалеко, але, як бачимо, так його, як і свідомих полонених заставляли до цього особливші обставини в таборі, серед яких не легко було знайти якийсь відповідний педаґоґічний спосіб, щоби уможливити просвітну роботу. Не можна ніколи забувати й цього, що цих дванацятьох членів Просвітного Виділу й кількананцятьох більш рухливих свідомих українців зпоміж полонених знаходились серед кількатисячної маси, якої настрій ми вже знаємо, й вони двигали цілий тягар просвітної роботи на своїх плечах, а заразом і відповідальність за цілу роботу. Це мусіло визивати у цих людей певну нервовість, викликувану ворожими виступами проти так важної української роботи.

Орґанізаційне життя в таборі зачалося вже і в попередній добі історії просвітної роботи. Вже й тоді повставали між полоненими гуртки, які звязували людей орґанічно. Цей звязок лежав у цьому, що вибирано провід гуртка, який мав держати людей при собі. Але це були лише дуже невиразні форми орґанізаційного життя і ці гуртки не мали якогось більшого значіння, з виїмком хиба одного »Просвітно-суспільного Товариства«. Про діяльність цих гуртків не чуємо нічого й вони мабуть більш істнували на папері, ніж в дійсности. Щойно утворення Центрального Комітету було першою орґанізацією, яка опиралася на сильніщих підставах, і яка в цій добі виказала доволі інтенсивну діяльність. Цей Центральний Комітет, який виходив з вибору, бо до нього належало 30 членів, вибираних по трьох з кожного блоку й затверджуваних потім вічем[1]), у вересні був найповажніщою орґанізацією, зложеною з полонених, і поволі здобував собі пошану між ними[2]). До

[1]) Заг. звідом. П. В. з 14. 10. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 2. 10. 1915.

його діяльности належали всякі справи, які торкалися життя-буття полонених, справи харчу, мешкання, справи висилки людей з табору на роботи [1]) або до иньчого табору [2]), справа кореспонденційного бюра, яке мало провадити кореспонденцію з полоненими на робітничих командах в справах просвітних [3]) і т. п. Центральний Комітет збирався також на наради з німецьким офіцером з Українського Відділу в справі ладу й порядку в таборі. Але крім цього Центральний Комітет займався часом і справами політичного значіння, як наприклад холмською справою, яка потім була предметом віча з 27. жовтня 1915., тай взагалі уладжував віча, які відбувались що тижня [4]). Наслідком цього Просвітний Виділ рахується з Центральним Комітетом і кличе його президію правильно на спільні наради, що відбувались кожного тижня, почавши від 4. вересня [5]). Але згодом становище Центрального Комітету, як першорядної орґанізації полонених, зачало підупадати. Перше віче в холмській справі з 27. жовтня, яке уладив Центральний Комітет, було вершком його значіння в українській громаді. Показалося, що власне те, що було причиною зросту його значіння в таборі, принесло йому потім упадок в українській громаді, коли вона зачала ставати на ноги. Центральний Комітет був занадто опертий на демократичних підставах і тому мав занадто невиразну марку, щоби могти устоятися на першому місці між иньчими орґанізаціями. В ньому все таки переважали байдужні, або навіть і ворожі українській справі елєменти, а це мусіло ставити його низче в очах свідомих громадян. Це бачили й деякі члени Просвітного Виділу, коли з кінцем грудня виступили навіть з такою думкою, щоби Цен-

[1]) Прот. П. В. з 18. 9. і 29. 9. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 20. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 27. 11. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 2. 10. і 20. 10. 1915.
[5]) Прот. П. В. з 4. 9. 1915.

тральний Комітет цілком знести, а його аґенди передати иньчій орґанізації, яка тоді в таборі доволі сильно стояла, так званій Національній Секції [1]). Йому дозволено, що правда, далі істнувати, але він, полагоджуючи адміністративні справи, ніколи вже не дійшов до цього значіння, яке мав у вересні й жовтні 1915. року.

Замісць цього приходять до значіння иньчі орґанізації, які постепенно повстають у таборі. Вересень і жовтень — це час повставання ріжних цих орґанізацій. Початок зроблено з так званим Суспільно-просвітним Товариством, яке повстало ще в першій добі, але тепер розділилося на дві секції: політичну (яка зараз потім, бо в половині вересня, називається Національною) і суспільну [2]). Крім цього повстає »Кооперативна Чайна Спілка«, яка з днем 25. вересня входить в життя [3]), а по блъоках повстають гуртки, на взір тих, що були в першій добі історії табору [4]). Крім цього начинають гуртуватись і співаки і 25. вересня мають уже хор з 96 людей [5]). Орґанізується також робітня мистецького промислу, яка в першій половині вересня має 25 робітників [6]). Важною річчю було те, що українська громада заінтересувалась таборовою адміністрацією, а саме начальниками блъоків і бараків, т. зв. старшими блъоків і бараків. Як уже знаємо з попереднього, німецьке таборове начальство утворило для підмоги собі блъокових і баракових старших, яких само назначувало. Знаємо теж, яку ролю відгравала ця старшина в житті табору. Ясна річ, що цеї справи не можна було легковажити, а треба було власне цю інституцію використати для

---

[1]) Прот. президії П. В. з 24. 12. 1915.

[2]) Прот. Політичної Секції з 12. 9. 1915, прот. П. В. з 25. 9. і 20. 10. 1915, звідом. П. В. з 14. 10. 1915.

[3]) Звідом. Бахталовського з 3. 10. 1915.

[4]) Прот. П. В. з 4. 9. 1915.

[5]) Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

[6]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

цілів української справи. Вже у вересні голова Просвітного Виділу взявся до цеї справи й відбував з бльоковими й бараковими старшими часті засідання, щоби їм представити їх завдання що до української справи [1]). Але справа не йшла легко, бо бльокова й баракова старшина уявляла із себе елємент дуже ріжноманітний тай багато мала в собі елєментів ворожих українській справі. Це заставило власне поставити справу радикально. Вибір старшини передано в руки Національної Секції і вона дня 19. жовтня назначила нову старшину [2]), яка 20. жовтня відбула перше своє засідання [3]). Не зважаючи на те, що цю нову старшину принято почасти неприхильно, а навіть ворожо, повстала все таки орґанізація, яка була тісно звязана з українською громадою і її підчинялась. Не змінило факту й те, що німецьке начальство теж мало надзір над цею старшиною і що ця старшина була обовязана виповняти прикази німецьких властей, що торкались до ладу й порядку в таборі. В звязку з тим було зорґанізовано в листопаді зводних, що були підручниками старшини [4]). З початком жовтня гуртується театральна дружина, яка називає себе Артистичною Секцією і з днем 10. жовтня зачинає свої публичні виступи [5]). Словом у вересні й жовтні повстають підвалини під орґанізаційне життя в таборі на ширшу скалю і воно потім протягом слідуючих місяців скріпляється завдяки цьому, що ці орґанізації консолідуються й формуються чим раз сильніще, та що прибувають дальші нові, а то січова орґанізація, яка повстала з кінцем листопада [6]), Аґрарна Секція, що орґанізується

---

[1]) Прот. П. В. з 2. 10. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 20. 10. 1915.
[3]) Тамже і прот. П. В. з 23. 10. 1915.
[4]) Звід. Перфецького з 20. 11. 1915.
[5]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.
[6]) Прот. П. В. з 4. 12. 1915.

з кінцем грудня 1915. р[1]), й Редакційний Комітет[2]). Тим способом орґанізаційне життя в таборі дістає чим раз то виразніщі форми. Воно стає ріжноманітним і прихильники української справи мають змогу провадити роботу на ріжних полях, відповідно до свого хисту.

З усіх цих орґанізацій, що повстали в тих часах, дійшла до найбільшого значіння так звана Національна Секція. Хоч названа »Секцією«, була вона в дійсности окремим товариством, яке, що правда, залежне від цеї начальної корпорації, а власне від Просвітного Виділу, злученого з президіями Центрального Комітету та Національної й Соціяльної Секцій, що творять разом так званий »Просвітний« або »Учительський Гурток«, але все таки ця орґанізація управляється доволі автономно. Правда, вона має моральний провід в особі члена Просвітного Виділу (в цім часі були такими провідниками члени Просвітного Виділу Перфецький і Іваницький), але завдяки складові своїх членів вона показує своєрідне життя. Вже сама назва була характеристична. Слово »Національна« (Секція) показувало відразу ціль цього товариства. Саме слово було для полонених досить чуже в такому розумінню, як його треба брати, а звичайно баламучено його зі словом »націоналістичний«. Що противники української справи із цеї назви кували свою зброю, це цілком правдоподібно, але назва все таки принялась і орґанізація прийшла до сили.

Початків її треба шукати в »Просвітно-суспільному Товаристві«, яке повстало ще в серпні 1915. року і з кінцем серпня мало 42 членів[3]). Воно займалося веденням курсів суспільних наук, до чого запрошувало головно членів Просвітного Виділу. Це Товариство, як вище згадано, витворило з себе побіч Соціяльної Секції Політичну Секцію. Ця Секція мала потім відповідно

[1]) Звід. Іваницького з 31. 12. 1915.
[2]) Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.
[3]) Спис членів Просвітно-суспільного Гуртка з 30. 8. 1915.

зорґанізуватись. Дня 5. жовтня ухвалено на засіданню заряду Секції змінити назву цеї орґанізації й назвати її Національною Секцією [1]). При тім усім круг ділання цеї орґанізації збільшувався постепенно, бо вона взяла зараз у свої руки справу іменування бльокової і баракової старшини [2]) і виступила опісля з політичною акцією в справі Холмщини, про що знаємо з попереднього. Тут гуртувалися, очевидно, всі найкращі робітники в українській справі, й належати до цієї орґанізації вважалося моральним обовязком для свідомого українця. А статут цеї орґанізації був так зложений, що орґанізація могла стати на широких підставах. Крім центральної орґанізації, яка з хвилею отворення всіх десятьох бльоків лічила 50 людей, мали бути потворені в кождім бльоці так звані »Бльокові Національні Секції«, які мали лічити по 50 членів. Тим способом Національна Секція, як би була переведена в цілости в життя, могла би лічити 500 членів. Ціла ця орґанізація була оперта на виборній системі, так, що з кожного бараку вибирано 5 членів до Бльокової Національної Секції, а Бльокова Національна Секція мала вибірати по 5 людей до Центральної Національної Секції.

Відповідно до ширини орґанізацій проґрама діяльности Національної Секції була теж широка [3]). В статуті було сказане, що ціль Української Національної Секції освідомляти національно полонених українців і орґанізувати їх. На своїх нарадах повинні члени Національної Секції радити над тим, що треба українцям робити, щоби піднести український нарід як націю на те становище в міжнароднім концерті, яке їй по праву належиться. Членом Секції може стати кождий українець, який признає самостійність українського народу й зо-

---

[1]) Прот. Політичної Секції з 5. 10. 1915.
[2]) Тамже і прот. П. В. з 20. 10. 1915.
[3]) Статут Української Національної Секції.

бовяжеться платити місячно 2 феніґи членської вкладки. В статуті згадується теж, що Національна Секція має уладити національний семинар, де за посередництвом рефератів і дискусій мають її члени діставати національне виховання. З часом ця орґанізація стає першою орґанізацією, яка рішає всякі справи, що вяжуться з просвітною роботою в таборі, отже ж кромі нагляду над бльоковою й бараковою старшиною, належать до неї і такі справи, як висилка людей на роботу, причім Національна Секція рішає, кого можна вислати на роботу, а кого треба для користи української справи зіставити в таборі [1]). Національна Секція ухвалює теж, кого треба з табору перевести в иньчий табор, як небезпечного українській справі [2]) і т. и. Ясна річ, що такі справи, як справа таборової часописі увійшли також під обради Національної Секції. Вона вибирає зпоміж себе людей до Редакційного Комітету [3]) й установляє назву для часописі, як це бачимо в грудні 1915. року [4]).

В жовтні стоїть Національна Секція ще не так дуже сильно на ногах і число її членів певно не більше як кількадесять [5]). Вона виявляє з себе орґанізацію, яка складається з людей вишуканих і покликаних до неї з поодиноких бльоків. До половини жовтня годі було знайти таких людей по всіх бльоках [6]) і щойно з початком листопада бачимо поступ з цього боку. Зачинають повставати бльокові орґанізації Національної Секції, а першою зявляється тут бльокова орґанізація Національної Секції в осьмому бльоці, яка виказує 17 членів [7]).

---

[1]) Прот. Т. Н. С. з 17. 12. 1915.

[2]) Тамже.

[3]) Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

[4]) Прот. Т. Н. С. з 17. 12. 1915.

[5]) На те вказує невелике число членів Нац. Секції ще з початком грудня 1915. р.

[6]) Прот. П. В. з 20. 10. 1915.

[7]) Прот. Н. С. 8. бл. з 7. 11. 1915.

З кінцем листопада справа посувається наперед так, що в першій половині грудня бачимо вже шість блькових Національних Секцій, в двох початки до цього й лише два блъоки (3. і 4. блъок) не показують ніякого життя по собі[1]). Протягом грудня бачимо знов поступ в орґанізаційному життю Національної Секції, у всіх блъоках є вже орґанізації[2]). Гарно розвивається Національна Секція в пятому блъоці[3]), а передовсім у осьмому, де коло 1. січня 1916. року лічиться 43 членів[4]).

Це орґанізування блъокових Національних Секцій так займало уми членів Національної Секції, що не звернено уваги на те, щоби уладжувати для своїх членів відповідні реферати, з якимись цікавіщими темами. Протоколи засідань так таборової як і блъокових Національних Секцій з цього часу виказують, що тут на засіданнях ішла звичайна аґітація в українській справі меньш-більш у формі балачки без якогось справді реального змісту. Провадили її самі полонені, а виїмково тільки члени Просвітного Виділу. Недостаток рефератів був причиною, що Національна Секція не розвивалася чисельно так скоро, як би можна цього сподіватись, хоч, очевидно, тут входили в гру в першій мірі обставини в таборі, а власне відпорність маси на українську пропаґанду і проти-українські виступи ворожих українству елєментів. Як би там не було, Національна Секція все таки гуртувала в собі чим раз більше число людей і з кінцем грудня 1915. року воно мусіло доходити до півтретя сотні, а може й більше[5]).

---

[1]) Протоколи блъокових Нац. Секцій з першої половини грудня 1915.

[2]) Прот. П. В. з 2. 1. 1916, прот. Н. С. 2., 5., 6., 7., 8., 9. і 10. блъоку з другої половини грудня 1915.

[3]) Протоколи Н. С. 5. бл. з грудня 1915.

[4]) Прот. Н. С. 8. бл. з грудня 1915 і спис членів Н. С. 8. бл. з кінця грудня 1915. або початку січня 1916.

[5]) Число членів Нац. Секції з цього часу годі означити, бо нема списів членів, а як є які, то годі означити навіть при-

В січні 1916. року не бачимо цего розмаху, який показала Національна Секція з кінцем минувшого року. Вплинула тут може в певній мірі сильна контр-аґітація чорносотенних елєментів і їх чинні виступи, а може почасти й Різдвяні свята, які трохи відвернули увагу провідників національної роботи від орґанізаційного життя по бльоках [1]). Але замісць цього життя по самих бльокових секціях набирає повнішого змісту. На порядок дневний входить справа запорожської Січі й аґітація за нею. На цю тему провадяться широкі дискусії, які виповняють нераз ціле засідання бльокової Національної Секції [2]). А тимчасом число членів мусіло збільшуватись скоро й воно дійшло правдоподібно з кінцем цеї доби до 500.

Що дала Національна Секція своїм членам в цій добі? Як сказано, не було тут якихось спеціяльних рефератів, які торкались би національного питання. Але замісць цього йшли балачки, які оберталися коло цього, що, аби народові було ліпше, щоби він мав такі права, як иньчі народи та щоби його другі шанували, то він мусить передовсім добре зорґанізуватись, бо лишень зорґанізований народ потрафить добитися належних йому прав [3]). І немов би прикладом, як добиватися своїх прав, можуть бути засідання таборової Національної Секції з дня 15. і 19. жовтня 1915. року, де розведено дискусію в справі Холмщини й ухвалено резолюції з бажанням, щоби на Волині й Холмщині були заведені українські школи й часописі [4]). Дуже корисною річчю було те, що

близно час зладження цих списів. Одно знаємо, що 3., 5. і 8. бльок мали разом около 100 членів у грудні 1915. Це були найбільше освідомлені національно бльоки.

[1]) Прот. Т. Н. С. з 2. 2. 1916.

[2]) Прот. Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916 і прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1916.

[3]) Протоколи Т. Н. С. і бльокових Н. С. з грудня 1915, січня й лютого 1916. р.

[4]) Прот. Т. Н. С. з 15. 10. і 19. 10. 1915.

бльокові Національні Секції уладжували читання по бараках і дискусії [1]), бо це втягало в просвітній рух навіть і таких людей, які не показувалися ніколи ані на викладах, уладжуваних у великій залі, ані в иньчих бараках, призначених на виклади. Правда, на цих засіданнях Національної Секції, яких число прим. у грудні доходило тижнево до кільканацять, говорилося також багато зайвого, трачено багато часу на вибір зарядів, які звичайно що місяця змінялись, а нераз частіще, наслідком виїзду членів зарядів на робітничі команди, але це доказ, як наші люде були не вироблені на орґанізаційнім полі [2]). Дальша практика могла їм показати власне безхосенність таких балачок і привчити їх висловлятись більше річево на всяких громадських сходинах. Поки що ці балачки мали цю користь, що наші люде, які привчились говорити якоюсь українсько-московською мішаниною, вправлялись говорити між громадою українською мовою. Корисно було також і те, що бльокові Національні Секції уладжували часом бльокові віча. Хоч на цих вічах не приходила під обради українська справа і там дискутовано над життям-буттям полонених, але вже цей факт, що ці віча уладжувала Національна Секція, збільшив її повагу між масою полонених [3]). Поставлення орґанізації на таких широких підставах мало ще в цьому вагу, що наші люде, які почувалися українцями, бачили на очах зріст маси свідомих українців. Цих кілька соток людей, злучених орґанізаційно зі собою, це було вже число, яке давало нашим людям певне почуття сили й надію, що вкраїнська справа не тільки тут у таборі, але і там на Україні мусить іти наперед. Як показував цей приклад тут у таборі, між нашим народом можна все таки знайти людей, які готові згурту-

[1]) Прот. Н. С. 6. бл. з 26. 12. 1915 і Т. Н. С. з 10. 12. 1915.

[2]) Характеристичними в цьому зґляді можуть бути протоколи Т. Н. С. з 19. 11. 1915 або Н. С. 10. бл. з 22. 12. 1915.

[3]) Звід. Перфецького з 18. 12. 1915.

ватися разом і причинитися своєю працею до національного освідомлення нашого народа. Корисним було при цій орґанізації також і те, що вона не станула на партійному ґрунті, а перед її очима стояли все національні справи. Про політичний бік української справи говорено тут мало. На це не були ще приготовані цих кілька соток членів Національної Секції і коли піднесено холмську справу, то роблено те більш на національній основі, не виступаючи поки що публично з ніякими виразними політичними кличами[1]). Тим способом Національна Секція ноказалася дуже корисною орґанізацією в таборі. Вже саме число членів ставило її на визначне становище між всіма таборовими орґанізаціями, а вже ж що до ідейности своїх членів, то вона стояла на першому місці.

Правда, не всі члени Національної Секції були однакові. Побіч діяльних членів і щирих українців, є тут і більше пасивні люде, які не розуміють іще добре української справи, але все таки цих кількасот, скажім 500 людей, це була маса, яка все таки поставилася на точці національної самостійности українського народа. Що до політичного вироблення цеї громади, то тут справа представлялася ще невиразно й побіч невеликого гуртка людей, які обстоювали ідею політичної незалежности України, переважна частина членів стояла на ґрунті політичної, а навіть лише національної автономії. Це видко хоч би з цього, що відношення членів Національної Секції до Запорожської Січі було в більшости холодне й коли з початком лютого 1916. року підносилися голоси, щоби всі члени вступали в Запорожську Січ[2]),

[1]) Це не перешкаджало цьому, що члени П. В. й деякі полонені пропаґували в приватних дискусіях ідею незалежної України, а Скоропис-Йолтуховський виступив навіть отверто на вічу з думкою політичної самостійности України. Прот. віча з 3. 11. 1915.

[2]) Прот. Н. С. 6. бл. з 3. 2. 1916.

то знайшлися голоси противні цьому навіть між провідниками блькових Національних Секцій і багато членів не вписалося в Запорожську Січ[1]). Це доказ, як багато ще було людей навіть і в Національній Секції, які бажали здалека стояти від всякої політики, та як вони неприхильно дивилися на Січ, власне тому, що підозрівали в ній політичну закраску.

Инакший характер мала так звана Соціяльна Секція. Вона з ніякого боку не може рівнятися з Національною Секцією, але коли ставимо її тут разом з Національною Секцією, то тільки тому, що початок її такий самий, як і Національної Секції. Соціяльна Секція повстала так же само з Просвітно-соціяльного Товариства в половині вересня 1915. р.[2]). В жовтні Секція була вже зорґанізована, як окреме товариство, що має своїх членів, свій заряд і свої фонди, які складаються з членських вкладів. Товариство маленьке числом, бо членів налічувало від 12 до 21, і складалося з бувших членів соціялістичних партій в Росії, а саме з членів Української С.-Д. Спілки, Української С.-Д. Робітничої Партії і Російської С.-Д. Партії[3]). Тим способом увійшли в склад цього гуртка люде, які вже дечого навчились з орґанізаційного життя в Росії. Це видко зараз по дискусіях, які провадилися на зборах. Гурток відбував свої загальні зібрання що тижня, але крім цього відбувались іще »неофіціяльні« засідання[4]). Під цими »неофіціяльними« засіданнями треба розуміти сходини членів, в якім небудь часі, що не були обовязкові для членів. Товариство уладжувало на своїх засіданнях реферати на соціяльні теми[5]). Члени товариства стояли остільки при

---

[1]) Прот. Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916.

[2]) Прот. П. В. з 25. 9. 1915 і звідом. П. В. з 14. 10. 1915.

[3]) Прот. заг. зібрання робітників, членів У. С. Д., У. Р. П. і Р. С. Д. з 2. 10. 1915.

[4]) Прот. С. С. з 13. 11. 1915.

[5]) Пор. н. пр. прот. С. С. з 6. 11. 1915.

українській »національній ідеї«, що належали до Національної Секції. Але гурток не показував у себе великої дисципліни й деякі члени гуртка не являлися на засіданнях, так, що це було нераз предметом нарад гуртка [1]). В житті громади товариство не мало більшого впливу, не зважаючи на те, що його президія належала до начальної управи табору. І тому число його членів було маленьке. Це можна пояснити тим, що до товариства приймали тільки людей з виразними соціялістичними поглядами. Таких людей було, очевидно, в таборі дуже небагато, як взагалі тяжко було в таборі знайти людей з яким небудь виробленим партійним світоглядом. Коли ж у таборі був взагалі опозиційний настрій до суспільного ладу, то це зовсім не значило, що люде почувалися соціялістами. Їх радикалізм зводився головно до аґрарної справи.

Коли Соціяльна Секція виявляє з себе партійну орґанізацію, то Аґрарна Секція стоїть знова на безпартійному ґрунті так, як Національна Секція. Тільки круг ділання цеї Секції зовсім инакший. Вона займається власне аґрарною справою, і в цьому напрямі йде тут робота. А що аґрарна справа на Україні тісно звязана з національною, то тим способом Аґрарна Секція вяжеться з Національною Секцією і є немов її доповненням. Одначе вона далеко молодша від Національної Секції. Початки її сягають до другої половини грудня 1915. року, коли виступає на Просвітнім Виділі плян утворити Аґрарну Секцію і в тій цілі робиться пропаґанду [2]). З кінцем грудня вона зорґанізувалась [3]). І цікаво, що зорґанізовано її зовсім на инакший лад, чим наприклад це було з Національною Секцією. Коли та опиралась на системі територіяльній табору, бо її діяльність мала прак-

[1]) Прот. С. С. з 25. 11. і 23. 12. 1915.

[2]) Звід. Іваницького з 25. 12. 1915 і звід. Безпалка з 25. 12. 1915.

[3]) Звід. Іваницького з 31. 12. 1915.

тичне значіння, то Аґрарна Секція опирається на територіяльній системі України. Членів Секції поділено на ґрупи, відповідно до цього, з яких вони ґуберній України походили, і тим способом утворено одинацять ґуберніяльних гуртків. Ці гурти висилали від себе по 3 представників до Центрального Заряду, який кермував цілою роботою Аґрарної Секції[1]). Про діяльність цеї Секції в цій добі є дуже мало відомостей[2]). Не знаємо навіть кілько членів вона мала, хоч як би зважити, що на кількох перших сходинах було 200—300 учасників[3]), то можна припустити, що таке ж могло бути меньче-більше й число членів, тим більше, що аґрарна справа все цікавила наших людей.

Ще молодша ніж Аґрарна Секція була Просвітна Секція. Вона повстала щойно з кінцем січня 1916. року так, що її діяльність припадає на пізніщі часи.

Приходимо тепер до цеї орґанізації, яка в третій добі історії української громади в Раштаті стала одною з найважніщих орґанізацій і яка, так сказати б, була цею точкою, навколо якої довший час оберталося життя української громади полонених. Маємо на думці товариство Запорожська Січ. У цій добі воно щойно народжується і з кінцем цеї доби ставить перші кроки свого розвою. Основання Січі в таборі лежало в плянах Централі Союза визволення України. Іще у вересні 1915. р., а може ще скорше, робила Централя заходи, щоби можна було придбати для раштатського табору пятьох січових стрільців з Австрії, які мали би в раштатському таборі перебрати на себе справу Січі, але з цього нічого не вийшло[4]). Впрочім при цім настрою, який панував тоді в таборі, справа Січі не могла

---

[1]) Тамже.

[2]) Про діяльність Аґрарної Секції маємо тому мало відомостей, бо всі протоколи засідань цеї Секції десь запропастились.

[3]) Звід. Іваницького з 30. 1. 1916.

[4]) Письмо П. В. до С. В. У. з 29. 9. 1915.

бути актуальною, хоч про її і в листопаді і в грудні говорилося часом на засіданнях Просвітного Виділу. Говорив про те також член Президії Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський на засіданню Просвітного Виділу дня 4. грудня 1915. року[1]). Але ці пляни, що мали на увазі поважну форму Січі, на взір »Січей« чи »Соколів« у Галичині, зісталися поки що плянами. Правда, коло 1. грудня 1915. р. повстає ґімнастичне товариство під назвою »Залізняк«[2]), яке в кілька день потім переміняло свою назву на »Запорожська Січ«[3]), але це товариство довший час не має поважного характеру й головною його програмою діяльности є наука танців, в якій бере участь до 70 людей[4]). Тай деякі з наших людей уважали дійсно Січ товариством, якого метою є лишень уладжування забав і прогульок[5]). Щойно з кінцем січня і з початком лютого 1916. року товариство вступило на властиву дорогу. Тоді то відбулися збори Січі, де обговорювано справу орґанізації Січі. В цих часах уже відбувалися руханкові вправи (фот. ст. 86.), а товариство лічило вже 200 членів[6]). Тай взагалі справа Січі стає на дневнім порядку всяких нарад і є предметом аґітації. Вона з Просвітного Виділу переноситься на засідання блькових Національних Секцій і иньчих орґанізацій і там над нею відбуваються дискусії[7]). Тоді рішено також на засіданню Просвітного Виділу звернутися до Союза визволення України

---

[1]) Прот. П. В. з 4. 11. і 4. 12. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 4. 12. 1915.

[3]) Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

[4]) Прот. П. В. з 24. 12. 1915, прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1915 і звід. Ведмедя з 11. 12. 1915.

[5]) Прот. Н. С. 7, бл. з 29. 1. 1916.

[6]) Звід. Ведмедя з 6. 2. 1916.

[7]) Прот. учит. збору з 29. 1. 1916., прот. Т. Н. С. з 28. 1. 1916, Н. С. 7. бл. з 29. 1. 1916, Н. С. 6. бл. з 3. 2. 1916 і Н. С. 5. бл. з 6. 2. 1916.

в справі строїв для січовиків[1]). Але, як сказано, властивий розвій Січі треба покласти на третю добу. Тут зроблено лише добрий початок з Січчю. Говорити про склад Січі буде зовсім зайвим, коли зважимо, що січовики були звичайно членами Національної Секції і то її ліпшою частиною.

Приходиться тепер сказати дещо про три орґанізації, які мали між собою те спільне, що всі займалися мистецтвом, а це Товариство ім. Лисенка, Артистична Секція й Кустарна Спілка. Що до першого, то початків його треба шукати у вересні 1915. р., коли то зорґанізовано хор, який з кінцем вересня 1915. р. лічив 114 осіб[2]). Але ця цифра виказує тільки хвилевий стан хору, звичайно число членів хору лічило від 60—80 членів[3]). Доперва з кінцем грудня 1915. р. воно дійшло до сотки, і таким зістається до кінця цеї доби[4]). Перший публичний виступ хору треба покласти на день 3. листопада 1915. р., і від цього часу хор, а потім і орхестра, яка в листопаді зложилась[5]), дають від часу до часу концерти[6]). Аж дня 31. січня 1916. р. звязано оба ці гурти разом в основанім з тою метою Товаристві ім. Лисенка[7]) (фот. ст. 93. і 99.).

Про склад цього товариства треба сказати, що воно мало український характер, бо переважали тут свідомі українці, але воно мало теж у свому складі людей, які, хоч були аматорами співу чи фаховими музикантами, але що до національної свідомости представлялися індіферентно, а навіть ворожо. Впрочім треба зважити й те, що власне між музикантами побіч українців

[1]) Прот. П. В. з 4. 2. 1916.

[2]) Звід. Терлецького з 30. 9. 1915.

[3]) Звід. Терлецького з листопада й грудня 1915.

[4]) Звідомлення Терлецького з грудня 1915.

[5]) Записки Терлецького.

[6]) Прот. П. В. з 30. 10. і 4. 11. 1915.

[7]) Тамже. Про Товариство ім. Лисенка годі теж докладніще знати, бо всі протоколи запропастились.

було також і кількох жидів. Коли ворожі елєменти могли перебувати в Товаристві ім. Лисенка, то тільки тому, що годі було із самих свідомих українців зложити орхестру тай в хорі придавалася нераз неодна голосова сила, не зважаючи на те, що власник її був людиною непевною з національного боку.

Ліпше представлялися з цього боку члени Артистичної Секції. Артистична Секція теж не була

Перші члени Артистичної Секції.

зараз убрана у форму товариства й набирає такого характеру щойно в половині листопада 1915. р.[1]). Перед тим буь це собі звичайний гурток, зложений з фахових акторів (хоч таких було дуже небагато) й переважно аматорів театральної сцени. Цей гурток зачав складатись з початком жовтня і перший раз виступив на сцені дня 10. жовтня у формі так званого літературного вечера,

[1]) Прот. А. С. з 15. 11. 1915.

на якому крім деклямацій та гумористичних монольоґів відспівано теж кілька пісень[1]). Артистична Секція мала в своїм складі понад двацять люда, як що рахувати сюди всякі технічні сили й театральну прислугу[2]).

Зовсім анальоґічний розвій з орґанізаційного боку мала Українська Кооперативна Кустарна Спілка. Вона так само, як і музичне Товариство ім. Лисенка і Артистична Секція, не мала якийсь час орґанізаційної форми, хоч робота з обсягу артистичного, домашнього промислу провадилась тут під проводом члена Просвітного Відділу, різьбара Михайла Паращука. У вересні утворено цю робітню і вона з первісного числа 25 учасників робітні[3]) збільшується постепенно й налічує в цій добі 45 до 65 учасників[4]). В листопаді був плян перемінити її на товариство, оперте на кооперативних підставах, яким вона й дійсно потім зробилася[5]). В грудні ухвалено було відповідний до цього статут[6]). Справа була уладжена тим способом, що частину чистого доходу діставали члени Кустарної Спілки відповідно до виконаної роботи, частина йшла до спільної каси Спілки, яка потім розділяла ці гроші між членів відповідно до вложених уділів, а врешті частина йшла до німецької таборової, військової каси, за що Спілка одержувала даром від військового начальства матеріял (дерево тощо) на свої потреби. На чолі Спілки стояв заряд вибраний членами Спілки, а побіч нього була оціночна комісія, яка назначувала ціну на виконані вироби[7]). Що до свого складу, то Кустарна Спілка мала в собі ріжні елєменти і побіч свідомих українців були тут і люде пасивні, а навіть неприхильно

---

[1]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915 і відомости автора.
[2]) Прот. А. С. з 7. 2. 1916.
[3]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.
[4]) Звід. Паращука з листопада і грудня 1915.
[5]) Прот. П. В. з 27. 11. 1915.
[6]) Звід. Перфецького з 11. 12. 1915.
[7]) Звід. Паращука з 20. 11. 1915.

настроєні до українства. Коли ці останні, не зважаючи на свої погляди, звязалися з тим товариством, то це тільки доказ, що в цім товаристві можна було чогось навчитись тай ще підпомогтися матеріяльно. Кустарна Спілка зорґанізувалась остаточно в другій половині січня 1916. р. і від тоді мала в собі такі відділи: різьбарню, малярню, рисовальню, модельовання й гончарство [1]) (фот. ст. 82. і 121.).

Члени Кустарної Спілки при роботі з різьбарем Мих. Паращуком.

На кооперативних підставах збудовано теж і торговельне товариство під назвою »Кооперативна Чайна Спілка«. Основання такого товариства було, очевидно, дуже оправданою річчю. Наші люде могли практичним способом навчитися провадити торговлю і діловодчі книги, могли наглядно навчитися, на чім полягає кооперація, і які приносить користи. З матеріяльного боку могла Чайна Спілка рахувати теж на гарні успіхи, бо при присутности в таборі з кінцем вересня 4877 лю-

[1]) Звід. Паращука з 29. 1. і 12. 2. 1916.

дей [1]), можна було сподіватись, що торговельний рух буде доволі великий. Початки її бачимо в першій половині вересня 1915. року, коли то в присутности 168 членів відбулися перші загальні збори Чайної Спілки. На цих зборах ухвалено статут і означено близче круг діяльности Спілки. З огляду на те, що в таборі були німецькі кантини, де спродавано деякі засоби поживи, передовсім оселедці (також тютюн), тому, щоби не витворювати конкуренції, німецьке таборове начальство дозволило Спілці торгувати тільки чаєм, всякими солодощами й овочами [2]). Недовго потім, бо 25. вересня ц. р., Чайна Спілка увійшла в життя з капіталом 91 м. 80 ф., зложених у 360 паях. І зараз же торговля в Чайні розвинулася дуже гарно. В перших шістьох днях розпродано було 1800 літрів чаю (по 4 ф. літра) і багато всяких солодощів так, що цих шість днів принесло Спілці 87 мк. чистого доходу [3]). Розвій Спілки йшов скорим кроком наперед, так що в половині листопада вона вже мала 400 членів з 604 паями [4]). При тім усім уложено було так, що лише члени основателі могли мати кілька паїв (найбільше 5); усі иньчі члени Спілки могли мати лиш один пай [5]). Це зроблено тому, щоби торговля в Спілці не сталася монополією кількох людей. Число членів Спілки збільшувалося постепенно й налічувало з початком грудня 1915. року 1070 з 1270 паями [6]), а в другій половині цього місяця до 1120 членів; в січні 1916. року Спілка мала 1190 членів і 1357 мк. паєвого капіталу. В часі від 1. жовтня 1915. р. до 1. лютого 1916. р. продала Спілка товарів на суму 20 470 мк. і мала чистого зиску 3002 мк.

---

[1]) Акти комендантури рашт. табору з р. 1915.

[2]) Прот. заг. зібр. Чайної Спілки з 14. 9. 1915.

[3]) Звід. Бахталовського з 3. 10. 1915.

[4]) Звід. Бахталовського з 20. 11. 1915.

[5]) Прот. заряду Чайної Спілки з 3. 10. 1915.

[6]) Звід. Бахталовського з 12. 12. 1915.

З цього кождий член Спілки дістав пересічно 2,75 мк.[1]). Що Спілка розвивалася добре, то багато заважило також те, що адміністрація була добре зорґанізована й правильно функціонувала. Про якісь надужиття не було мови. Добрим виховавчим прикладом було й те, що виступлено з думкою, щоби Спілка зі свого чистого зиску давала певні суми на публичні цілі. Це могло людям показати, яку ролю можуть відгравати у нас ріжнородні торговельні спілки й фінансові товариства, підпомагаючи матеріяльно всякі культурні інституції чи товариства. Очевидна річ, що Чайна Спілка при своїм ріжноманітнім складі, де були люде з ріжними національними переконаннями, не могла давати датків на які би не було українські цілі. Датки йшли тому якийсь час лише на гуманітарні цілі. І так в жовтні ухвалено дати 50 мк. на німецький Червоний Хрест, як подяку за те, що комендантура табору дозволила відкрити в таборі Чайну Спілку[2]), в грудні призначено було 50 мк. для львівських українських сиріт, 50 мк. для раштатських сиріт, а 25 мк. на таборову лікарню[3]). Але вже в січні бачимо поступ, бо тоді ухвалено 200 марок на таборову народню школу. Заразом Чайна Спілка сповняє ролю немов посередника між свідомою українською громадою й пасивними, чи навіть неприхильними елєментами в таборі. Це було одиноке товариство, що гуртувало в собі більшу масу ріжнородних елєментів, а найбільше зі всіх товариств, що до числа своїх членів. Ніяке товариство не могло навіть в приближенню виказатися такими чисельними загальними зборами, як власне ця Спілка; в грудні бувало присутніх на зборах близько 800 людей[4]). В порівнянню з числом людей, які в січні перебували в таборі, а було їх тоді 8344, число членів Чайної Спілки

[1]) Розсвіт з 5. 3. 1916.
[2]) Прот. заряду Чайної Спілки з 31. 10. 1915.
[3]) Звідом. Бахталовського з 26. 12. 1915.
[4]) Звідом. Бахталовського з 14. 12. і 19. 12. 1915.

представляло 10% цілої маси полонених, перебуваючих у таборі[1]).

Це були б усі орґанізації, які в цій добі сформувалися як товариства. Назви цих орґанізацій »секції« не перешкоджають уважати ці секції, як окремі товариства, бо не було в таборі такого товариства, якого частинами були би отсі секції. Вони залежали, що правда, від начальної української управи в таборі, яка, як знаємо, складалася з Просвітного Виділу й президій Національної Секції, Соціяльної Секції та Центрального Комітету, одначе ця начальна управа мала надзір також і над иньчими орґанізаціями, які не називалися секціями, як наприклад Музичне Товариство ім. Лисенка, Кооперативна Кустарна Спілка, чи Кооперативна Чайна Спілка.

Побіч цих товариств можна ще згадати Редакційний Комітет, який не мав бути хвилевою появою, а мав займатись видаванням таборової часописі. Цей Комітет повстав у грудні 1915. року, вибраний таборовою Національною Секцією і складався з 8 людей, між ними, з двох членів Просвітного Виділу[2]), але він не увійшов в життя і в лютім зорґанізовано иньчий Комітет. Відмінний характер від усіх таборових орґанізацій мала орґанізація бльокових і баракових старших. Тут належало десятьох бльокових, з них один був заразом головою над цілою бльоковою й бараковою старшиною, і 100 баракових старших. Число їх відповідало скількости бльоків і бараків. Баракова старшина, це були начальники бараків, які мали над собою старших бльоків. Одні й другі були адміністраційними урядовцями в таборі і як такі підлягали німецьким таборовим властям. Вони мали дбати про лад і порядок у таборі і предкладати німецьким властям звідомлення зі своєї діяльности. Але від коли справу назначування старших бльоків і бара-

---

[1]) Акти комендантури рашт. табору з р. 1915.
[2]) Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.

ків передано Національній Секції з тим, очевидно, що німецьке начальство мало право затверджувати цю старшину, а навіть і усунути декого, звичайно за порозумінням з головою Просвітного Виділу, від тоді баракова старшина стає у залежности також і від українських таборових властей. Правда, вона нераз не дуже зважає власне на авторітет українських властей, бували нераз люде, які ставляли себе пасивно, а навіть неприхильно до української справи [1]), але від коли можна було між свідомими українцями знайти придатних до цього, а свобідних від української роботи людей, від тоді блъокова й баракова старшина йшла на руку українській громаді. Вона на своїх засіданнях радила також над справою просвітної роботи по бараках, аґітувала між своїми людьми за українською справою, йшла на руку Національній Секції в уладжуванню викладів по бараках [2]) і т. п.

У звязку з німецькою адміністрацією табору стоїть також і огнева сторожа, що зорґанізувалася десь із кінцем 1915. чи на початку 1916. р.[3]). Тим способом початок лютого 1916. р. застає в таборі дванацять орґанізацій, як що рахувати тут Редакційний Комітет і орґанізацію блъокової і баракової старшини. Члени цих усіх орґанізацій, це, так би сказати, зорґанізована українська громада полонених. Її можна так назвати, очевидно, з деяким застереженням, бо, як знаємо, не всі орґанізації мали чисто український характер, і між членами деяких орґанізацій були люде, що стояли здалека від української справи.

Число людей, що належали до орґанізацій з кінцем цеї доби, як рахувати Чайну Спілку, виносило би коло 1200, це значить небагато більше, як 14% усіх людей

---

[1]) Прот. Т. Н. С. з 2. 2. 1916., прот. Н. С. 10. бл. з 8. 12. і 15. 12. 1915.

[2]) Протоколи засідань блъокової й баракової старшини з 1915. і 1916. р.

[3]) Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

присутних тоді в таборі, а коли відрахувати людей пасивних до української справи, які гуртувались у Чайній Спілці тай іще в декількох товариствах, то число свідомих українців, які належали до орґанізацій, могло доходити до 600, цеб то 7% цілої маси присутніх людей в таборі [1]). Це й була ця властива українська громада, яка була осередком цілої української пропаґанди. А поза нею й поза цими 1170 членами Чайної Спілки стояла маса полонених, яка при великім числі присутніх людей у таборі, переважала значно чисельно. Вона не була, очевидно, зорґанізована, але був один звязок, що лучив її все таки з українською громадою, а це власне загальні віча, на які приходили всякі люде. Участь людей на вічах була доволі велика. І так н. пр. у жовтні вона держиться числа від 2500 до 4000, це значить 51% до 81% усіх присутніх людей у таборі [2]). В листопаді це число спадає на 2000 і на такій висоті держиться воно меньче-більше аж до кінця цеї доби, при присутности в таборі в часі від листопада 1915. до початку лютого 1916. р. від 8554 до 8922 людей, це значить $22^1/_2$% до 23% [3]). Оскільки ці числа зближаються до правди, то це велике число учасників віч у жовтні можна пояснити тим, що якраз протягом цього місяця прибуло до табору майже 4000 нових людей, які йшли на віча з цікавости, непоінформовані ще докладно, які це віча. Щойно поінформувавшися про українську пропаґанду в таборі, а нагода до цього була саме на двох вічах з

[1]) За підставу обрахунку беремо число членів Нац. Секції, яке з кінцем цеї доби лічило около 500 людей. До цього треба додати членів Товариства ім. Лисенка й Артистичної Секції, яких назбирається кількадесять, а які власне не належали до Нац. Секції.

[2]) Прот. віч з 10. 10., 14, 10., 20. 10. і 27. 10. 1915 і акти комендантури рашт. табору з р. 1915.

[3]) Прот. віча з 3. 11. 1915, звід. Безпалка з 25. 12. і 29. 12. 1915, звід. Бензі з 7. 2. 1916 і акти комендантури рашт. табору з р. 1915 і 1916.

27. жовтня і 3. листопада 1915. р., де говорено про холмську справу і про плятформу Союза визволення України, ці нові гості відтягалися потім від участи на вічах.

На чолі Української Громади стояв Просвітний Виділ разом з президіями трьох орґанізацій, а саме Національної Секції, Соціяльної Секції і Центрального Комітету. Запрошувано також і деяких визначніщих людей зміж полонених, а власне цих, що провадили курси, чи мали виклади. Цей гурток людей не мав добре означеної назви. Звичайно називали його учительським гуртком. Його можна назвати начальною управою, бо поправді цей гурток людей управляв цілою українською громадою. Тут предкладалися всякі пляни що до ведення просвітної роботи, тут означувалося час засідань для поодиноких орґанізацій, укладався плян курсів і викладів, всяких маніфестацій (концерт у честь Т. Шевченка) і т. п. Рішаючим було те, що Просвітний Виділ входив у склад цеї начальної управи. Полонені занадто мало були ознайомлені з такою роботою, яка тут провадилась у таборі, щоби могли показатися чинником, що міг би давати напрям роботі. І хоч вони й забирали нераз голос на цих засіданнях, то ініціятива виходила все таки від членів Просвітного Виділу, а передовсім від його голови. Тай впрочім Просвітний Виділ приходив усе приготований на ці засідання і з тою метою відбував свої окремі засідання, де укладано все те, що мало прийти під обради начальної управи. Практика показувала, що завсіди рішали ухвали Просвітного Виділу, і хоч вони і йшли під дискусію на засіданнях начальної управи, то ця дискусія не приносила для Просвітного Виділу звичайно щось нового. Тим способом Просвітний Виділ протягом цілої цеї доби був провідником цілої роботи й давав її напрям.

Тай всякі орґанізації, які розвивалися в таборі, повстали за ініціятивою членів Просвітного Виділу й розвивалися завдяки їхній опіці. Це не були ще такі часи,

щоби полоненим можна було бодай в деяких орґанізаціях передати самостійне ведення роботи. До цього їм недоставало практики й належитого розуміння просвітної роботи в таборі. І коли перечитувати протоколи всяких орґанізацій, то всюди видко, що члени Просвітного Виділу відграваютъ першорядну й рішаючу ролю. Вийшло так, що хоч і кожда орґанізація мала голову, вибраного зміж полонених, то дійсними провідниками були ці члени Просвітного Виділу, які спеціяльно зацікавилися даною орґанізацією і які взяли на себе опікуватись нею. В протоколах вони називаються часом »предсідателями«. І так бачимо, що член Просвітного Виділу, В. Бахталовський, опікувався Чайною Спілкою та почасти Національною Секцією, Петро Бензя — Соціяльною Секцією, Михайло Паращук — Кустарною Спілкою, Іваницький — Національною Секцією й Аґрарною Секцією, Роман Перфецький — Національною Секцією, В. Мороз — Національною Секцією, а Омелян Терлецький — Товариством ім. Лисенка. Голова Просвітного Виділу Осип Безпалко займався Центральним Комітетом, старшиною блъоковою й бараковою, Січчю, але крім цього заглядав і до иньчих товариств (напр. до Національної Секції, Чайні, Кустарні) і, так сказати б, усе мав у своїх руках.

Коли приглянутися засіданням усіх орґанізацій, які тоді були в таборі, то можна завважити те саме, що було видко при засіданнях Національної Секції. Скрізь видко ще невиробленість наших людей. Вони щойно приучуються всьому. Їм треба показати, як відбуваються вибори по товариствах, як вести дискусії, як провадити протоколи, як укладати статути і т. п. У всьому тому члени Просвітного Виділу були вчителями та інформаторами. Цього ніколи не можна забути, коли оглядаємо орґанізаційне життя в таборі й бачимо в ньому такі чи инакші форми. Ясна річ, що з тягом просвітної роботи витворив собі Просвітний Виділ уже і в цій добі людей з круга полонених, які, набравшись уже пев-

ного досвіду, стали потім помічниками Просвітного Виділу в його орґанізаційній роботі. Такі імена як Полуботок, Кривусів, Литвиненко, Слюсар, Крижановський, Яременко, Дмитро Волошин, Яків Волошин, Серґіїв, Соломонів, Слюсарчук, Минько, Волосів, Тарасовський, Ведмідь, Кіщанський, Кирилюк, Гайдай, Борусовський, Білан, Зірко, все будуть тісно звязані з історією громадського життя в таборі в цій добі [1]). А це громадське життя, яке тут розвинулось у таборі, не стояло на місци. З початком лютого 1916. р. прийшло до важної реформи в орґанізаційному життю української громади, яка мала на меті звязати тісніще з собою всі таборові орґанізації. Розуміємо тут утворення Ґенеральної Ради і потім Ґенеральної Старшини — як начальних орґанізацій в українській громаді.

Пляни реорґанізації української громади бачимо в грудні 1915. року. Ця справа обговорюється насамперед на засіданню президії Просвітного Виділу [2]), а потім є предметом нарад кількох засідань начальної управи, (в протоколах з січня її називають »Учительським Збором«). При тім виступають тут два погляди на справу, репрезентовані двома членами Просвітного Виділу. Один з них (репрезентований Безпалком) мав на меті звязати усі секції в одно товариство, а другий (плян Перфецького) стояв на зовсім инакшім становищі, бо мав на меті створення орґанізації для української громади на лад державний. Начальні власти, це була би Ґенеральна Рада, яка відповідала би парляментові, й Ґенеральна Старшина, що відповідала би правительству, при чім усі Секції мали би бути окремими товариствами [3]). По дов-

[1]) Тут напевно пропущено імена деяких людей, яких треба би для цілости образу додати. Причина цього та, що матеріял джерельний неповний і неодно мусить чекати доповнення з боку цих людей, які були наочними свідками просвітної роботи в таборі.

[2]) Прот. През. П. В. з 24. 12. 1915.

[3]) Прот. П. В. з 2. 1. 1916, замітки до прот. П. В. з 2. 1. 1916.

ших дискусіях не вдержався ні один з цих проєктів, а зроблено щось посереднє. Дня 29. січня 1916. року ухвалено проєкт, по якому найвищою властю в українській громаді мала бути так звана Ґенеральна Рада, яка мала складатися із зарядів усіх орґанізацій та цілого Просвітного Виділу [1]). У звязку з тим ухвалено також утворити Ґенеральну Старшину, яка мала бути найвищим виконавчим орґаном і мала складатися з голов усіх орґанізацій і по двох референтів для кождого товариства з тим, що одним таким референтом мусів бути член Просвітного Виділу, а другим полонений [2]).

Дня 9. лютого 1916. року зібралася у великій викладовій залі перша Ґенеральна Рада на своє засідання, в присутности коло 250 членів та при участи посторонної публики в числі коло 500 людей [3]). Засідання відбулося доволі святочно. Засідання отворив Кривусів, привитавши також присутніх гостей: сотника Любберса з воєнного пруського Міністерства, до якого круга діяльности належали власне українські табори, й сотника Козака, офіцера призначеного для полагоджування справ української пропаґанди в раштатському таборі. Після вибору провідника нарад Ґенеральної Ради, яким став Кривусів, забрав голос голова Просвітного Виділу, Безпалко. Він сказав, яке значіння має Ґенеральна Рада для української громади в Раштаті, порівняв її з парляментами в державах і зараз приступив до читання статута, а саме цеї точки, де говорилося про назву української громади. Над тим розвелася невелика дискусія, після якої ухвалено одноголосно назвати українську громаду »Самостійною Україною«. Головою Ґенеральної Ради вибрано Соломонова, скарбником Серґієва і секретарем Литвиненка [4]).

Це перше засідання Ґенеральної Ради має важне

[1]) Прот. Учит. збору з 29. 1. 1916.
[2]) Прот. Учит. збору з 7. 2. 1916.
[3]) Розсвіт з 12. 3. 1916.
[4]) Прот. Ґ. Р. з 9. 2. 1916.

значіння у розвитку громадського життя між полоненими в раштатському таборі. На чолі громади стояла тепер орґанізація, яка дійсно була звязана з усіми таборовими орґанізаціями й яка мала надавати напрям життю громади. Це було скріпленням цілої орґанізаційної будови, що повстала в раштатському таборі, і її дальшою консеквенцією. Але заразом це була зворотна точка в цьому розвою. Повстав центральний орґан, в якому полонені мали змогу забирати голос у своїх громадських справах. Їм отворилась можливість при дальшім розвою громадського життя збудувати собі щось на лад громади, чи держави. Сама ж назва »Самостійна Україна«, хоч її треба було розуміти переважно в національнім значінню, показувала, що тепер розвій української ідеї повинен іти більш отвертими дорогами і міг у недалекій будучности показати ще гарніщі результати [1]). При цілій інтенсивности громадського життя можна було цього сподіватися в не дуже довгому часі.

А громадське життя йшло, як ми бачили, дійсно дуже інтенсивно. Коли число засідань всяких орґанізацій в таборі може бути мірилом у цьому згляді, то воно показує, що життя на цім полі було найінтенсивніще підчас цеї доби в грудні 1915. року. Число засідань виносило що тижня правильно між 25—30 так, що в грудні 1915. р. відбулося сто кільканацять засідань. Що тих засідань було так багато, треба пояснити тим, що кожда орґанізація відбувала свої засідання раз або два рази тижнево, причім, як знаємо, Національна Секція крім засідань центрального заряду мала ще засідання у всіх десятьох

[1]) Безперечно, що ініціятори що до назви »Самостійна Україна« мали на думці національну й політичну самостійність України, але видко, що справа політичної самостійности України не мала тоді ще популярности, коли сам голова Просв. Виділу вважав за відповідне пояснити на засіданню Ґен. Ради з 9. лютого 1916, що тут іде лише про національну самостійність українського народу. — Прот. Ґ. Р. з 9. 2. 1916.

бльоках. Очевидно, що попередні місяці виказують з цього боку меньчі числа, бо тоді було ще меньче товариств. У січні 1916. року число засідань трохи меньче, як у грудні 1915. р., але тут треба взяти під розвагу Різдвяні свята, які трохи, бодай на 3—4 дні, відвернули увагу наших людей від орґанізаційного життя.

Цілком природно, що в цім великім числі засідань можна бачити зовсім небажану пересаду. Засідання забірали забагато часу й тим способом відвертали увагу наших людей від курсів та викладів, які тоді відбувалися в таборі, але коли так Берлінська Централя Союза визволення України, як і Просвітний Виділ станули раз на цій точці, що наука орґанізаційного життя незвичайно важна й конче потрібна для нашого народа, який не виявляв досі саме орґанізаційного духа, то це власне наслідок цього. Впрочім ця гіперпродукція засідань була випливом анормальних обставин, в яких провадилась у таборі ціла просвітна робота. Тоді не можна було знати, що війна протягнеться так довго, раховано її на місяці, а не на роки, й тому наука мусіла йти дуже інтенсивно. Провідникам просвітної роботи в таборі йшло о те, щоби як найбільше людей мало нагоду сидіти в зарядах орґанізацій та сповняти там ділові функції, і щоби як найбільше їх привчилося чи то дискутувати на орґанізаціях, чи брати участь у всяких виборах. Що це треба було вміти цінити, це знає кожний, хто був свідком початкової роботи в таборі, або читав початкові протоколи орґанізацій. Наші люде мовчали здебільшого й не так легко було їх осмілити до висказування своїх думок на публичних нарадах. Випровадити наших полонених із цеї пасивности й зробити з них людей, які хочуть і вміють думати, було, очевидно, одним з найголовніщих завдань цілої просвітної роботи в таборі. Другим таким важним тай властиво ще важніщим завданням було дати нашим людям знання з ріжних областей науки і українознавства. До цього власне хочемо тепер приступити.

2. Просвітне життя.

Просвітне життя зачалось, очевидно, вже в першій добі історії табору, але наслідком ворожої постави »чорносотенців« не могло розвинутися. Ще були тільки початки на цім полі. Бували, як знаємо, хвилі, що приходило ставити собі питання, чи взагалі буде можлива яка просвітна робота в таборі. Тай бували тижні, коли справді всяка просвітна робота була припинена. В цій добі змінились обставини цілковито; показалося, що просвітну роботу можна буде провадити, очевидно, з деякими застереженнями. Ці застереження лежали в цьому, що зараз не можна було виступати з виразною українською пропаґандою, що не можна було не тільки виступати з політичними кличами в роді самостійної України, але навіть національне питання треба було виставляти в обережній формі. Тут треба було йти поволі, методично. Треба було передовсім уміти стягнути полонених на виклади. Що до цього допомогли багато орґанізації, що повставали в таборі, хоч би вони були такого »космополітичного« характеру як Чайня, або Кустарна Спілка, бо всеж таки в цих орґанізаціях приходило до дискусій на тему просвіти й провадилась аґітація за викладами. Друга річ лежала у самих викладах. Вони мусіли бути такі, щоби зацікавити слухачів, хоч би навіть і зміст їх не мав в собі багато реального змісту. Тому на першому місці не могла стояти справа української грамоти, хоч як ця справа була першорядної ваги з огляду на велике число неграмотних взагалі, а зокрема в українській мові, а мусіли станути такі виклади, як от про світові події, про суспільні відносини, про порядки в Росії, про господарство і т. п. Побіч них можна було щойно виступити з викладами українознавства тай взагалі зі шкільною наукою. Коли в будованню орґанізаційного життя в таборі відгравав Просвітний Виділ першорядну ролю, то в просвітній роботі ця його роля зазна-

чується ще сильніще. Цілий напрям виховання з цього боку йшов од членів Просвітного Виділу, і вони давали найцікавіщі й найцінніщі виклади. Виклади, що їх давали полонені, в більшім числі починаючи щойно з листопада [1]), були додатком до викладів Просвітного Виділу й обертались коло найелєментарніщої науки.

Усі виклади, які відбувалися в цій другій добі історії табору, можна поділити на окремі виклади й курси. Перші з них, їх мали звичайно члени Просвітного Виділу, були або замкнені в собі поодинокі виклади, або обіймали часом цілість, зложену з кількох викладів. Курси обнімали більше число годин і ділилися на вищі (зложено їх у грудні в так званий людовий університет) і низчі, які своїм змістом зближалися до народніх шкіл низчого і вишого типу. Число викладів та курсів збільшувалося постепенно, але одні й другі були вже у вересні. У вересні, жовтні й листопаді число викладів виносило понад сорок, а в грудні воно доходить до 60, не рахуючи тут за цілий час рефератів та читань, уладжуваних Національною Секцією, яких число було теж доволі велике [2]). В січні число викладів наслідком свят і кризи в Просвітнім Виділі значно меньче. Подібно представляється справа з курсами. У вересні було 11 ріжних курсів, в жовтні 15, а в листопаді, грудні 1915. і січні 1916. р. коло 30 [3]). Число годин, коли взяти разом виклади й курси, було доволі велике. І так з кінцем листопада число годин виносило тижнево 136, це значить денно 22—23 години [4]). А коли рахувати, що час, призначений на виклади, лічив 9 годин, то бачимо, що в цих годинах відбувалися рівночасно 2—3 лєкції. Оче-

---

[1]) Прот. П. В. з 6. 11. 1915 і иньчі протоколи П. В. з цеї доби, а також звідомлення учителів.

[2]) Це видко з протоколів Н. С. цеї доби.

[3]) Протоколи П. В. і звідомлення членів П. В. та полонених з цього часу.

[4]) Розклад праці П. В. з 22. 11. 1915.

видно, що у жовтні, а передовсім у вересні такого руху в просвітній роботі ще не було (в жовтні доходило число годин до 100)[1]), але за те в грудні був він іще більший так, що листопад можна вважати за середню міру з цього боку. Виходило би з цього, що в цілій другій добі відбулося з яких 650 лекцій, а разом з всякими читаннями і рефератами меньчого обєму й меньчої вартости, які відбувалися по бараках і які були ведені самими полоненими, що найменьче 750. Це число, очевидно, лише дуже приблизне, бо докладних дат подати годі, хоч би тому, що неодин виклад не увійшов у джерельний матеріял, але воно все таки показує, як великий був просвітний рух у цій добі.

Це знов щось таке, чого не можемо побачити в нормальних обставинах, а саме на селах, з яких походила переважно частина маси полонених.

При такому положенні справи можна було дати полоненим багато духової поживи й таку поживу вони справді дістали. Зміст викладів чи курсів вищого чи низчого типу був ріжнородний так, що полонені раштатського табору мали нагоду набрати знання з ріжних областей науки. Виклади та курси можна поділити на кілька ґруп. Перша ґрупа, це виклади з українознавства. Тут належать курси історії України[2]), курси української літератури[3]), курс української граматики[4]), далі виклади, що займаються спеціяльно українським питанням, як наприклад виклади на теми: окремішність української мови від московської[5]), Україна в державнім буджеті Росії[6]), москвофільство української інтеліґенції в Росії[7]), при-

[1]) Плян науки П. В. з 10. 10. 1915.
[2]) Звід. Пачовського з цеї доби.
[3]) Звід. Лепкого з грудня 1915.
[4]) Звід. Тарасовського з листопада й грудня 1915 і січня 1916.
[5]) Прот. П. В. з 2. 10. 1915.
[6]) Звід. Перфецького 18. 12. 1915.
[7]) Звід. Тарасовського з 25. 12. 1915.

родні услівя розвою України[1]), і т. п. Ці виклади мали на меті дати позитивне знання з українознавства. Це була підстава, на якій наші люде мали будувати свій національний і політичний світогляд. Коли з історії викладано передовсім часи козацькі, то роблено це тому, що ці часи близчі й тим способом зрозуміліщі для наших людей. Але не занедбувано також і давніщої історії, з думкою показати, що ми мали свою окрему державу та що у нас державна ідея не пропала властиво ніколи. У викладах з літератури підношено красу нашого письменства, щоби нашим людям показати, що ми не маємо чого лізти у московську літературу, не знаючи своєї, бо ж наша криє в собі дорогоцінні скарби. А такі виклади, як про природні багацтва України показували немов дорогу будучности України, по якій вона повинна йти, опираючися власне на власні сили. При тім усім переводилась і критика сучасного життя в таких викладах, як от про москвофільство української інтеліґенції на російській тоді Україні, що мусіло, очевидно, викликати самокритику у свідоміщих полонених. Така самокритика була дуже бажана з огляду на те, що наші люде були пасивні що до національного питання. Виставлялись уже й позитивні домагання на викладах, як наприклад: Якої нам треба школи?

В ідейному звязку з цею ґрупою викладів ішли виклади, які ми зарахуємо до другої ґрупи, а які займаються взагалі справою визвольного руху народів. Згадати можна такі виклади, як наприклад: Про народні права[2]), про занепад народів[3]), про визвольний рух у зах. Європі в 1848. р.[4]), про боротьбу за землю і волю в Росії[5]),

---

[1]) Звід. Перфецького з 11. 12. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 16. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 2. 10. 1915.
[4]) Звід. Бензі з 19. 12. 1915.
[5]) Звід. Волосова з 25. 12. 1915.

про значіння цеї війни для українців [1]), про Вільгельма Теля, як суспільного діяча й борця за свободу [2]), про се, чому народи боролися за горожанські й конституційні права [3]), про значіння часописі для народа [4]), про значіння Січі [5]) і т. п. Ці виклади не тільки що давали певну скількість знання нашим людям, але немов накликували їх до обрахунку в справі свого народа.

Третя ґрупа викладів мала на меті виобразувати наших людей з політичного боку. Залічити тут належить такі виклади, як от: Про горожанські права і про устрій держав [6]), про автономію і федерацію [7]), про суть конституції [8]) і т. п. Представляючи усе те, могли референти припускати, що їх слухачі напевно витягнуть з цього консеквенції, як тільки ці відомости приложать до політичного ладу в Росії. Вони упевняться в тому, що в Росії повинна настати як найскорше цілковита зміна політичного ладу. А такий спосіб думання міг бути тільки корисним для української справи.

Одначе далеко радикальніще пропаґували опозицію до суспільного ладу в Росії виклади, які означувано загальною назвою суспільно-просвітних, а які складають собою четверту ґрупу викладів. Тут ідуть такі виклади, як отсі: Пророки і їх соціяльні змагання [9]), як розходяться народні гроші [10]), селянство у визвольному руху [11]),

---

[1]) Звід. Слюсарчука з 4. 12. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 25. 9. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.
[4]) Звід. Слюсарчука з 4. 12. 1915.
[5]) Прот. П. В. з 25. 9. 1915.
[6]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.
[7]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.
[8]) Прот. П. В. з 6. 11. 1915.
[9]) Прот. П. В. з 18. 9. 1915.
[10]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.
[11]) Звід. Бензі з 20. 11. 1915.

повстання реліґій[1]), капіталізм і пролєтаріят[2]), національна справа й робітництво[3]) й иньчі. Ці виклади вязались більше або меньче із соціялістичним світоглядом, і коли їх виголошувано, то роблено це почасти з партійного переконання деяких членів Просвітного Виділу, почасти ж і тому, що опозиційний тон цих викладів якраз відповідав психічному настроєві наших людей. А референти припускали, очевидно, що такий опозиційний настрій причиниться багато до цього, що наші люде перейдуть з русофільського в український бік. Хоч виклади про земельну справу мали в собі також опозиційний тон, про що може свідчити проєкт аґрарної реформи, виставлений Аґрарною Секцією в березні 1916. року, або виклад про земельну справу в Зеляндії[4]), то все таки головна вага лежала в цьому, щоб показати людям, що таке кооперація в рільництві. Такі виклади, як про діяльність німецьких[5]), французьких[6]), італійських[7]), ірляндських[8]) і данських рільних спілок[9]), давали людям добрий приклад, як треба би і на Україні повести цю справу.

Коли ця ґрупа, назвемо її пятою, досить тісно вязалась з українським питанням, оскільки йшло о земельну реформу, то иньчі виклади стояли вже на боці від української справи. Згадати тут можна курс науки господарства, ведений самими полоненими, кілька викладів з астрономії, виклади з історії природи, декілька викладів з реліґійної моралі, курс про елєментарні засади музики, всякі виклади при світляних образах, де по-

[1]) Звід. Бензі з 7. 2. 1916.
[2]) Тамже.
[3]) Звід. Бензі з 31. 1. 1916.
[4]) Звід. Бензі 12. 12. 1915.
[5]) Звід. Бахталовського з січня 1916.
[6]) Звід. Тарасовського з 11. 12. 1915.
[7]) Звід. Бахталовського з 19. 12. 1915.
[8]) Звід. Бахталовського з 26. 12. 1915.
[9]) Тамже.

казувано європейські міста, околиці[1]) і т. п. Одні з них давали практичне знання, як от курси господарські та про елєментарні засади музики, иньчі чисто теоретичне, як наприклад виклади з астрономії, а врешті иньчі мали на меті головно розірвати трохи полонених. Це відносилося головно до цих викладів, які давалися в звязку зі світляними образами.

При викладах уживано наглядної методи, де цього вимагав сам предмет, як, наприклад, виклади з господарства, з історії України, з астрономії і т. п. Крім цих курсів, чи поодиноких викладів, які мали меньч-більш загальніщий характер і могли зацікавити кождого, були ще курси, що їх характер відповідав науці в народній школі. Народної школи в звичайнім розумінню того слова не було властиво в цій добі в таборі. Вона щойно орґанізувалася при кінці цеї доби, а саме в січні 1916. р.[2]). Але не зважаючи на те, наука йшла тими самими дорогами: подавано предмети, які потім увійшли в плян народньої школи, ріжниця в цьому тільки, що ця наука не була сцентралізована й не велася пляново. Ці курси, яких число в листопаді й грудні доходило до числа около трицять, а на яких викладалися поодинокі предмети, давали власне освіту народньої школи. В програмах цих курсів бачимо ось такі предмети: наука читання й писання в українській мові, граматика української мови, німецька мова, всесвітня історія й ґеоґрафія, аритметика й ґеометрія[3]). І звичайно роблено так, що одному вчителеві приділювано до викладу два предмети. Комбінації були ріжні, але звичайно аритметика, яка мала найбільше курсів, ішла в звязку з другим

---

[1]) Прот. П. В. з 12. 9. 1915.

[2]) Прот. Учит. збору з 29. 1. 1915.

[3]) Звід. Бондарева, Слюсара, Тарасовського, Волосова, Савели, Соломонова, Минька, Слюсарчука, Крижановського від листопада 1915 до лютого 1916.

предметом[1]). Ці курси провадили звичайно фахові вчителі зпоміж полонених і тим способом полонені дуже підпомогли Просвітному Виділові в його просвітній роботі та прислужились українській справі. А для самих тих учителів була це разом з тим дуже добра практика в їх фаховому знанню.

Цікаво було би тепер знати, як ставилися полонені до цих курсів чи викладів і який вплив ці виклади зробили на масу. Бо що цей вплив мусів бути великий, то це зрозуміємо, коли зважимо, що маса була мало відпорна на всякі внішні впливи. Це видко було дуже добре з попереднього, коли була мова про загальний настрій в таборі.

Отже ж що до цього, то справа ріжно представлялася. Це залежало від теми викладу, від способу викладу й від місця, де відбувались виклади, і від часу цих викладів. Найбільше слухачів мали вечірні виклади, які відбувались у великій залі при помочі світляних образів. Число слухачів доходило тут нераз до 600—700, а виїмково і до 1000, а навіть і більше[2]). Тут не ходило про зміст цих викладів, а рішало те, що показували світляні образи. Це був рід розривки для полонених і тим пояснюється така велика участь у цих викладах. За ними йшли щойно виклади, які відбувалися перед вечерею, а яких змістом були політичні й суспільні теми (ґрупа третя й четверта). Тут число слухачів доходило від 300 у вересні 1915. року[3]) до 500 в грудні 1915. р. і січні 1916. р.[4]). Зі сего видко, що такі теми були до вподоби нашим людям і вони радо слухали тих викладів, тим більше, що виголошувано їх популярно і почасти в опозиційнім, а навіть демаґоґічнім духу. Від української справи стояли вони трохи дальше, і це була також при-

[1]) Тамже.

[2]) Звід. Гуцайла з вересня, жовтня й листопада 1915. р.

[3]) Звід. Безпалка, Перфецького й Бензі з вересня 1915.

[4]) Звід. Перфецького з грудня 1915 і звід. Безпалка з січня 1915.

чина зросту слухачів на цих викладах. Тут приходили на виклади крім свідомих українців також і не цілком здекльовані українці, хоч все таки вже приєднані по трохи для українства. Багато слухачів мали також виклади, що займалися наукою господарства, чи то соціяльним боком земельної справи. Ці виклади зачались у жовтні 1915. року і число їх слухачів відразу доходило до 300, а навіть і більше [1]). Склад слухачів тут знов инакший, бо були тут певно й такі люде, які бажали дещо почути з науки господарки, але від всякої політики стояли зовсім далеко.

Меньче слухачів виказували виклади з історії України. Число слухачів не доходило тут напевно ніколи до 300 [2]), а були часи, коли це число замітно впало, як це видко було в листопаді 1915. року [3]). Що так сталося, на те зложились ріжні причини. Вони могли лежати і в самих викладах, які були може замало живі й популярні, але рішало те, що наші люде взагалі не цікавились історією [4]). Це видко було так само і на викладах всесвітної історії, які викладалися ріжними вчителями зпоміж полонених. Дійшло до цього, що наприклад на курсах, які уладжувано по бараках, прилучувано до історії аритметику, щоби тим способом стягнути людей [5]). Впрочім декого ці виклади української історії тому не тягнули до себе, бо різько ставили українську справу, чого не було власне видко звичайно на викладах чи то на політичні, чи на соціяльні теми, бодай у перших часах цеї доби. — Далеко більшою прихильністю тішилися виклади з української літератури, але вони були

---

[1]) Звід. Сергієва від жовтня 1915 до лютого 1916.

[2]) Прот. П. В. з 13. 10. і 6. 11. 1915 і звід. Пачовського від вересня до січня 1915.

[3]) Прот. П. В. з 6. 11. 1915.

[4]) Прот. П. В. з 13. 10. 1915.

[5]) Звід. Бондарева, Іваницького, Крижановського, Слюсарчука й Тарасовського з листопада й грудня 1915.

звичайно призначені для інтеліґентніщих людей і вже тому не могли виказати великої фреквенції. Ці виклади зачалися щойно в грудні 1915. року й слухачів було понад 100[1]). Але коли спробовано виступити кілька разів з українською літературою перед ширшою масою, то маса поставилася до цього прихильно[2]).

Подати докладне число людей, які взагалі брали участь у викладах, не можна, бо в цім напрямі не ведено ніякої статистики в таборі. Тут можна тільки робити здогади на підставі цих дат, якими розпоряджуємо. З їх виходило би, що з кінцем цеї доби число курсистів було більше як 1000 людей[3]). Коли зважимо, що в таборі з кінцем цеї доби було 8344 людей[4]), то виходить, що восьма частина присутніх людей в таборі могла рахувати себе до курсистів. Поступ величезний, коли порівняємо цей стан з тим, що було в першій добі історії табору.

Що до курсів з характером народньої школи, то тут можна завважити цікаву прояву. Наші люде горнуться до науки німецької мови, а побіч цього до науки аритметики й ґеометрії. Коли пр. у вересні курс для неграмотних виказує ледви 30 людей[5]), то курси аритметики й ґеометрії виказують людей 75[6]), а три курси німецької мови аж 180 людей[7]). Це дається пояснити тим, що на німецьку мову ходили свідомі українці, які бажали свої відомости, які набували на ріжних викладах, збільшити ще знанням німецької мови. Таких людей назбіралось потім на курсах коло 200, а бувало їх

---

[1]) Звід. Лепкого з січня 1916.

[2]) Тамже.

[3]) Число це поставлене на підставі комбінації чисел, поданих у звідомленнях цих людей, які мали виклади.

[4]) Акти команд. рашт. табору з р. 1916.

[5]) Звід. Бахталовського з вересня 1915.

[6]) Звід. Іваницького з вересня 1915.

[7]) Звід. Безпалка і Мороза з вересня 1915.

нераз більше[1]). Що до аритметики й ґеометрії, то тут могли й заходити такі люде, які не дуже вязалися з українською справою, тай впрочім аритметика й ґеометрія тішились усе симпатією у наших людей. Не любили натомість таких наук, як граматика, бо наприклад на науку граматики української мови не ходило звичайно більше як 50—70 людей[2]). Курси для неграмотних стали на ноги у жовтні[3]), а властиво в листопаді і грудні, коли учеників налічувано від 200 до 250 душ[4]).

Число учеників цеї »народньої школи«, розбитої на ріжні курси, уладжувані по ріжних бльоках, годі означити. Коли скажемо, що у вересні було учеників 200, в жовтні 300, в листопаді 1915. р. 400, а в січні і з початком лютого 1916. р. около 500, то ці числа подають у приближенню дійсний стан річи[5]). Вони показують, що в справі елєментарного навчання зроблено доволі багато. Пятьсот людей на шкільній лавці, це здобуток немаловажний.

Приходиться ще сказати кілька слів про музику, театр і кустарну робітню. З обсягу музики відбувалися виклади, що давали слухачам елєментарні засади музики[6]). Число учеників бувало між 30—40 і вони цікавилися цим курсом. Курс тривав півпята місяця. Він відбувався звичайно що дня і закінчився потім іспитом. При іспиті вимагано відомостей, які конче потрібні для дириґента селянського хору. До іспиту зголосилося в днях 10., 11. і 12. лютого 1916. р. двацять кількох людей. Із них: 19 одержало посвідки як здібні на дириґентів,

---

[1]) Звід. Мороза з жовтня й листопада 1915.

[2]) Звід. Тарасовського з січня і лютого 1916.

[3]) Звід. Бахталовського з жовтня 1915.

[4]) Звід. Бахталовського, Волосова, Савели і Бондарева з листопада й грудня 1915 і звід. Минька з грудня 1915.

[5]) Ці числа поставлені на підставі комбінації поданих чисел учеників у звідомленнях провідників курсів.

[6]) Звід. Терлецького від жовтня 1915 до 12. лютого 1916.

4 виказало певні відомости, але без здібности на диригентів, а кількох не видержало іспиту [1]). Що до самого співу, то розучувано ріжні хорові пісні. Системи у виборі творів не було, а співалося те, що було під рукою і було потрібне на концерти, які від часу до часу уладжувано. Перший виступ хору був дня 3. листопада 1915.[2]) року з нагоди приїзду військових німецьких достойників, а недовго потім відбулися два концерти в честь Тараса Шевченка [3]), потім концерти 8. січня і 7. лютого 1916. р.[4]). Крім цього відбувалися концертові виступи хору при ріжних нагодах, на Різдвяні свята, то що. Такі концертові виступи хору приєднували теж людей до української справи. Вони стягали людей до залі, де приходилось їм побіч хорових виступів мимоволі послухати ще якогось реферату чи деклямації (Шевченківський концерт). Що до співаків, то вони з охотою брали участь у хоральних вправах, не зважаючи на те, що такі вправи відбувалися що дня правильно [5]). Побіч хору давала також концертові виступи й духова орхестра, яка зорґанізувалась з кінцем жовтня. Репертуар її не був український, гралося всякі твори з чужої музичної літератури, а з українських гралося хиба те, що уложено було на орхестру автором цеї книжки [6]).

Іще більшою атракцією були для таборової публики театральні представлення. Зачалось від так званих літературних вечерів, які складались зі співу, монольоґів і деклямацій [7]). Театральні представлення відбувалися звичайно кождої неділі й тішились великою участю публики. Репертуар був добре дібраний. Почавши від листопада

---

[1]) Звід. Терлецького з 12. 2. 1916.
[2]) Прот. П. В. з 30. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 6. 11. і 27. 11. 1915.
[4]) Звід. Терлецького з 12. 2. 1916.
[5]) Звід. Терлецького від кінця вересня 1915 до 12. лютого 1916.
[6]) Наприклад Лисенка »Коломийки« і марш Садовського.
[7]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915.

Полонений Петро Поляків
в ролі дівчини на сцені театру.

виставлено на сцені між иньчим такі твори: Мартин Боруля, Бурлака, По ревізії, Нахмарило, Бувальщина, Назар Стодоля, Безталанний, Наймичка й иньчі[1]). За-

[1]) Прот. Артистичної Секції з листопада й грудня 1915 і січня 1916, звід. Кривусева з цього часу.

вдяки цьому кожда неділя була чимось виповнена: як не було театрального представлення, то був концерт, бо це був одинокий день, в якому не було викладів. Музика, а ще більше театральні представлення стягали до залі навіть і таких людей, які тут не заглянули б на ніякі виклади. І в цім велике значіння істнування в таборі так хору, як і театру для української пропаґанди. Не одного чоловіка приєднали для української справи гарне театральне представлення чи концерт. Коли би кому не було ясне значіння цих двох чинників, як виховавчого способу для нашого народу, то тут в таборі знайшов би як найвиразніщу відповідь. Що до Кустарної Спілки, то артистичний провід лежав у руках члена Просвітного Виділу, різьбара М. Паращука. Він кермував передовсім відділом різьбарським і токарським, який мав кількадесять учеників [1]). Тут вироблялись всякі предмети з дерева, з артистичним закроєм. Деякі з них показували добрий естетичний смак (фот. ст. 81. і 162.). Малярня могла вже виказатись досить великим числом робіт. Очевидно, ці роботи не переходили звичайної міри ділєтантства, але були все таки приємним заняттям для людей. Деякі доперва в таборі ставили перші кроки чи в рисованню, чи в малюванню, а найважніщим ділом цеї малярської школи було вималювання іконостасу в таборовій церкві (фот. ст. 149.) [2]). Школу малювання відкрито в листопаді й зараз вписались до неї 27 учеників [3]). Потім число учеників стоїть трохи повище 20 [4]). Так в різьбарні, як і в малярській школі кладено на те особливу увагу, щоби твори виходили з українським характером, і тому ученики опиралися на взірцях української орнаментики [5]). Малярська школа сповняла теж важне зав-

[1]) Звід. Паращука з 12. 2. 1916.
[2]) Звід. Паращука з 31. 12. 1915 і 5. 1. 1916.
[3]) Звід. Десятовського з листопада 1915.
[4]) Звід. Ведмедя й Десятовського з грудня 1915 й січня 1916.
[5]) Звід. Ведмедя й Десятовського з 6. 2. 1916.

дання у цьому, що ученики її малювали всякі декорації, потрібні для театру.

В таборі істнувала також від вересня фотоґрафічна робітня [1]). Тут брало участь кількох полонених під проводом члена Просвітного Виділу Єв. Гуцайла. Роблено фотоґрафічні знимки так з таборового життя, як і знимки на приватне замовлення. Приладжувано теж діяпозитиви для української історії і для космоґрафії [2]).

Побіч всіляких курсів і викладів велику ролю відгравала теж бібліотека. Тут знаходились книжки всілякого змісту, виключно українські, тут були також і шкільні підручники. Дуже шкода, що не можемо за цей час подати якихось докладніщих дат про рух бібліотечний. Про вересень не маємо ніяких відомостей, небагато теж маємо і про иньчі місяці тай і то дати дуже непевні. На всякий випадок виходить з них, що місячно позичувано в таборі в цій добі пересічно 2500 книжок [3]). На кожного курсиста випадало би тому пересічно 2—3 книжок місячно.

Що до часописей, то було їх у таборі кілька: »Українське Слово«, »Вістник Союза визволення України«, »Розвага«. Їх роздавано даром і треба зазначити, що »Українське Слово« читали люде з дуже великою цікавістю, передовсім завдяки його відомостям про події на фронті [4]). Про таборову часопись »Розсвіт« небагато прийдеться в цій добі сказати, бо вона зачала виходити щойно від січня 1916. року і її перше число вийшло з датою 23 т. м.

---

[1]) Прот. П. В. з 25. 9. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 23. 10. 1915. Впрочім відомостей про розвій цеї робітні нема в письменних джерелах.

[3]) Звід. бібліотекаря за жовтень, листопад і грудень 1915. Найбільше збижене до правди число, подане у звідомленню з грудня 1915, яке виказує 2,460 позичених книжок. — У звідомленню з жовтня, де подано 5000 позичених книжок, зайшла, очевидно, велика помилка.

[4]) Відомости автора.

Вона мала виходити раз у тиждень, видавана полоненими при помочі деяких членів Просвітного Виділу. Утворений в грудні Редакційний Комітет складався з таких полонених: Слюсарь, Слюсарчук, Минько, Крижановський, Кривусів і Сергіїв [1]). Перші числа часописі представлялися дуже добре. В статтях видко такт і педаґоґічний хист. Зручно, наприклад, підходиться в часописі до маси з опозиційними поглядами що до російського правительства. Тесаме видко в статті, що говорить про Січ у таборі. Про Україну згадується тільки в поезіях, в статтях нема про неї ані згадки. Це зроблено тому, бо часопись була призначена передовсім для тих, які ще здалека стояли від української ідеї. Часопись була призначена не тільки для табору, але розсилалася поки що даром на робітничі команди полоненим українцям. Вона друкувалась в 1500 примірниках. Один примірник коштував в таборі один феніґ. Часопись дуже скоро розходилась у таборі так, що вже третє число її розпродано в таборі в 600 примірниках протягом одного чи двох днів [2]).

Побіч цеї світської науки, подаваної ріжними способами полоненим, подбано також про заспокоєння реліґійних потреб полонених. В тій цілі Союз визволення України подбав про те, що спроваджено до табору православного священика з Буковини, о. Катеринюка. З днем 9. жовтня 1915. зачав він свою діяльність у таборі [3]). Від того часу зачались Богослуження насамперед під голим небом, а потім у церкві, яку збудовано в таборі (фот. ст. 151.). Церков була уладжена відповідно до грецького обряду, з іконостасом, вималюваним членом Просвітного Виділу М. Паращуком і учениками малярської школи [4]). Число учасників на Богослуженнях

[1]) Прот. Т. Н. С. з 14. 12. 1915.
[2]) Звід. Слюсаря з 6. 2. 1916.
[3]) Заг. звід. П. В. за вересень і жовтень 1915.
[4]) Звід. Паращука з 31. 12. 1915 і 5. 1. 1916.

було доволі велике, бо на всяких Богослуженнях бувало 3—4000 людей[1]). В звязку з літурґією відбувалися проповіді, які нераз звязувались з українською справою. На Покрову відбулося торжественне Богослуження і тоді поблагословлено образ Покрови, яка була патроном церкви. Кромі проповідей відбувались іще у великій залі виклади реліґійно-морального змісту, на яких бувало до 1000 учасників[2]).

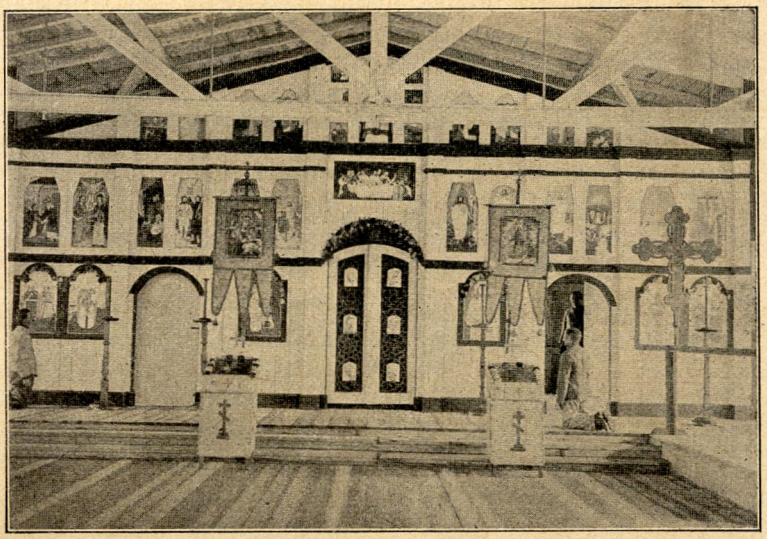

Іконостас у церкві раштатського табору.

Ці числа вказували б, що полонені відчували потребу опіки церкви над собою, але щирого відношення до церкви в дійсности не було. Це видко було по цих людях, які роздумували над положенням православної церкви на Україні. Вони бачили в церкві чинник, який не йшов по лінії народніх інтересів, і тому і тут в таборі поло-

[1]) Прот. П. В. з 6. 11., 13. 11. 1915 і 1. 1. 1916.
[2]) Звід. Катеринюка з 7. 12. і 18. 12. 1915 і з 1. 1. 1916.

нені відносилися до церкви досить пасивно. Ще дальше держалися нераз ці, що освідомилися національно. Вони вважали церков на Україні ворожим чинником для української справи, і тому не показували ніякого зацікавлення церковною справою [1]).

* *
*

Коли просвітний рух показував в цій добі так багато інтенсивности й ріжноманітности, при цілім своїм українськім характері, то й зверхний вигляд табору показував, що це табор український. Це можна було завважити зараз, увійшовши до табору. Відразу кидались в око українські написі, які уміщено по бараках побіч німецьких. Тут виднівся напис »Викладова Саля«, там »Кооперативна Чайна Спілка«, тут знов »Кустарна Спілка«, »Бібліотека«, »Канцелярія Таборова« і т. п. Коли було увійти до бараків, призначених на виклади, то видко було скрізь порозвішувані по стінах портрети наших славних людей з давніщих і новіщих часів. Видко було наших князів, гетьманів, поетів і иньчих українських діячів. А вже ж найгарніще була прибрана велика заля, де відбувалися виклади, театральні представлення, концерти й віча. Тут красувався герб Київа та герб галицько-волинської держави. На головній стіні був уміщений великий портрет Тараса Шевченка, а побіч него чотири портрети роботи Голубця в золотих рамах: Володимира Великого, Романа Великого, Святослава Хороброго й Богдана Хмельницького. На другій стіні, на право від сцени, був герб київської держави й портрет Мазепи, Свидригайла, Дорошенка — всі в позолочених рамах, на ліво герб галицько-волинської держави й портрети короля Данила, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха в пурпурових рамах. На входовій стіні були

[1]) Спостереження автора.

портрети Котляревського й Куліша [1]). Усе те мало нагадувати, що табор призначений для полонених українців, що його мешканці українці. Це викликувало відповідний настрій у полонених, з яких не один перший раз може побачив своїх князів чи гетьманів. Таке саме завдання сповняли живі образи історичного змісту, укладані звичайно членом Просвітного Виділу Василем Пачовським, які показувано при нагодах національних свят на сцені театру [2]).

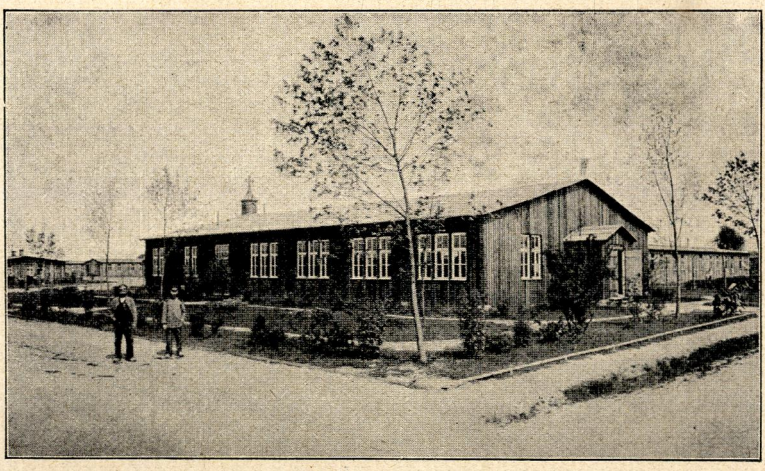

Церков у раштатському таборі.

Коли було розглянутись по внутрішньому уложенню бараків, призначених для просвітної роботи, то тут зараз було видко цілу велику машинерію цеї роботи. В залі була сцена, де відбувалися театральні вистави, концерти й виклади. В бічних кімнатах зложена театральна ґардероба й декорації. В другій кімнаті були полиці з книжками й віконцем, де читачі діставали книжки й часописі. Тут була також центральна канцелярія Націо-

[1]) Звід. Пачовського за вересень 1915.
[2]) Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

нальної Секції і начальної управи з всякими протоколами й иньчими актами. В иньчім бараку була знов Кустарна Спілка, зложена з кількох кімнат відповідно до відділів Кустарної Спілки. Там можна було побачити всякі вироби артистичного домашнього промислу, зложені в одній кімнаті, понумеровані, з означеною ціною. Тут видко теж і малярню з порозвішуваними малюнками й рисунками учеників. Оподалік стояв барак, де уміщено крамницю Чайної Спілки. Усе тут уладжено було відповідно. При Чайній Спілці була велика заля, в якій мешканці табору пили при столиках чай і їли всякі солодощі. Тут був усе великий рух. Дальше стояли шкільні бараки, де відбувалася наука. Пізнати їх можна було по тім, що тут порозвішувано ґеоґрафічні карти й портрети наших визначних діячів. Окремий барак був призначений на курси господарства. Тут розміщені були малюнки з природничих наук і рільної господарки. Коли до цього додамо ще кімнати, де були зложені інструменти, фотоґрафічна робітня й кількацять канцелярій так блькової старшини, як і поодиноких орґанізацій, а врешті друкарню, експедицію і адміністрацію часописі, то будемо мати зверхній вид цього, що робилося в таборі. Це немов ціла фабрика, де переробляно »малоросів« і »хохлів« на свідомих українців. А фабрика ця утворена в часах, коли наша Україна стогнала ще під московським панованням і могло здаватись, що українське слово не так скоро відізветься в обороні поневоленого народа. Це був час, коли так на російській тоді Україні, як і між полоненими українського походження в Німеччині звучала ще пісня »Боже Царя храні«. Повстання української громади в Раштаті тай ще потім у двох других таборах, у Вецлярі й Зальцведелі, було запереченням цього гимну і, побіч австрійських січових стрільців, другим протестом, виявленим реально, над поневоленням української думки. Це разом з тим початок внутрішнього розкладу російської

імперії, і початок відродження українських мас. При цілій цій обстанові в таборі мешканці табору не почували себе так дуже чужими на німецькій землі. А вже ж між членами української громади завязувались сердечні відносини на тлі спільної ідеї і спільної праці. Це було найліпше видко підчас святочних хвиль, а саме на Різдвяні свята. Завдяки комендантурі, яка дала 1500 мк.[1]), і Чайній Спілці, яка зі своїх чистих зисків відступила 400 мк. на цю ціль, уладжено »ялинку«[2]). При спільнім столі засіли всі члени таборових орґанізацій, побіч членів Просвітного Виділу і гостей-офіцерів з комендантури.

З попереднього бачимо, що людей приєднаних до української справи було ще небагато. Українська громада в Раштаті не могла своїм числом заімпонувати чужинцеві, але для тих, що знали добре відносини на тодішній російській Україні, це була потішаюча справа. Вище вже було подано чисельність цеї громади. Курсистів нараховано було меньче-більше коло 1000 людей, а людей, зорґанізованих в товариства з українським характером, було з кінцем цеї доби около 600. Цих 600 людей треба, очевидно, вложити в число курсистів, бо вони передовсім були учасниками курсів. Як що додати до цього ще таких людей, які чи то завдяки своїй пасивности, чи з боязни перед Росією не ходили, або дуже мало показувалися на курсах, хоч на українську справу дивилися прихильно, то людей більше чи меньче приєднаних до української справи було в таборі певно коло 1200. Це відповідало би числу членів Чайні, або 14% усіх присутних полонених у таборі.

---

[1]) Прот. П. В. з 18. 12. 1915.

[2]) Звід. Бахталовського з 26. 12. 1915.

III. Українська громада й робітничі команди раштатського табору. Міжтаборові взаємини.

Побіч цих людей, що довше чи коротше перебували в таборі, була ще маса полонених українців на так званих робітничих командах, які належали до раштатського табору. Число цих людей налічувалось в цій добі пересічно 8507 (в таборі присутніх пересічно 7799)[1]) так, що більше чим половина полонених перебувала поза табором. Майже всі вони були в таборі хоч один, чи два дні, і тут могли почути дещо про те, що робилося в українській справі в таборі. Але вони, видко, не показали цікавости в цім напрямі, бо всіх, які цього бажали, вписувано в листу курсистів і вони зіставались у таборі та були увільнені від всякої роботи. Там на робітничих командах вони були відтяті від українського життя в таборі і сповняли тільки свої обовязки як полонені, чи то на рільних господарствах, чи то у фабриках. Просвітний Виділ не думав наразі про цих людей; в самім таборі було так багато роботи, що инакше й не могло бути. Правда, на засіданню Просвітного Виділу в грудні говорено про те, щоби на кождій команді був провідником свідомий українець, який провадив би там українську пропаґанду і був тим звеном, яке лучило би робітничі команди з табором[2]), але тим разом скінчилося лише на плянах. Цю думку зреалізовано значно пізніще. Робітничі команди чекали на ліпші часи. Одиноким, що зроблено, було те, що з хвилею появи таборової часописі висилано даром часопись на команди, хоч і це не могло мати більшого значіння, зваживши, що часописі не висилано більше як 100 примірників[3]). Ця маса полонених, яка знаходилась поза табором, могла хиба

[1]) Акта команд. рашт. табору з р. 1915 і січня 1916.
[2]) Прот. П. В. з 18. 12. 1915.
[3]) Звід. Слюсаря з 30. 1. 1916.

тільки тяжіти своїм числом на раштатській українській громаді. Число людей приєднаних до української справи малілс перед таким числом і воно виносило з кінцем цеї доби лише 7% в порівнянню з цілою масою полонених, приналежних до раштатського табору, якої налічувано тоді коло 16 000[1]).

Взагалі цих 1200 людей української громади в раштатськім таборі стояли самі своєю силою, підперті хіба Берлінською Централею Союза визволення України і раштатським Просвітним Виділом. Правда, з хвилею утворення »українських« таборів у Вецлярі у вересні 1915. р., а потім у листопаді т. р. в Зальцведелі, громада могла почувати себе вже не так самітною, як це було кілька місяців тому назад, але оба ці нові табори не могли бути поки що дійсною моральною підпорою для раштатської громади. Там ставились щойно перші підвалини під українську роботу, і ці табори переходили ті часи в своїм розвою, які раштатська громада вже пережила. І тому не може бути, очевидно, мови про вплив тамтих обох таборів на раштатський табор. Маленький виїмок міг бути в цьому, що Вецляр випередив Раштат появою своєї таборової часописі »Просвітний Листок«, яка в 1915. р. друкувалася на звичайній машині до писання. Це могло бути товчком до прискорення видавання часописі в Раштаті, хоч сам плян видавати часопись існував у Раштаті незалежно від цього. Противно, ми мусимо сказати, що власне раштатський табор був цим взірцем, на якому вчилися провідники роботи по тамтих таборах і відбували рід практики в раштатському таборі. Це було впрочім виразним бажанням Берлінської Централі[2]). Раштат був теж етапним місцем для цих полонених, які з Фрайштадту приїхали до українських таборів у Німеччині; звідси щойно їх розділювано відпо-

[1]) Акти команд. рашт. табору з січня 1916.
[2]) Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

відно[1]). Але одно можна би зазначити, що просвітна робота у Фрайштадті відбилася на раштатській роботі завдяки цьому, що деякі члени Просвітного Виділу перебували якийсь час у Фрайштадті, передовсім сам голова Просвітного Виділу, який там у просвітній роботі брав живу участь і приніс з собою певну вже вироблену практику. Але се могло би тільки тоді бути добре зрозумілим, як би ми знали добре історію фрайштадтського табору.

IV. Німецькі таборові власти й українська громада.

Як у попередній добі, а саме з кінцем її, так і тепер сотник Козак, який був, так сказати б, посередником між Просвітним Виділом, а комендантурою, і був начальником українського відділу в таборі, дбав про те, щоби підпомогти українську роботу, де цього було треба. Усе те, що торкалося внутрішнього уладження бараків, призначених на українську роботу, зроблено було загалом у цій добі. Збудовано також церков і уладжено її відповідно до плянів, які подав член Просвітного Виділу Катеринюк[2]). Полонені дістали в цім часі підвищення місячної платні, й деякі вигоди, як дозвіл відкрити Чайну Спілку. Всі курсисти були комендантурою увільнені від всякої роботи й могли зовсім свобідно посвятитися науці. Корисним фактом було також те, що комендантура згодилася відступити право іменування старшини бльокової й баракової Просвітному Виділові, а зглядно українським таборовим орґанізаціям[3]). Щоби висказати всякі свої бажання що до просвітної роботи, відбував голова Просвітного Виділу що дня кон-

[1]) Тамже.
[2]) Прот. П. В. з 30. 10. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 21. 11. 1915.

ференцію зі сотником Козаком. А там бувала часто мова і про такі справи, що не стояли в звязку з українською просвітною роботою, а торкалися життя-буття полонених. Справ тих було все багато й командантура, зглядно український відділ в таборі мав досить з тим усім до роботи. Очевидно, що всякі перенесення з табору в иньчий табор, чи на робітничі команди, як рівнож всякі перенесення до табору входили також у зміст цих конференцій. На цих конференціях подавав голова Просвітного Виділу також загальне звідомлення з цього, що робилося в таборі. Очевидна річ, що німецькі таборові власти і пруське воєнне Міністерство, а власне полк. Фрідріх (який потім став ґенералом) і сотник Любберс, до діяльности яких належали власне табори полонених у Німеччині, цікавились тим, що робилося в таборі. Доказом цього може бути те, що дня 3. листопада 1915. р. відвідали вони оба табор, щоби подивитися на українську роботу (тоді були також присутні команданти фрайштадтського й вецлярського таборів)[1]). Просвітний Виділ подбав про те, щоби гості могли бодай загально всьому приглянутись. Їм показано наші українські пісні, українські танці, виклад з історії при світляних образах, вироби, які зроблено в кустарні, бібліотеку, чайню, канцелярійні уладження, театральні реквізити і т. п. Тоді представлено також гостям представників таборових орґанізацій, які вручили в імені Національної Секції полковникові Фрідріхові меморіял у справі Холмщини і Волині[2]). Гості були вдоволені з цього, що тут бачили, й висказувалися з признанням про цілу роботу[3]). Дня 22. листопада 1915. відвідав табор ґенерал XIV. корпусу Мантайфель і теж приглядався українській роботі[4]).

Що до німецьких військових таборових властей, то

[1]) Прот. П. В. з 13. 10. і 6. 11. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 6. 11. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 4. 11. 1915.
[4]) Прот. П. В. з 27. 11. 1915.

вони хотіли зближитися до полонених. Це було видко найліпше підчас Різдвяних свят, коли деякі офіцери з комендантури з сотником Козаком на чолі засіли до спільної вечері разом з полоненими[1]). Правда, німецька військова адміністрація не мала тоді між собою багато таких сил, які розуміли би українську справу й нею цікавились. Це видко було так у вищої, як і низчої військової старшини. Некорисним фактом було й те, що комендантура мала переводчиками німців із Росії, які були з малими виїмками русофілами і тому не могли прихильно дивитися на українську роботу. В цьому не могли зараз зробити радикальної зміни поручення комендантури до підчиненого собі персоналу, щоби він ставився зі зрозумінням і прихильністю до української роботи в таборі[2]). А була ще ця недостача, що в таборі не було сцентралізованої канцелярії і кождий блок був свого рода окремою адміністраційною одиницею. Коли ж цю децентралізацію з кінцем цеї доби усунено, і сотникові Козакові передано ширше поле до ділання, то на цьому тільки виграла справа просвітної роботи[3]).

Взагалі між українською громадою і комендантурою уложились нормальні відносини, які потім були взірцем для двох других українських таборів, вецлярського і зальцведельського. Велику ролю відгравав, очевидно, в цій справі Просвітний Виділ, а власне його голова. Його завданням було прихиляти сотника Козака до своїх плянів, а треба сказати, що сотник Козак, як педаґоґ, умів добре пристосуватися до цеї педаґоґічної роботи, яка робилася в таборі.

Про відношення полонених до німецьких властей, чи до німців взагалі, була мова у вступних увагах. В першій добі історії табору воно було вороже. В цій

---

[1]) Звід. Безпалка з 12. 2. 1916.

[2]) Письмо Перфецького до Скорописа з 17. 10. 1915.

[3]) Інформації В. Мороза.

добі ця ворожнечість зменчувалась, але лише між цими людьми, які відбивалися постепенно від русофільського духа й ставали свідомими українцями. Що до прочої маси полонених, присутних в таборі, то вони далі стояли на непримиримім становищі що до німців. На те вказують дуже виразно деякі факти, що їх записано. І так, наприклад, є звістка, що полонені тому не хотіли ходити на виклади української історії, бо казали, що »Україна потрібна для німецького цісаря, а не для царя«[1]). Записано також в однім протоколі, що деякі полонені не хотіли приймати хліба присланого з Росії за посередництвом Червоного Хреста тому, бо думали, що це дарунок від німецького начальства[2]). Ця ворожнечість була так велика, що ніхто з членів Просвітного Виділу не відважився був тоді сказати публично прихильне слово про Німеччину, бо се було би зараз викликало різкі протести з боку маси й могло пошкодити цілій просвітній роботі.

V. Українська громада й Централя Союза визволення України в Берліні.

Як у попередній добі, так і в цій Централя Союза визволення України, а власне Скоропис-Йолтуховський має провід і нагляд над цілою просвітною роботою в таборі. Він дуже дбає про те, щоби робота в таборі йшла добре й виказалася добрими вислідами. Він робить заходи, щоби інтеліґентні одиниці з иньчих таборів стягнути в раштатський табор і це вдавалось йому нераз[3]). Так само присилала Централя книжки, а що найважніще

---

[1]) Прот. П. В. з 20. 11. 1915.

[2]) Прот. П. В. з 13. 12. 1915.

[3]) Письмо Скорописа до Перфецького з 20. 10. 1915 і телеґрама Безпалка до Скорописа з 6. 10. 1915.

присилала що місяця грошеві фонди, які йшли на куплення всіх приладів, потрібних до науки і до ведення орґанізаційного життя. Полишивши, як і в попередній добі, вільну руку у виборі методи в роботі Просвітному Виділові, приїзджав від часу до часу член Президії С. В. У. Олександер Скоропис-Йолтуховський до раштатського табору, щоби наочно переконатися про стан просвітної роботи. В цій добі він відвідав табор три рази: з початком листопада [1]), з початком грудня 1915. року [2]) і в другій половині січня 1916. року [3]). За кождим разом брав він участь у засіданнях Просвітного Виділу, в засіданнях начальної управи в таборі і на засіданнях деяких таборових орґанізацій [4]). Тут він прислухувався дискусії і сам брав в ній участь, роблячи відповідні уваги й замітки. Цим увагам прислухувалися члени Просвітного Виділу й полонені, бо в них видко було належите розуміння просвітної роботи в таборі і практичний змисл у погляді на орґанізацію. Він виразно апробує цю методу, яку вибрав Просвітний Виділ у своїй просвітній роботі і каже, що при цілій цій орґанізаційній роботі »розходиться о те, щоби полонені, де вони не були б, привчилися громадського діла [5])«.

VI. Огляд другої доби.

З днем 9. лютого 1916. року кінчиться друга доба в історії. Вона зачалася 31. серпня 1915. року і тим способом вона тягнеться протягом майже півшеста місяця. Цє час майже два рази довший від попередної доби, але й зміни, які перейшов у цім часі раштатський

[1]) Прот. П. В. з 4. 11. 1915.
[2]) Прот. П. В. з 1. 12. 1915.
[3]) Прот. П. В. з 24. 1. 1916.
[4]) Прот. Т. Н. С. з 4. 11. 1915.
[5]) Прот. П. В. з 4. 11. 1915.

табор, без порівняння більші. Це показують нам найліпше числа. Коли з кінцем першої доби не можна було долічитися людей приєднаних до української справи навіть до двох соток, то тепер було їх около дванацять соток. Поступ величезний і він був наслідком ведення української пропаґанди в таборі. Просвітний Виділ вложив тут чимало свого знання й енерґії. Але заразом і полонені виявили здібність перейти таку велику еволюцію. Те, що полонені потрафили зацікавитися відомостями з ріжних областей науки, що потрафили оживити тільки орґанізацій в таборі, показує, кілько в них було здорової сили, яку вмів зужиткувати Просвітний Виділ. Коли зважити, що між цею українською громадою були люде, які цілий день посвячувалися слуханню викладів і відбуванню ріжних засідань, то це свідчить, що ці люде мали молодечий розмах до діла.

І ці приєднані до українства люде почувалися до солідарности між собою. В цій добі не бачимо ніяких центрифуґальних, чи деструктивних змагань у середині громади. Вона йде солідарно, бо бачить іще перед собою темну, непросвічену масу в таборі, яка ставляється неприхильно до неї і стається її чужою. Іще було далеко до цього, щоби перемогти цю масу чисельно. На те треба було довшої еволюції.

Ми поставили день 9. лютого 1916. року, як кінець другої доби, бо тоді зібралася перший раз Ґенеральна Рада, а це було першим степенем в орґанізаційному, життю, по яких потім ішла українська громада. Але з цею датою звязались і иньчі важні події в таборі. Кілька день перед тим зорґанізовано народню школу, яку оперто на нових підставах, в цій часі відїхало з табору чотирьох членів Просвітного Виділу, які своєю діяльністю, а власне своїми викладами причинилися багато до оживлення просвітного життя[1]), а врешті це

[1]) Прот. Н. С. 10. бл. з 25. 1. 1916.

час, коли Січ зачинає несподівано скоро ставати на ноги. Ґенеральна Рада і Січ, це нові прояви, які провадять до новіших часів, до третьої доби в історії табору.

Не зважаючи на все те, на цю користь, яку приносив українській справі такий розвій життя в таборі, ця доба як і попередня мусить зацікавити і з чисто науково-теоретичного боку. Коли тут відбулася така скора еволюція, то це доказ, що всяка справа оперта на реальних підставах мусить іти по дорозі побіди. Цікавий теж приклад можна бачити в цьому, як кількох людей з вищим образованням і інтеліґенцією потрафило здобути собі вплив на малопросвічену масу і просто її загіпнотизувало. Таксамо видко теж, яке велике значіння має лєктура книжок. Очевидно, тут помогло те, що люде, над якими роблено цей експеримент, були сконцентровані в однім місці. Але знов це доказ, що значить концентрація життя. Це маленький приклад з цього, що бачимо в розвою народів, в історії культури, де концентрація й деконцентрація відгравають першорядну ролю і відповідають вищим і низчим ступеням культурного розвою.

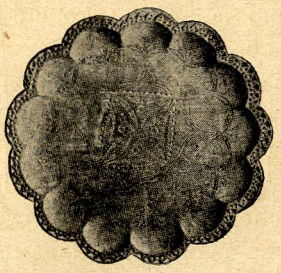

Тарілка з дерева
(Кустарна Спілка).

Прогулька української громади в раштатському таборі в лютім 1916.

Доба третя.

Від 9. лютого до 12. грудня 1916. року.

I. Українська громада й проча маса полонених у таборі.

Дванацять соток людей в раштатськім таборі названо українською громадою. Ця громада жила своїм життям, хоч це життя було в тісному звязку і почасти в залежности від прочої маси полонених у таборі, яка стояла здалека від української справи. Чим далі, тим більше кристалізувалась ця українська громада, міцніла ідейно й чисельно і визволялася не тільки від натиску решти маси, але й зачинала жити своїм окремим життям. В третій добі йде розвій в цім напрямі дальше, українська громада міцніє чимраз більше і, хоч не здобуває чисельної переваги над прочою масою, бодай тоді, як було в таборі багато людей, то не стоїть уже під натиском маси зпоза української громади. Вона живе своїм власним життям і відчужується чим раз більше від решти маси. Кілька місяців просвітної роботи по-

ставило українську громаду далеко вище з боку інтелєктуального від решти маси й вона не могла тому підпадати впливам цеї маси. Ми побачимо, що вона дійсно жиє самостійно і в цім життю показуються такі прояви, яких іще не було видко у другій добі, або які не так виразно виступали. В другій добі українська громада щойно властиво збіралася, концентрувалася, приєднувалася до української ідеї, тепер вона вже готова й зачинала кристалізуватись. А це кристалізування зачалось од цього, що звернено увагу на самих себе, зачалося від контролі тих, яких раховано до членів громади. Звернено увагу зараз на баракових, де подибувались іще люде, що не ставилися щиро до української справи, а навіть й зачали ворожо виступати проти неї [1]). Таких рішено зараз усунути й таки їх усунено [2]), бо, очевидно, з такими людьми свідома громада не хотіла мати діла. Громада зачинає поважно ставитися до національної справи і поміж нею кріпшає український дух [3]). Це видко по цім, наприклад, що в березні навіть Чайна Спілка набирає українського характеру; вона в березні призначує 5% зі своїх чистих зисків на австрійських січових стрільців [4]). Правда, ініціятива могла вийти від Просвітного Виділу, і воно так правдоподібно було, але це засадничо не зміняє річі. Члени Чайної Спілки поставилися до цього прихильно. Разом з національним почуттям розвивається політична думка. Хто був приєднаний до української справи, хто почував себе українцем, цей мусів собі зараз поставити питання, яка буде будучність України, що буде з Україною в цій війні, чи Україна зістанеться надалі під московською царською рукою, чи можна сподіватись якихось змін політичних. І цеї відповіді шукала українська громада

[1]) Прот. Т. Н. С. з 12. 2. 1916.
[2]) Прот. Н. С. 8. бл. з 19. 2. 1916.
[3]) Прот. Н. С. 4. бл. з 20. 2. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 3. 1916.

між собою. Відповідь виходила ріжно. Для одних було ясним, що треба конче добиватися прав для українського народа в Росії, бо без цього не піде справа наперед [1]). Треба конечно свободи слова й письма, треба бібліотек для народу, треба, щоби між народньою масою і її інтеліґенцією був як найтісніщий звязок [2]) і т. п. Ці стояли на точці автономії України в російській державі [3]). Иньчі були погляду, що нам треба самостійної української держави, яка могла би бути у федеративному звязку з Росією [4]). Це таборові федералісти, як тамті знов автономісти. Були й самостійники, хоч їх не було багато, які заступали погляд, що одиноким корисним розвязанням української справи є збудування незалежної української держави [5]).

Тимчасом була можливість офензиви осередніх держав на Україну, і з цим треба було, очевидно, числитися. Цікаві в цьому напрямі дві промові, виголошені на засіданню блъокової Національної Секції в березні 1916. року. Дискусія розвелася на тему: »Що повинні ми робити й жадати, коли будемо під німецьким пануванням.« Член Секції Волошин (мабуть Яків) сказав тоді так: »Коли будемо під пануванням німців, то нам також прийдеться боротись за своє право, тільки я думаю, що з німцями нам легче буде боротися, чим з Росією, бо німці не зможуть нас зденаціоналізувати й ми повинні дивитись, де нам буде краще« [6]). Другий член Національної Секції Олекса Кіщанський сказав знов так: »Як будемо під німецьким пануванням, то мусимо перш всего бути свідомими людьми, щоби відразу жадати від них усіх прав, які мусять нам належати, то б

---

[1]) Прот. Н. С. 6. бл. з 11. 3. 1916 і прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3.1916.
[2]) Тамже.
[3]) Прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3. 1916.
[4]) Звід. Безпалка з 11. 3. 1916.
[5]) Прот. Н. С. 8. бл. з 15. 3. 1916.
[6]) Тамже.

то повної автономії. А для того ми повинні орґанізуватись, просвічуватись так, щоби ми знали, що ми дійсно свідомі українці, з якими мусять лічитись не тільки кацапи й німці, а взагалі цілий культурний світ. І щоби не німці нам давали права, а ми їх самі собі диктували, де і під ким ми не були б. Ми не повинні чекати того часу, коли нам хтось щось дасть, тої ласки, як ми колись у Росії сподівались того від Миколки. Коли будемо мовчать, то москаль чи німець не буде цікавитись нами[1]).« Обі ці промови виказують з одного боку серіозність наших людей в політичній справі, з другого ж боку показують, як близька здавалася тоді громаді офензива осередніх держав. Це було наслідком поглядів, які мав Просвітний Виділ в цій справі тай Берлінська Централя Союза визволення України. І ця думка принялася досить широко в громаді. На засіданнях Національної Секції говориться про те дуже багато; німецька побіда здається майже певна й деякі говорять уже про німців над Дніпром[2]). Разом з тим вяжеться справа Січі, яку теж підняв у громаді так Просвітний Виділ, як і член Президії Союза Скоропис-Йолтуховський[3]). Справа виглядала так, що Січ мала би на випадок німецької офензиви сповняти адміністраційно-господарську ролю в етаппім терені[4]). Про те говориться дуже багато в громаді, на всяких засіданнях у березні й квітні 1916. р.; потім вони затихають. Акція Січі вважалася корисною для населення окупованих земель тай тим способом можна б там повздержати польську пропаґанду[5]).

---

[1]) Тамже.

[2]) Прот. Н. С. 1. бл. з 19. 3. 1916, Н. С. 8. бл. з 19. 3. 1916, Н. С. 8. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 6. бл. з 1. 4. 1916, Н. С. 7. бл. з 2. 4. 1916, Н. С. 1. бл. з 2. 4. 1916, Т. Н. С. з 1. 4. 1916, Н. С. 4. бл. з 2. 4. 1916, Н. С. 2. бл. з 2. 4. 1916.

[3]) Прот. Ґ. Р. з 19. 4. 1916.

[4]) Тамже і прот. Н. С. 2. бл. з 2. 4. 1916.

[5]) Прот. Н. С. 8. бл. з 8. 4. 1916.

Коли поглянемо на те, що чуємо від наших людей, то, очевидно, зараз видко, що за величезна зміна зайшла тут хоч би від початку лютого 1916. року. Коли на Ґенеральній Раді дня 9. лютого 1916. р. говорилося про самостійну Україну, як про національну окремішність, то тепер мешканці табору поставили собі перед очі політичну незалежність України. Дня 5. травня 1916. р. відбулася на Ґенеральній Раді жива дискусія, де висказано бажання, що українському народові треба відокремитися цілковито від Москви, а як буде революція в Росії, то хоч і треба буде помагати московському народові в його боротьбі, то заразом треба поставити свої домагання[1]). Коли ж вони потрафили взяти в свою політичну комбінацію осередні держави, то це доказ, як реально вони дивилися на збудування української держави. Вони не хотіли її бачити тільки як далекий ідеал, а хотіли розвязки цього питання шукати там, де показують обставини. Правда, цю другу розвязку вони бачили в політичній платформі Союза визволення України та чули в промовах так члена Президії Союза визволення України Скорописа-Йолтуховського, як і поодиноких членів Просвітного Виділу, яким така розвязка здавалася найправдоподібніща, але коли наші люде приняли таку політичну комбінацію, то це свідчить, що вони зачинали політично думати.

Очевидно, ця Україна, яка мала повстати, мусіла бути збудована на демократичних підставах. Тай взагалі наші люде очікували радикальних змін у суспільному ладі на Україні. Проєкт аґрарної реформи, виставлений Аґрарною Секцією в половині березня 1916. року, був іще досить уміркований в порівнянню з тими поглядами, які були за соціялізацію землі, і він був висловом почувань наших людей[2]). Сконфіскування панських земель

---

[1]) Прот. Ґ. Р. з 5. 5. 1916.

[2]) Записки Іваницького і звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

повище певного максімум у користь мало і безземельних, і задержання земельної власности, це були постуляти, від яких не відступила би ніколи тутешня громада. Це було так самозрозуміле, що инакшої України, чи то незалежної, чи тільки автономної не могли представити собі громадяне. І чи те підсувано їм з боку Просвітного Виділу, чи ні, на цьому вони твердо стояли. Що багато було тут також і вимріяних думок, які не рахувались з дійсністю, це також правда, а прикладом може бути знов же проєкт Аґрарної Секції в справі адміністрації на Україні, яка мала будуватися з долини на виборчих підставах[1]).

Цим широким перспективам з політичного поля мало відповідати січове свято, яке відбулось дня 27. квітня 1916. року. Недовго перед тим зорґанізувалася Січ остаточно й тоді мав власне відбутися вибір полковника й посвячення прапору. Свято випало дуже гарно, виголошено кілька промов, відбувся попис січовиків, продукції хору й орхестри полонених з Фрайштадту, які на це свято приїхали до Раштату і т. п. (фот. ст. 169.). На свято приїхало також сто полонених з вецлярського й зальцведельського табору, були члени Просвітних Виділів з тамтих таборів, а врешті і запрошені німецькі гості з воєнного пруського Міністерства та військові начальства з двох других таборів[2]). Словом усе тут робилося під знаком якоїсь рішаючої хвилі; на думці все стояла німецька офензива. Иньча річ, чи січове свято з таким характером відповідало настроєві всіх членів громади і чи воно не було передчасним з огляду на цю масу, яка стояла ще здалека від української справи. Про це хочемо власне дещо сказати.

З початком цеї доби видко було в українській гро-

---

[1]) Записки Іваницького.

[2]) Прот. П. В. з 18. 4. 1916, Ґен. Ст. з 15. 4., 17. 4., 22. 4. 1916; прот. Ґ. Р. з 3. 5. 1916 і звід. Полякова з 29. 4. 1916.

маді повну гармонію й солідарність. Щойно видвигнення на перший плян січової справи і в звязку з тим майбутньої німецької офензиви викликало в громаді деякі ріжниці в поглядах на цю справу. Вони вже виступали в квітні перед січовим святом [1]), але січове свято застає ще громаду все таки в гармонії. Доперва почавши від травня ця ріжниця виступає чим раз виразніще. В

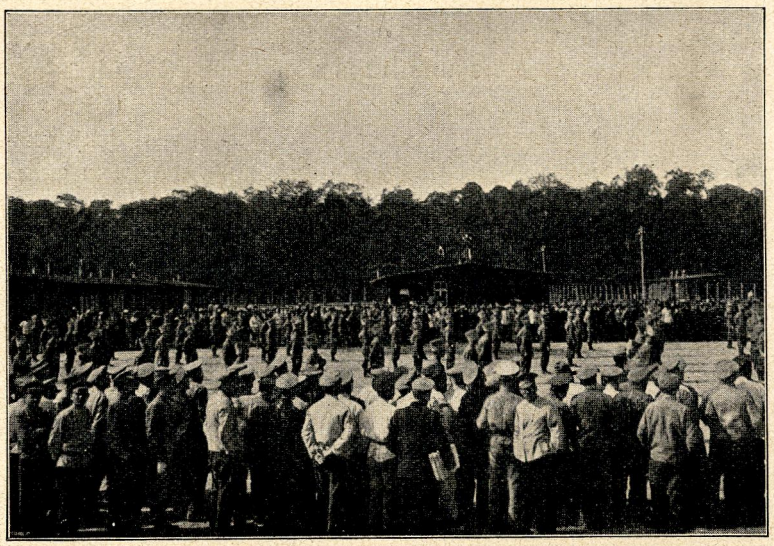

Січовики уставлені до вправ підчас січового свята дня 27. квітня 1916.

громаді повстає струя, яка неприхильно ставиться до Січі й цілої її майбутньої акції. Ця струя ішла з ріжних кругів і мала в собі ріжний підклад. Перш за все вона мала підклад русофільський. Це були люде, які хоч і бажали прав і свободи для свого народу, однакож не хотіли цілком зривати з Росією. Для них було досить мати автономічну Україну, або що найвище україн-

[1]) Прот. Н. С. 1. бл. з 16. 4. 1916, Н. С. 2. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916, Н. С. 7. бл. з 15. 4. і 16. 4. 1916.

ську державу у тісній федерації з Росією [1]). Вони сподівалися, що так чи инакше їм треба рахуватись з Росією, а революція в Росії буде найкориснішим фактом для українських змагань [2]). Очевидна річ, що для таких людей спілка України з осередніми державами не могла видаватись корисною й потрібною.

Другий підклад, на якому розвивалася антисічова струя, був соціялістичний. Він виходив з тих кругів, які гуртувалися в Соціяльній Секції [3]). В цих кругах дехто вважав себе антимілітаристом і тому не міг погодитися зі Січчю, яка мала напів мілітарний характер.

Врешті третій підклад, найширший, ішов, можна сказати, з тих кругів, які не розуміли добре, що таке сильна орґанізація. Це були люде, які будували собі в уяві Україну в дуже фантастичних, а при тім усім у дуже невиразних формах. Слова »свобода« й »воля« були для них фрази, яких дійсного значіння вони не розуміли й звичайно вязали їх з нічим не звязаною особистою свободою й волею. Це найменьче дозрілі політично елєменти, без ніякої політичної, чи суспільної проґрами, готові йти за всякими кличами, які мали щось спільного з їх поглядами. Це, очевидно, найменьче бажані елєменти в громадському життю і йому найнебезпечніщі. Для цих людей кожда сильна орґанізація була вязанням їх особистої свободи і тому не могла їм бути до вподоби. Що для таких людей Січ, де все таки пробовано завести дисціпліну, являлась чимось дуже несимпатичним, це зовсім зрозуміло [4]). Наслідком цього українська

---

[1]) Прот. Н. С. 5. бл. з 7. 5. 1916.

[2]) Прот. Ґ. Р. з 5. 4. 1916.

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 5. 1916.

[4]) Прот. Т. Н. С. з 28. 4. і 6. 5. 1916, прот. Н. С. 1. бл. з 7. 5. 1916, Н. С. 7. бл. з 16. 4. 1916, Н. С. 8. бл. з 30. 4. 1916, прот. Ґен. Ст. з 13. 5. і 10. 6. 1916, прот. Отам. Старшини з 2. 7. 1916, прот. заг. зібрання Січі з 13. 6. 1916 і звід. Іваницького з 1. 7. 1916.

громада розділилася на дві части, на приклонників Січі і на її противників.

Розлам між приклонниками і противниками Січі поглублювався з кожним тижнем чим раз більше. Це видко особливо у червні[1]) і липні 1916. р.[2]) Наслідком цього розламу повстала дісгармонія і в самій Січі і занепад січового духа в цих часах[3]). Це був початок упадку Січі, що потім ніколи не показала вже цього здоровля, яке мала в часі від січня до травня 1916. р. При таких обставинах приклонники січової справи мусіли йти на уступки. І тому, не зважаючи на те, що Національна Секція ухвалила в березні і потім в квітні, що кождий її член мусить бути січовиком[4]), роблено вже з кінцем квітня в цьому виїмки, а з початком травня скасовано в Національній Секції обовязковість належати до Січі[5]). Зроблено це тому, бо заходила небезпека, що противники Січі готові відскочити взагалі від української орґанізації, як цього яскравий приклад бачимо в квітні 1916. р.[6]).

З цього виходить отже ж, що таке поставлення січової справи, хоч як воно було тісно звязане з тодішною політичною ситуацією і тим способом цілком оправдане, мало в собі також і небажані наслідки для життя громади. Воно розбило її на дві ґрупи й викликало досить небезпечний фермент.

Як що мова про ріжницю поглядів у громаді, то насувається ще питання, чи члени української громади

---

[1]) Тамже.

[2]) Тамже і прот. П. В. з 10. 7. 1916.

[3]) Прот. заг. зібр. Січі з 13. 6. 1916 і прот. Ґен. Ст. з 20. 5. 1916.

[4]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. 1916.

[5]) Прот. Т. Н. С. з 6. 5. 1916.

[6]) Коли на засіданню Н. С. в 5. бл. оголошено, що Т. Н. С. ухвалила обовязковість усім членам Н. С. належати до Січі, тоді зпоміж 50 присутніх членів 14 вийшло із засідання. Прот. Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916.

творили тут в таборі які політичні партії. В пляні члена Президії Союза визволення України Скороциса-Йолтуховського не стояло розвивати партійне життя в таборах і при цьому погляді стояли майже всі члени Просвітних Виділів. Але деякі члени Просвітних Виділів все таки виступали з партійною політикою і це власне було насамперед у Раштаті. Тут повстало з так званої Соціяльної Секції товариство, яке постепенно прибірало соціяльно-демократичний характер. Воно з маленького гуртка, який з початком лютого 1916. р. налічував 20 людей [1]), прийшло постепенно до більшого значіння. В часі січового свята мало воно понад 100 членів [2]), а в липні 1916. р. вже 135 [3]).

Поза цим товариством і поза соціяльно-демократичною партією не було в таборі ніякої партійної орґанізації. Національна Секція, це було товариство, яке стояло понад партіями і до него належали також і соціял-демократи. Впрочім ціла маса членів громади або була відмінних поглядів від соціяльно-демократії, або взагалі не цікавилась партійним життям. Це видко з цього, що число членів соціяльно-демократичної партії було невелике, як також і з таких висказів на засіданню Ґенеральної Старшини з 20. травня 1916. р., що ідеї проголошувані в Соціяльній Секції »основані на непевних підставах« [4]). Таксамо характеристичні можуть бути отсі слова, висказані на засіданню Національної Секції з осьмого бльоку дня 17. червня 1916. р.: »Нам треба йти освідомлювати народ і себе. У нас старша інтеліґенція відскакує від народа, а молодіж — це соціялісти, які видають проклямації, і народ потім виступає, а не знає як. Чому соціялісти не йдуть аґітувати за Україною.« Опісля розвелася ширша дискусія і деякі боро-

[1]) Звід. П. Бензі з 7. 2. 1916.
[2]) Звід. П. Бензі з 14. 4. 1916.
[3]) Звід. П. Бензі з 4. 7. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 5. 1916.

нили соціяльних демократів та казали, що ці орґанізують народ, тільки соціяльні революціонери бунтують народ[1]).

Такі вискази показують як найвиразніще, що в громаді були люде, які різко ставилися так до соціяльних революціонерів, як і до соціяльних демократів. Це люде з поміркованими політичними поглядами. Що таких людей можна було досить знайти в громаді, доказом можуть бути також і деякі дискусії на засіданнях Національних Блькових Секцій, де видко прихильне становище до української інтеліґенції без огляду на її суспільне становище[2]). Що ці люде з такими поглядами не витворили з себе в таборі ніякої політичної партії, то причина була в недостатку ініціятиви у них. Просвітний Виділ не дав теж ініціятиви, бо ці члени Просвітного Виділу, що були націоналістами, не вважали корисним провадити партійну політику в таборі.

А тимчасом поглублення національної думки ішло все наперед. Це було видко навіть у Чайній Спілці, яка ухвалила в травню, що всі її члени мусять обовязково носити національні відзнаки[3]). Зрозуміємо тому, що громада приняла звістку про смерть Івана Франка як національну втрату, вшанувала його память відповідною маніфестацією і уладженням викладів та дискусій про його діяльність[4]). Таксамо цікавилася громада справою автономії Галичини[5]), а передовсім Холмщини[6]). Що при такому настрою громади такі річі, як ухвалювання Чайною Спілкою датків на ріжні національні цілі[7]), або співання учениками народної школи гимну »Ще не вмер-

---

[1]) Прот. Н. С. 8. бл. з 17. 6. 1916.
[2]) Прот. Н. С. 5. бл. з 18. 6. 1916 і прот. П. С. з 11. 3. 1916.
[3]) Прот. заг. зібр. Чайної Спілки з 29. 5. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. без дати, але недовго по 28. 5. 1916.
[5]) Прот. Ґ. Р. з 25. 6. 1916.
[6]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 7. 1916.
[7]) Тамже і спис жертв з 14. 8. 1916.

ла Україна« і »Не пора москалеві й ляхові служить«[1]), були зовсім звичайними проявами, це річ зовсім природна і разом з тим доказ, як далеко поступила протягом одного року громада в національнім освідомленню.

Тимчасом в липні і серпні зайшла важна зміна в життю громади. Відповідно до приказу воєнного Міністерства більша частина людей мала виїхати на пільні роботи, а в таборі мали зістатись лише такі люде, що були конечно потрібні в таборі чи з огляду на просвітну роботу, чи тому, що були потрібні в військових канцеляріях або сповняли технічно-господарські роботи в таборі. Наслідком цього з 4471 людей, які в липні були в таборі[2]), лишилося в серпні тільки 1103[3]) і ця цифра не піднеслася вже значно аж до грудня 1916. р., коли всіх полонених присутніх у таборі налічувалось 1803[4]).

Наслідком цього життя української громади мусіло майже цілком перетворитись і воно виявляється лишень у видаванню таборової часописі і в провадженню кореспонденції з полоненими на робітничих командах. Навіть Ґенеральна Старшина не функціонує добре, бо неповна, а ці, що лишились, теж раді трохи відвязатися від засідань[5]). Замісць цього йде жива просвітна робота на командах. З табору висилано мужів довірря на робітничі команди, і це головне заняття Ґенеральної Старшини. В самім таборі рух збільшується щойно в листопаді, коли трохи громадян вернуло з робіт до табору, відсвіжених фізично й духово випочатих. Відживає деякі орґанізації наново, а Національна Секція збірається, щоби знов поміркувати на політичні теми.

Часи змінилися таки цілковито. Офензиви осередніх держав на Україну з тим, що могла повстати україн-

[1]) Звід. Лисенка з 17. 6. 1916.
[2]) Акти командантури рашт. табору з 1916.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже.
[5]) Прот. Ґен. Ст. з 23. 10. 1916.

ська держава, не тільки що не було, але замісць цього прийшов акт з 5. листопада, яким утворено Королівство Польське, а галицьким полякам обіцяла Австрія автономію неподільної Галичини. Але наші люде не втратили віри у будуччину. На засіданню Національної Секції з 1. листопада Тарасовський і Пазів обстоюють думку, що нам треба стати на точці незалежности України, бо инакше будемо рабами. Пазів каже так: »З цього боку нам навіть революція в Росії не поможе, бо російські соціялісти получаться разом з кадетами, а як би ні, то російські революціонери соціялісти теж не стануть по стороні України. Прикладом — революція з 1905. р., коли то підчас маніфестації в Петербурзі, виставлений громадкою українців український прапор зірвано[1]). За ці слова нагороджено Пазіва оплесками[2]). Правда, було кількох, які думали, що спілки з російськими революціонерами нема що відкидати, але вони це так розуміли, що ця спілка була би хвилева, і після звалення царату треба би знов розєднатися з російськими революціонерами«[3]). Так реферує протоколянт отсю дискусію. З цього видно, як між нашими людьми кріпшала самостійницька думка і як вони не тратили надії в кращу будуччину. Дуже корисним було, що нашим людям звернено тоді увагу на рідну школу[4]) і на церковну справу на Україні[5]). Цим останнім вони, що правда, не дуже цікавились[6]), але зі значіння школи здавали собі справу[7]). Галичина увійшла знов у дискусію і в цій справі відбулося зараз по акті з 5. листопада таборове віче[8]).

---

[1]) Прот. Н. С. з 1. 11. 1916.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.
[4]) Прот. Т. Н. С. з 20. 11. 1916.
[5]) Прот. Т. Н. С. з 1. 12., 5. 12. і 15. 12. 1916.
[6]) Прот. Т. Н. С. з 28. 11. 1916.
[7]) Прот. Т. Н. С. з 20. 11. 1916.
[8]) Звід. Безпалка з 15. 11. 1916.

Одно з найважніщих завдань сповняла Редакційна Рада, яка добре зорґанізована видавала таборову часопись [1]).

І хоч це життя було звужене, громада невеличка, але все йшло більше по домашньому. Цей домашній мир заколотив щойно гострий конфлікт, який від жовтня зачався в Просвітнім Виділі, а в грудні перейшов на Ґенеральну Старшину. Про причини й перебіг цілого цього конфлікту у Просвітнім Виділі годі тут говорити [2]). Це може зацікавити того, хто бажав би знати спеціяльно історію раштатського Просвітного Виділу. Результат його був такий, що всі українські офіцери й пятьох цивільних членів Просвітного Виділу виступили з заявами проти голови Просвітного Виділу і його приклонників і заявили, що дальша праця їм разом з головою Просвітного Виділу і його приклонниками неможлива [3]). Цей спір Просвітного Виділу перенісся потім в українську громаду. Вона поділилася на два табори. Справа пішла на Ґенеральну Старшину, яка рішучо осудила заяву українських офіцерів і пятьох цивільних членів Просвітного Виділу, що вважають методу роботи голови Просвітного Виділу Безпалка і його приклонників шкідливою.

Не хочемо тут розбирати, чи мали ці українські офіцери й ці цивільні члени Просвітного Виділу рацію зі своїми обвинуваченнями, і це не так важно, але факт лишився фактом, що Просвітний Виділ стратив в очах полонених цілком свою дотеперішню повагу. І тепер легко могла насунутися думка, чому цей Просвітний Виділ, що виявив у себе такий розстрій, мав як раз стояти на чолі громади. Разом з тим мусіло повстати питання, чи такий Просвітний Виділ потрафить надалі мати провід у громаді. Реформа перепроваджена дня

---

[1]) Звід. Безпалка з 11. 11. 1916.
[2]) Протоколи П. В. з жовтня 1916.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

7. листопада у вецлярській громаді, яка усувала Просвітний Виділ, як начальну власть у громаді, насувалася сама собою перед очі членів громади. А коли і член Президії Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський станув при розвязці цього конфлікту на становищі вецлярської листопадової реформи, тоді справа вже була рішена.

В раштатській громаді мусіло повстати те, що місяць перед тим сталось у Вецлярі. І це сталося дня 12. грудня 1916. р. Цей день означав новий орґанізаційний лад у раштатській громаді і тим способом був початком нової доби в історії раштатського табору.

Побіч цих людей, які так чи инакше були звязані з українською громадою, стояла маса полонених, яка мала в таборі чисельну перевагу, і яка не почувалася до єдности з українською громадою. Цю її численність було видко в перших трьох місяцях цеї доби аж до часу, поки значна її частина не виїхала на робітничі команди. Це сталося з кінцем квітня 1916. р.[1]). В липні численність цеї маси зменьшилася ще більше й дійшла до невеликих гуртів, бо всі иньчі перебували вже на робітничих командах[2]). З липнем кінчиться тому її роля, яку вона відгравала в таборі. А роля ця була і в цій добі, як і в попередній, неґативна. Правда, ця маса не могла вже дійти до переваги в таборі, як це було в першій добі. Не мала вона вже й цього значіння та впливу на розвій української громади, як це було ще в другій добі, але все таки вона істнувала в таборі і вже самим своїм числом звертала на себе увагу. Ця маса, це — инакший світ, як українська громада. Вона, зложена переважно з меньче інтеліґентних одиниць, не могла виказати якогось живіщого життя між собою. Па-

[1]) Звід. Безпалка з 22 .7. 1916 і Бензі з 24. 7. 1916.

[2]) Коли в половині липня 1916 було в таборі 4471 людей, то в серпні було їх вже лишень 1103. Акти комендантури раштат. табору з 1916. р.

сивність — це головна характеристична прикмета цеї маси. Вона не цікавилася нічим, нічого не хотіла. Боялася українства, не хотіла просвіти. Коли їй читано українські книжки, то вона їх не слухала, бо це українські, а інтеліґентніщі між нею хотіли російських книжок [1]). Та вона взагалі не хотіла нічого слухати; навіть євангелія не любила слухати, почасти тому, що його подавалося в українській мові, а почасти тому, що це взагалі треба було слухати [2]).

Одначе не можна сказати, щоби ця маса не показала в собі ніякого життя. Вона видала зпоміж себе людей, які накинулись їй на провідників. А провідником такої маси не тяжко було стати, треба лишень було вміти трохи ліпше говорити по московськи і грати на струнах душі маси. Ця гра не представляла теж більшої трудности, тема була одна й та сама: українство як зрада Росії і спілка з німцями.

В цій добі надавалась дуже добре на тему до аґітації між масою січова справа, яку »чорносотенці« уважали за факт »зради царя і отєчества« в спілці з німцями. І власне як раз тоді, коли в українській громаді січова справа вибивалася на перший плян, збільшилась ворожнеча цеї маси до української громади. Це видко передовсім у лютім і березні 1916. р. Ситуація була така, що на десять бльоків анти-українські елєменти здобули перевагу в лютім в трьох, а в березні навіть у чотирьох [3]). Дійшло до цього, що ці ворожі українству люде докучали нашим людям ріжними способами й бували навіть випадки побиття наших людей [4]) так, що в деяких бараках боялися наші люде мешкати. Чи плян убійства і підпалу великої залі, про який маємо звістки

[1]) Прот. Н. С. 4. бл. з 7. 3. 1916.

[2]) Прот. Н. С. 6. бл. з 26. 2. 1916.

[3]) Пор. протоколи бльокових Нац. Секцій з лютого і березня 1916.

[4]) Прот. Н. С. 7. бл. з 20. 2. 1916.

з березня, можна брати серіозно, це друга річ, але коли можна було припускати серіозність таких плянів, то це найліпше показує, які елєменти знаходилися в цій масі[1]). Взагалі з писаних джерел маєтьсяражіння, що проти-український напрям зміцнився знов серед цеї маси в березні і квітні. Це могло би видаватися дивним і несподіваним, але це зрозуміле, як зважимо, що українська громада в другій добі не виказувала такого протиросійського характеру, як тепер. Коли там про політичні справи говорилося мало (виїмком була холмська справа) і ціла просвітня робота оберталася коло розвивання національного почуття, то тепер національну справу звязано тісно з політичною. А передовсім звязування української справи з майбутньою офензивою осередніх держав було чимось таким, що мусіло, очевидно, випровадити »чорносотенців« з рівноваги. І це не може нас навіть дивувати. Коли навіть між самою українською громадою була струя, яка зверталася проти Січі і проти всякої спілки з осередніми державами, то що ж доперва говорити про масу, яка стояла взагалі здалека від українства. Пропасть між тим, що робилося в українській громаді, і цими почуваннями маси, що стояла поза громадою, була очевидна й перехід з проти-українського табору до української громади не був такий легкий. Це могло бути й одною з причин, чому українська громада не збільшалась у цій добі в такім темпі, як це було видко в другій добі історії табору.

З кінцем квітня і потім аж до липня 1916. р. спокійніще в таборі. Це зазначується на всіх засіданнях і видно з усіх протоколів, передовсім із протоколів блькових Національних Секцій, в яких подавалося все відомости з настрою по блъоках. Правда, чорносотенці пригадалися і на сам Великдень розвісили на двох бараках

---

[1]) Прот. »Просв. Виділу пол. учителів« з 19. 3. 1916 і звід. Безпалка з 25. 3. 1916.

російські прапори[1]), але це був лишень епізод без більшого значіння. Але в липні настав знов у деяких блоках ворожий настрій до українства, а разом з тим прийшло до кількадневних бійок чорносотенців з січовиками. Безпосередної причини цих бійок годі знати, але говорено, що ніби причиною було це, що один старший бараку казав не дати кільком чорносотенцям належного їм хліба, який видавала німецька адміністрація[2]). Це була, очевидно, задалеко йдуча репресія, але вона є доказом, яке було роздратування української громади на цих людей, що шкодили українській справі. І українська громада не думала вже тепер сидіти із заложеними руками. На бійки вона відповіла бійками і у великій залі відбулась екзекуція над кількома чорносотенцями, яку уладили січовики[3]). Що потім прошено також о інтервенцію німецьких властей, щоби вони арештували головних проводирів »чорної« сотні, то це в такій ситуації здавалось зовсім природною й конечною річчю[4]). Репресії, хоч не такого рода, не були впрочім новиною в таборі. В другій добі лежали вони в цьому, що ворожих українству людей усувано з табору, і або їх переношено на робітничі команди, або вивожено зовсім до иньчого табору. Але в цій добі вони увійшли в систему і то не тільки у Просвітного Виділу, який звичайно перший забирав голос у цій справі, але і у полонених. Передовсім істнував у таборі так званий ізоляційний блок, яким зроблено частину X-го блоку ще в попередній добі. Про цей блок говорили, що тут полоненим гірше приходилося жити, а найважніще було це, що ці люде не могли виходити зі свого блоку, в противенстві до всіх иньчих мешканців табору, які могли свобідно обертатися по цілім таборі, по всіх блоках. З цього

[1]) Прот. Н. С. 1. бл. з 30. 4. 1916.
[2]) Прот. П. В. з 13. 7. 1916.
[3]) Прот. П. В. з 13. 7. 1916.
[4]) Тамже.

бльоку не тільки користала Ґенеральна Старшина, згляднo Просвітний Виділ, який тут мав рішаючий голос, але те саме робили й полонені там, де вони самі рішали справу. І так бачимо, що на засіданню Національної Секції в семім бльоці зпочатком березня ухвалено було вислати кількох ворожих до українства людей до десятого бльоку[1]). Те саме зроблено на засіданню Національної Секції в четвертому бльоці в кілька день потім[2]) і т. п. Але коли такі факти зрозумілі, як що узгляднити з одного боку щире бажання цих, яким лежало на серці добро української справи в таборі, то вже ж годі оправдати такі погляди, як от ці, що їх читаємо в протоколах Ґенеральної Старшини, щоби людям з десятого бльоку не давати дарунків присланих російським Червоним Хрестом[3]). Це була метода, напятнована потім деякими членами Просвітного Виділу і це був один з головних закидів, які роблено голові Просвітного Виділу при нагоді суперечок, які в Просвітному Виділі зачались на добре в жовтні 1916. р.[4]). Одно й друге показує, яке роздратування було між українською громадою і проти-українськими елєментами і лишень на тім тлі можемо зрозуміти такі репресійні методи. Ми можемо такі факти осуджувати, але доброї волі цим людям всеж таки не можемо відмовити. Це робилося наслідком гарячої крови таксамо, як робили чорносотенці, бючи наших людей. Тільки одним розходилось о українську справу, а другим о розбивання української роботи.

Що до десятого бльоку, то його істнування не було довге. Утворений при кінці попередньої доби, недовго по бійках, які йшли з початком січня 1916. р., істнував він чотири місяці і його знесено з кінцем травня чи

---

[1]) Прот. Н. С. 7. бл. з 5. 3. 1916.

[2]) Прот. Н. С. 4. бл. з 16. 3. 1916.

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 3. 1916.

[4]) Прот. П. В. з 18. 10. 1916.

з початком червня 1916. р.[1]). Його знесено тоді, коли через виїзд багатьох людей, між ними ворожих елєментів на роботу, настало спокійніще в таборі.

Бійка в липні, яку викликали чорносотенці, являється в певній мірі несподіванкою і це остання проява ворожої акції в таборі з боку чорносотенців таксамо, як і відплата чорносотенцям з боку січовиків. Цього не було вже більше, але не було головно тому, що в таборі лишилося потім небагато людей. Зістались переважно члени українських орґанізацій, а їх противники виїхали на робітничі команди. Як що українська пропаґанда мала поширитись і між ними, то треба було розвести її на робітничих командах.

II. Життя української громади.

1. Українська громада й її орґанізація в таборі.

Це, що було сказане досі про життя української громади, це був лише загальний огляд її життя. Щоб його ліпше зрозуміти, треба йому приглянутись докладніще. Як при попередній добі, так і тепер зачнемо від орґанізаційного життя в громаді. Орґанізаційне життя було в попередній добі вже доволі гарно розвинене й виявляло гарний розмах і здоровий стан. Утворення Ґенеральної Ради дня 9. лютого 1916. р. було початком нових форм орґанізаційного життя в громаді. Але Ґенеральна Рада, яка мала пригадувати парлямент, не могла, очевидно, зістатись одинокою начальною властю в громаді. Вже сам її склад і велике число її членів (коло 160) робило з неї тіло тяжке, яке могло нараджуватися над важніщими справами, але яке не могло сповняти цих функцій, що їх попередно сповняв Просвітний Виділ у

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 5. 1916.

спілці з президіями трьох визначніщих орґанізацій. Конечно треба було створити якесь тіло, о меньчих розмірах, більше здібне до руху й елястичности. Із цих міркувань вийшла так звана Ґенеральна Старшина. Назва ця історична таксамо, як і назва Ґенеральної Ради, не зважаючи на те, що поплутано тут дещо з історії, забуваючи, що Ґенеральна Рада, це була власне Рада Ґенеральної Старшини. Помилка, яку повторено потім зовсім непотрібно у двох других таборах. При даванню історичних назв була, очевидно, тенденція вязати те, що робилося в таборі, з нашою історією, з нашою козацько-українською державою. Це була одна з педаґоґічних метод, принятих тут у просвітній роботі.

Ґенеральна Старшина була найвищим виконуючим орґаном в українській громаді.

Вона складалася з голов усіх орґанізацій, з голови і всіх членів Просвітного Виділу, які тут входили, як референти для орґанізацій, і заступників референтів, яких вибиралося з полонених. Те, що цілий Просвітний Виділ входив у склад Ґенеральної Старшини, пригадувало давну начальну управу в громаді. Але це не було засадниче й нове. Новим було те, що тепер усі орґанізації були звязані з собою. Давніще лише три орґанізації брали через свої президії участь у начальній управі, тепер це було зроблено більш льоґічно й заразом практично (фот. ст. 193.).

Тим способом Ґенеральна Старшина мала склад доволі ріжнородний. Були тут три катеґорії: 1) члени, які належали до Ґенеральної Старшини на підставі цього, що були головами орґанізацій, 2) референти орґанізацій, які хоч і були вибирані Ґенеральною Радою, однакож лишень з членів Просвітного Виділу і 3) їх заступники, які вибиралися Ґенеральною Радою з між полонених за порозумінням з дотичними орґанізаціями[1]). Головою

[1]) Розсвіт з 15. 11. 1917.

Ґенеральної Старшини був голова Просвітного Виділу [1]). Число членів Ґенеральної Старшини не було стале; воно було залежне від числа членів Просвітного Виділу і від скількости орґанізацій в таборі. Коли зважимо, що число усіх орґанізацій в таборі, рахуючи тут і Редакційний Комітет і Комітет для будови памятника і орґанізацію зводних, яка в цій добі повстала, то чисґло голов виносило від 13—15. Врахувавши до цього число референтів від орґанізацій й їх заступників, доходимо до числа від 36 до 42. Це було як на начальну управу за багато й робило її мало гнучкою та причинялось до цього, що наради Ґенеральної Старшини були нераз надто довгі із занадто розтягненими дискусіями.

Рішаючим було те, що цілий Просвітний Виділ входив у склад Ґенеральної Старшини. Не тільки тому, що число його членів було досить велике, бо з числа 7 він дійшов до числа 15, але головно тому, що звідси виходила звичайно ініціятива до всього, як це було і в попередній добі історії громади. Впрочім Просвітний Виділ лишився й надалі окремою орґанізацією, і хоч вона стояла радше поза громадою, чим у ній, то все таки Просвітний Виділ мав досить часті наради в справі таборової роботи. Тут укладалися всякі пляни, тут западали ухвали [2]). І так, наприклад, бачимо, що тут обговорюється ціла акція в справі Січі [3]), тут ідуть ухвали що до цього, кого з полонених предложити німецьким властям до вільного виходу в цивільнім одязі, тут ухвалюється навіть і те, хто з членів Просвітного Виділу має бути референтом цеї чи другої орґанізації [4]), тут обговорюється методу роботи в таборі і т. п. Що ці наради допроваджували нераз до непорозумінь, а навіть до гострих суперечок між членами Просвітного Ви-

[1]) Тамже.
[2]) Звід. Безпалка з 11. 3. 1916, прот. П. В. з 23. 6. 1916 і иньчі.
[3]) Прот. П. В. з 1. 4. і 18. 4. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. і 15. 5. 1916.

ділу, це друга справа, але головне було те, що Просвітний Виділ, ухваливши на своїм засіданню так, чи инакше в справі просвітної роботи в таборі, уважав потім своїм обовязком перевести свою ухвалу. І треба зазначити, що Просвітний Виділ усе переводив свої ухвали; правда, ухвали Просвітного Виділу ішли потім під наради чи то Ґенеральної Старшини, чи Ґенеральної Ради, але не було такого випадку, щоби ухвали Просвітного Виділу нехтувались. В практиці виглядала отже ж справа так, що ухвали Просвітного Виділу були вже рішаючими для життя української громади, хоч цих ухвал не було в цій добі багато і дуже часто полагоджувано справи на Ґенеральній Старшині без попередньої наради Просвітного Виділу. Просвітний Виділ кермував отже ж і тепер, як і в попередній добі, просвітною роботою в таборі, і утворення Ґенеральної Старшини не змінило з цього боку справи засадничо. Що воно так було, це треба приписати в першій мірі авторітетові Просвітного Виділу, який він мав у громаді. Зложений з цивільних людей українців, та офіцерів-полонених у цім часі, він своєю діяльністю вибивався на перше місце в громаді. Він давав найліпші й найцікавіщі виклади, він виказував найбільше знання й розуміння в орґанізації громади, а це ж були справи, коло яких оберталося і в цій добі життя громади. Впрочім вплив Просвітного Виділу збільшився ще й тим, що Просвітний Виділ мав у своїх руках фонди, присилані йому від берлінської Централі Союза визволення України і з цих фондів міг призначати відповідні суми на потреби орґанізацій, де були також платні чи запомоги цим членам громади, які брали живу діяльність у просвітно-орґанізаційній роботі. Не можна забути також і цього, що від Просвітного Виділу залежало, хто мав дістати у німецьких властей вільний вихід з табору[1]). Цей вихід обовязував

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. 1916.

тільки в товаристві члена Просвітного Виділу, бо лишень під цим услівям комендантура згодилась на такі привілеї, але й це мало чималу вагу для людей, які, посвячуючись українській справі, сиділи цілий час у таборі. Конечність істнования Просвітного Виділу показалася передовсім тоді, як громадяне розїхались літом па пільні роботи. Ґенеральна Старшина була здекомплєтована, і в серпні, вересні і почасти в жовтні зовсім не збіралася на наради. Тоді Просвітний Виділ управляв громадою і заступав собою так Ґенеральну Старшину, як і Ґенеральну Раду[1]).

Своє визначне становище задержав Просвітний Виділ аж до кінця цеї доби. Розлад у ньому, що показався вперве в липні[2]), а від жовтня прибрав острі форми[3]), не міг бути корисним фактом для життя громади. Сходила з поля орґанізація, яка протягом півтора року кермувала життям громади і яка прислужилась їй дуже.

Але не можна й недоцінювати значіння цілої Ґенеральної Старшини, яке вона мала в громадськім устрою. Це, що в її склад входили голови орґанізацій і референти, робило з неї централю, де сходились усі дороги громадського життя в таборі. На засіданнях Ґенеральної Старшини подавалися звідомлення з життя поодиноких орґанізацій і через те провідники просвітного життя в таборі мали все докладний огляд усього, що робилося в таборі. На підставі цього легче було виступати з новими плянами, чи нормами і вони достосовувались до даного положення в таборі, чи в громаді. І так н. пр. в березні ухвалено тут, що всі курсисти мають носити національні відзнаки[4]), що в таборі має бути запроваджена нічна сторожа, яку мають сповняти

---

[1]) Прот. П. В. з 2. 10. 1916.

[2]) Прот. П. В. з 21. 7. 1916.

[3]) Прот. П. В. з 18. 10. 1916.

[4]) Прот. Ґен. Ст. з 4. 3. 1916,

полонені під кермою Січі[1]), що старшину блькокову і баракову мають назначувати блькокові Національні Секції[2]), що січовики мають мешкати в окремих бараках[3]), що в таборі має бути зорґанізована огнева сторожа[4]), що ґенеральний скарбник має здавати звідомлення на Ґенеральній Раді[5]) і т. п. В квітні і травню іде справа в цьому напрямі дальше. Тут ухвалено власне плян цілого січового свята з 27. квітня[6]) і потім ідуть иньчі справи, як н. пр., що кожда орґанізація має мати окремого скарбника, який провадив би касові рахунки[7]). В червні ухвалено, щоби заряди національних секцій вибиралися на неозначений час, а не як досі на місяць, бо через часті вибори затрачується багато часу[8]), ухвалено також утворити господарську школу[9]), в липні ухвалено утворити церковне братство[10]), в жовтні рішено відкрити наново народню школу[11]) і т. п. Вже з цих прикладів видко, кілько ініціятиви проявляла Ґенеральна Старшина, чи там оскільки ініціятором був сам Просвітний Виділ, які вона справи передавала в громаду. Її діяльність не спиняється на цьому. Вона дає виразні поручення товариствам, що вони мають робити. І так н. пр. Аґрарній Секції поручено уладжувати читання з твору Маслова[12]), Січі поручається в квітні відбувати вправи кождого дня[13]), Редакційний Комітет має видати святочне число

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 11. 3. 1916.
[2]) Тамже.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 3. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 25. 3. 1916.
[5]) Тамже.
[6]) Прот. Ґен. Ст. 11. 4., 15. 4. і 22. 4. 1916.
[7]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 5. 1916.
[8]) Прот. Ґен. Ст. з 5. 6. 1916.
[9]) Тамже.
[10]) Прот. Ґен. Ст. з 15. 7. 1916.
[11]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 10. 1916.
[12]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 3. 1916.
[13]) Прот. Ґен. Ст. з 8. 4. 1916.

з нагоди січового свята, 27. березня, Січ має уладити злет у грудні[1]) і т. п.

Коли може здаватись, що Ґенеральна Старшина занадто кладе свою руку на орґанізації, видаючи такі поручення, чи накази, то цілком природним являється факт, що Ґенеральна Старшина затверджує ухвали поодиноких товариств. І так вона передовсім переглядає статути товариств і, давши на них згоду, передає їх потім до затвердження Ґенеральній Раді, без її відома не могли в громаді відбуватись ніякі концерти й театральні вистави[2]), вона затверджувала ухвали товариств щодо уділювання запомог з каси Просвітного Виділу[3]), затверджувала старшину Січі[4]) і т. п. Вона йде часом навіть так далеко, що рішає, чи дехто може бути членом даного товариства, чи ні[5]). Ґенеральна Старшина іменує теж Редакційний Комітет[6]), який мав видавати часопись, Кіновий Комітет[7]), який заряджував кіновими представленнями і т. п. І всі комітети мають зараз свого референта в Ґенеральній Старшині[8]).

Для полагоджування спеціяльних справ істнували в Ґенеральній Старшині комісії, а то господарська комісія, яка мала нагляд над інвентарем усіх орґанізацій[9]), судова комісія, яка мала прослідживати й карати провинившихся членів української громади[10]). Коли в серпні, вересні й в першій половині жовтня члени Ґенеральної Старшини розїхалися на роботи, тоді її аґенди перейняв на себе Просвітний Виділ, щоби в другій поло-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 2. 12. 1916.
[2]) Прот. Ґен. Ст. з 26. 2. 1916.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 4. 3. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 5.6 . 1916.
[5]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 5. 1916.
[6]) Прот. Ґен. Ст. з 19. 2. 1916.
[7]) Прот. Ґен. Ст. без дати (зараз по 28. 5. 1916).
[8]) Тамже.
[9]) Прот. Ґен. Ст. з 17. 6. 1916.
[10]) Прот. Ґен. Ст. з 30. 5. 1916.

вині жовтня їх назад віддати. І в такому становищі знаходилася Ґенеральна Старшина до кінця цеї доби. Вона здобула собі повагу й пошану в громаді. Не чуємо про ніяку опозицію до Ґенеральної Старшини з боку членів громади. І коли дехто з полонених бачив занадто упривілєґіоване становище Просвітного Виділу [1]), то Ґенеральна Старшина тішилася повною симпатією, бо тут голови чи заступники референтів виходили на верх з волі самих громадян і були з нею тісно звязані.

При такому положенню справи розстрій в Просвітному Виділі був для Ґенеральної Старшини зовсім небажаний. Коли сам осередок Ґенеральної Старшини показав нездатність до дальшої роботи, то, очевидно, Ґенеральна Старшина не могла в такім виді дальше істнувати; вона мусіла улягти великим змінам [2]).

Побіч Ґенеральної Старшини стоїть Ґенеральна Рада, яка була своїм характером найвищою орґанізацією в громаді, бо вона, вибираючи референтів і заступника голови Ґенеральної Старшини та ґенерального скарбника, тим самим формувала Ґенеральну Старшину. Вона складалася з цілої таборової Національної Секції, яка лічила 100 членів, з цілого Просвітного Виділу і з президій всіх товариств у громаді. Число всіх її членів виносило від 160 до 170. Але не зважаючи ні на це число, ні на її характер, Ґенеральна Рада не має цього домінуючого становища, яке має Ґенеральна Старшина. Коли створювано Ґенеральну Раду, то була, очевидно, думка оперти авторітет начальної власти о якусь ширшу орґанізацію. Цею опорою для Просвітного Виділу, чи

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 7. 1916.

[2]) Просвітний Виділ зложив на засіданню Ґенеральної Старшини з дня 9. 12. 1916 таку заяву: »Просв. Виділ уважає, що табор поступив в орґанізаційнім життю так далеко, що П. В. пережився і стає як таборова орґанізація непотрібним, тому всі члени П. В., як його відпоручники в таборовій праці, складають свої функції. — Пор. прот. Ґен. Стар. з 9. 12. 1916.

для Ґенеральної Старшини мала власне бути Ґенеральна Рада. Її уважано в певній мірі як рід парляменту і це немов »парлямент в самостійній Україні«. Але в дійсности сталося так, що Ґенеральна Старшина була дуже доброю підпорою для Просвітного Виділу, а Ґенеральна Рада тільки чимось більше декоративним. Вона не показала за цілий час ініціятиви, та йшла лишень стежками, які її показувала Ґенеральна Старшина, зглядно Просвітний Виділ [1]). Все ж таки вона формально являється законодатним і почасти контрольним тілом. Тут ухвалено статут громади Самостійна Україна, тут затверджувано статути товариств, які повставали в громаді [2]). На Ґенеральній Раді давали звідомлення референти від поодиноких орґанізацій (найменьче чуємо про звідомлення самої Ґенеральної Старшини з її діяльности). В Ґенеральній Раді була також ревізійна комісія, яка предкладала тут свої звідомлення [3]).

Але крім цього відбувалися на Ґенеральній Раді реферати з дискусіями на політичні теми. Це немов найвищий політичний семинар. І так в березні був реферат Лисенка на тему: »Наше відношення до заяви Мілюкова« [4]) (де цей політик виступив з певними обіцянками що до українського народу). В квітні був реферат Яременка про »політичне положення українського народа« [5]) і Скоропися-Йолтуховського про »земельну справу на Україні« [6]). В травню Соломонів говорив не тему: »Мос-

---

[1]) Наприклад реферати, які мали відбутись на Ґен. Раді, назначувала Ґен. Старшина. — Пор. прот. Ґен. Ст. з 1. 7. 1916.

[2]) Прот. Ґ. Р. з 9. 2., 22. 2. і 13. 6. 1916 і звідомлення Тарасовського з 25. 3. 1916. Статут громади Самостійна Україна знаходиться в архіві С. В. У.

[3]) Прот. Ґен. Ради з 13. 6. 1916; дата мильно подана, має бути 13. 7. 1916.

[4]) Прот. Ґ. Р. з 8. 3. 1916.

[5]) Прот. Ґ. Р. з 5. 4. 1916.

[6]) Прот. Ґ. Р. з 19. 4. 1916.

ковська держава і український нарід«[1]), в червні Миколаєвич про »національний рух у Галичині«[2]) і врешті в липні призначено Вовчкові і Гладкому референтами »про холмську справу«[3]). В липні переривається діяльність Ґенеральної Ради і вона вже потім не збіралася в цій добі.

Коли Ґенеральна Рада має остільки законодатний характер, що затверджувала статути товариств, то законодатну ініціятиву передано так званій законодатній комісії, яка десь з початком червня повстала в громаді[4]). Вона складалася з представників усіх товариств (кожне товариство висилало до комісії трьох людей) і була тим способом великою числом комісією[5]). Обєм її діяльности не був однакож близче означений; вона мала ріжні пляни, як, наприклад, виробити плян просвітної роботи на окупованих землях[6]), плян міжтаборового зїзду[7]), але з виїздом людей на роботи в липні 1916. р. її діяльність перервалась і комісія розвязалася, тим більше, що її основатель, член Просвітного Виділу Сиротенко, виїхав в грудні 1916. р. з табору.

Обі начальні орґанізації: Ґенеральна Старшина й Ґенеральна Рада, це те нове, що принесла реформа з лютого 1916. р. А нове було передовсім те, що полонені дійшли до більшого голосу при управі табором. Вже ж сама чисельність цих орґанізацій заважила чимало і хоч Просвітний Виділ мав центральне становище в обох цих орґанізаціях, то все таки він не мав цього значіння, що в добі попередній. Коли Просвітний Виділ пішов цею дорогою в орґанізації громади, то вона мусіла

---

[1]) Прот. Ґ. Р. з 17. 5. 1916.
[2]) Прот. Ґ. Р. з 28. 6. 1916.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 7. 1916.
[4]) Прот. Т. Н. С. з 24. 5. 1916.
[5]) Тамже.
[6]) Прот. Ґен. Ст. з 27. 5. 1916.
[7]) Прот. П. В. з 23. 6. 1916.

скорше чи пізніще допровадити до цього, що він мусів стратити своє упривілєґіоване становище, а члени Просвітного Виділу мусіли зрівнятись що до свого громадського становища з иньчими членами громади.

Одначе в цій добі не прийшло ще до цього, хоч виступає вже думка, що Ґенеральна Старшина, а не Просвітний Виділ є головною орґанізацією в громаді, і що Просвітний Виділ, як що він має істнувати, повинен би приняти до свого складу не тільки українських офіцерів, але й иньчих визначних членів української громади[1]). Ці думки, хоч як вони характеристичні, не мали однако ж ширшого розголосу може тому, що авторітет Просвітного Виділу був іще надто великий і полонені не мали смілости виступити з такими бажаннями. Коли приглянутись протоколам цих двох орґанізацій, то вони дають цікавий образ. На перший плян висувається все голова Просвітного Виділу, побіч него иньчі члени Просвітного Виділу, а щойно потім ідуть полонені. Ці останні показують тепер далеко більше розуміння орґанізаційної справи і способу провадити українську пропаґанду в таборі, ніж це було попередно, хоч нераз замість річевої дискусії ішли розволіклі балачки громади.

Ґенеральна Старшина й Ґенеральна Рада, це орґанізації, які давали напрям цілому життю громади. А це життя опиралося на підставах, збудованих в добі попередній. Коли в попередній добі творилися щойно орґанізації ріжного типу, хоч деякі мали вже час навіть розвинутись добре, то в цій добі було вже все готове і великих новостей тут не видко. Усі орґанізації, які попередно істнували, розвивалися дальше, а це, що повстало нового, не мало більшого значіння. Лишень роля деяких орґанізацій змінилася в цій добі нераз значно. Це видко особливо що до Січі, яка стала одним з перших товариств у громаді і хвилями стояла на першому

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 7. 1916.

пляні. З иньчих орґанізацій можна хиба зазначити Соціяльну Секцію, яка перетворилася в партійне товариство, а побіч цього виступає Просвітна Секція зі Шкільною Радою. Правда, деякі товариства не показували особливішого розвою і стояли на місці, як наприклад через якийсь час Товариство імені Лисенка і Драматичне товариство імені Тобилевича, але занепаду

Члени Просвітного Виділу, голови таборових Товариств і мужі довірря на весну 1916. р.

ніде не бачимо. Виїмком може тут бути хиба Січ, яка по скорім розцвіті в часі від лютого до травня 1916. р. зачала потім підупадати що до своєї духової вартости. Взагалі це час, де все йде ще наперед, не видко цих темних сторін у життю громади, що їх видко пізніще.

Як в попередній добі, так і тепер найважніщою орґанізацією являється Національна Секція. Вона перейшла в цій добі в своїй орґанізаційній формі остільки зміну, що тепер могло належати до Національної Секції

1000 людей. Виходило це з того, що тепер кождий барак мав ставляти 10 людей так, що десять бльокових Національних Секцій по 100 люда могли би лічити тепер 1000 людей. А що кожда бльокова секція мала висилати до заряду таборової секції по 10 люда, то тим способом ця центральна секція лічила би 100 людей [1]). Діяльність цеї центральної секції, таксамо як і бльокових, тепер іще ширша, ніж це було давніще. Протоколи цих орґанізацій, яких у часі від лютого до липня часом тижнево буває кільканацять, виказують велику скількість і ріжнородність справ, які йшли під нараду. І так говорилося тут про січову справу у звязку з майбутньою німецькою офензивою [2]), про те, що робити українцям і чого домагатись, як прийдеться назад вернути в Росію [3]), про школу в таборі [4]) і на Україні [5]), про церков на Україні [6]), про жидівське питання [7]). Крім цього йдуть тут такі справи, як справа уладжування викладів і читань по бараках, справа кіна, справа складок на потерпівших мешканців у Карльсруге, які товариство збирало, справа памятника умершим полоненим, справа порядку в таборі, справи кухні, які перебрали полонені в свої руки, справи запомог і т. п. Тут даються звідомлення: на таборовій Національній Секції, звідомлення з бльокових секцій, а на бльокових, звідомлення з таборової Національної Секції. Є те ж звідомлення з Центрального Комітету і звіти баракових про настрій по бараках. Крім цього обговорювано тут

---

[1]) Прот. Т. Н. С. з 12. 2. 1916.

[2]) Протоколи бльокових Нац. Секцій з березня і квітня 1916.

[3]) Прот. Н. С. 6. бл. з 11. 3. 1916, прот. Н. С. 4. бл. з 12. 3. 1916, прот. Н. С. 3. бл. з 14. 3. 1916 і прот. Т. Н. С. з 11. 6. 1916.

[4]) Прот. Н. С. 7. бл. з 24. 6. 1916.

[5]) Прот. Н. С. 1. бл. з 20. 11. 1916, і звід. Іваницького з 26. 11. 1916.

[6]) Прот. Т. Н. С. з 1. 12., 5. 12. і 15. 12. 1916.

[7]) Прот. Н. С. 8. бл. з 24. 4. 1916.

методу української пропаґанди в таборі, була мова про десятий блок, до якого висилано людей шкідливих українській справі і т. п.[1]). Багато часу забирали також вибори до зарядів секцій. Аж до липня 1916. р. вибирано заряди лишень на один місяць, пізніще щойно уложено так, що заряди вибиралися на неозначений час і замісць повних виборів відбувалися доповняючі вибори, викликані виїздом людей з табору на роботи і приїздом на їх місце иньчих[2]). Цей багатий зміст нарад Національних Секцій оправдує факт, що число засідань Національної Секції незвичайно велике. Сміло можемо сказати, що в цій добі відбулося понад 300 засідань Національної Секції[3]). Що на цих засіданнях трачено час також і на пусті балачки, це правда, але взагалі ці засідання приносили велику користь, бо вчили людей обговорювати ріжнородні справи. Найцікавіщі засідання були, очевидно, ці, де говорилося про політичні справи. Таким справам посвячено те ж чимало засідань. І так багато засідань посвячено січовій справі, яку звязувано власне з офензивою осередніх держав. Говорено про те, яку ролю сповнила би Січ на окупованих територіях і тому йшла аґітація за тим, щоби вписуватись у Січ[4]). Яку вагу прикладано до Січі, видно з цього, що з початком квітня ухвалено було на таборовій Національній Секції, що кождий член Національної Сек-

---

[1]) Пор. протоколи Т. Н. С. і блькових Нац. Секцій з 1916. р.

[2]) Прот. Ґен. Ст. з 5. 6. 1916.

[3]) Як що знаємо, що в найліпших часах Нац. Секція мала десять блькових Нац. Секцій, з яких кожда відбувала засідання раз або два рази тижнево, то число засідань на місяць могло доходити до 60. Лютий, березень, квітень, травень, червень і пів липня — це час інтенсивного руху в Нац. Секції. На цей час випаде тому понад 300 засідань, а кільканацять треба покласти на осінь 1916. р.

[4]) Протоколи блькових Нац. Секцій з лютого, березня і квітня 1916. р.

ції обовязаний належати до Січі[1]). Тай взагалі в березні, квітні тай іще в травню стоїть січова справа на засіданнях Національної Секції на першому місці. А ця ріжниця поглядів на січову справу, яка витворила в громаді дві ґрупи, виразно теж виступала й тут у Національній Секції. Показується, що в Національній Секції було багато противників так Січі як товариства, як і звязування Січі з політичними комбінаціями. Наслідки були такі, що Національна Секція не прибільшувалась членами, а бували навіть і такі випадки, що дехто виступав з Національної Секції, не хотячи бути січовиком[2]). І хоч перевага в Національній Секції була певно по стороні приклонників Січі, то все таки знесено зараз у місяць пізніще (на початку травня) обовязковість належати до Січі, щоби тим способом притягнути більше людей до Національної Секції[3]).

Побіч січової справи другою політичною темою, яку теж часто реферовано на засіданнях, було питання, що робити українцям, як прийдеться їм вернутися в Росію. Такі теми підносили навіть і ті, що вірили в офензиву осередніх держав. І дискусії на ці теми були таксамо цікаві, як і в січовій справі. Результат цих дискусій, які відбувалися на весну 1916. р., був такий, що Україні конечно потрібна автономія[4]), а деякі доходили до цього, що треба добиватися незалежної України, і що незалежна Україна можлива по війні[5]). В кілька місяців пізніще, бо в листопаді 1916. р. станула Національна Секція на точці повної незалежности будучої Української Держави[6]). Кілька засідань забрала справа школи на Україні і справа церкви. Але коли справа шко-

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. 1916.
[2]) Прот. Н. С. 5. бл. з 8. 4. 1916.
[3]) Прот. Т. Н. С. з 6. 5. 1916.
[4]) Прот. Н. С. 5. бл. з 12. 3. 1916.
[5]) Прот. Н. С. 1. бл. з 12. 3. 1916 і звід. Чумака з 2. 7. 1916.
[6]) Прот. Т. Н. С. з 1. 11. 1916.

ли цікавила наших людей, то в справі церковній вони держали себе здалека. Характеристичним з цього погляду можуть бути два засідання таборової Національної Секції з грудня 1916. р. На засіданню з дня 1. грудня лишень член Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський і члени Просвітного Виділу Безпалко, Катеринюк і Сиротенко обстоювали гадку, що церковна справа важна для української справи і її не можна легковажити, всі иньчі не забирали голосу крім одного, який сказав, що шкода тратити часу на таку справу як церков[1]). Тесаме видко на другім засіданню з 5. грудня, де знов крім Скорописа, Безпалка й Шаповала ніхто не обстоював за церквою і ніхто не забирав голосу, хоч було 225 учасників[2]).

Правда, на третім засіданню, посвяченому цій справі дня 15. грудня 1916. р., ухвалено резолюцію, яка домагається незалежної української церкви, але ця резолюція поставлена була певно або Скорописом-Йолтуховським, або кимось з членів Просвітного Виділу, і хоч її ухвалено, то ледви чи з переконанням про важність цеї справи[3]). Це відношення наших людей до церковного питання показує найліпше, які наслідки викликала у наших людей московська політика в церковній справі. І разом з тим нам ясно, чому в просвітній роботі в таборі церковна справа стояла на другорядному місці.

Очевидно, що так як усі товариства, так і Національна Секція перервала свою діяльність з виїздом людей на роботи в липні 1916. р. Протягом серпня й вересня не було ніяких засідань Національної Секції, а коли в жовтні вони знов зачалися[4]), то не видко вже образу цеї цілої доволі скомплікованої орґанізації. Це

---

[1]) Прот. Т. Н. С. з 1. 12. 1916.

[2]) Прот. Т. Н. С. з 5. 12. 1916.

[3]) Прот. Т. Н. С. з 15. 12. 1916.

[4]) Прот. Т. Н. С. з 10. 10. 1916.

було наслідком малого числа людей в цім часі[1]) так, що була думка не відновляти бльокових Національних Секцій [2]). Їх, правда, відновлено все таки і маємо звістки про кілька засідань бльокових Національних Секцій в листопаді 1916. р.[3]), але це вже лише пережиток, який нагадував давніщі часи поширення орґанізації. Орґанізаційна форма Національної Секції, закроєна на широкі розміри і призначена для 1000 людей, була завелика, від коли число людей в таборі було невелике.

В цій добі може Національна Секція виказатися зростом членів. Коли в другій добі їх число доходило до 500, то з початком квітня воно виносить кругло 600, а з початком травня понад 800 людей[4]). Це було найбільше число, до якого дійшла Національна Секція. Через виїзд людей на роботи число членів Національної Секції підупало і з кінцем травня було лишень 508 членів, а з кінцем червня — 430[5]). Коли потім у жовтні назад віджила Національна Секція, то членів назбиралось знов, і в грудні 1916. р. налічувано їх 320[6]).

Найблизче ідейно звязане з Національною Секцією було товариство Запорожська Січ. Воно в цій добі дійшло до великого значіння і стало побіч Національної Секції найповажніщою орґанізацією в українській громаді. День 27. квітня 1916. р. — це вершок значіння Січі в громаді. До цього часу вона, так сказати, мобілізувалася. Зближалася весна, а разом з тим сподівані

---

[1]) В жовтні і листопаді було присутніх у таборі людей: 1388, в грудні 1916 р.: 1324 людей. — Акти комендантури рашт. табору з 1916. р.

[2]) Прот. Т. Н. С. з 10. 10. 1916.

[3]) Звід. Іваницького з 26. 11. 1916.

[4]) Протоколи бльокових Нац. Секцій з квітня і травня 1916. р. Безпалко в своїм »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .« подає число членів Н. С.: 840.

[5]) Спис членів Н. С. з 26. 5. 1916 і 30. 6. 1916.

[6]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

події, які мали рішити долю України. До цього часу повинна бути Січ готова на всякий випадок.

Це лежало так у пляні члена Президії Союза визволення України Скорописа-Йолтуховського, як і в пляні Просвітного Виділу, а передовсім його голови Безпалка. Тим поясняється, що справа Січі виступила на перший плян у громадській роботі. Передусім подбано про те,

Вправи «Запорожської Січі» в Раштаті в 1916. р.

щоби, де тільки можна, провадилась аґітація за Січею, і, як ми знаємо, це справді робилося в громаді. Подбано теж про се, щоби Січ відбувала свої вправи і такі вправи дійсно відбувалися протягом цілого часу до січового свята, а в останнім тижні провадились навіть дуже горячково [1]).

При тім усім видко було певну нервовість і поспіх у роботі. Треба було надігнати те, що досі не було

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 8. 4. 1916.

зроблено, бо ж Січ, хоч і називала себе товариством, в дійсности аж до квітня не мала належної орґанізації, не мала навіть статута. Це як для товариства, з таким характером, давалося відчувати, тай важно було, щоби Січ на 27. квітня виступила як товариство добре зорґанізоване. Тому подбано передовсім про статут і з початком квітня він був уже готовий. Дня 22. квітня 1916. р. скликано загальне зібрання січовиків, яке радило над статутом Січі[1]). Дня 24. квітня відбулося продовження наради, і тоді вибрано також полковника. Полковником став Микола Шаповал, полонений офіцер[2]).

Статут був вироблений на підставі статутів австрійсько-українських січових стрільців, »Січей« і »Соколів«. Це означало ґімнастичне товариство з національним характером і почасти з військовою орґанізацією. Але крім цього додано до статута ще спеціяльні точки, які доторкали раштатської Січі. У першій із цих точок говорилося про завдання Січі на окупованих Німеччиною українських теріторіях, а саме про те, що Січ має помагати в адміністрації краєм і подбати про те, щоби рільна господарка йшла правильно. Крім цього Січ мала освідомлювати національно українську людність. Другою такою точкою було те, що обовязком Січі є взяти в свої руки нічну сторожу в таборі[3]).

Перша точка була лише в части виконана і то серед инакших відносин, та не тільки січовиками. Другу точку виконувано ще перед ухваленням статута[4]). Нічна сторожа складалася з початку не тільки з самих січовиків. Зроблено два роди сторожі. Одна сторожа, це були люде, по чотирьох з кождого бараку, які мали стояти біля дверей бараку й дивитися хто входить і виходить з бараку, контролювати, чи світло в бараці по-

[1]) Прот. ґен. зібр. Січі з 22. 4. 1916.
[2]) Прот. ґен. зібр. Січі з 24. 4. 1916.
[3]) Статут рашт. Січі.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. і 15. 4. 1916.

гашене по девятій годині, чи люде не грають у карти і т. п. Друга сторожа складалася з січовиків. Кождої доби мав назначувати кошовий атаман 20 людей, які діставали відповідну відзнаку і свиставку. Ця січова сторожа мала наглядати над цілим табором і контролювати таборову сторожу. Січова сторожа ділилася на чотири зміни, по пять чоловік. Обі сторожі мали сповняти свої обовязки від 9 вечера до 5 годин рана.

Що до цього увійшла Січ на дуже добру дорогу. Це було дуже добре з педаґоґічного боку, бо наші люде бачили перед собою маленький зразок української адміністрації. Тай почувалися приємніще, коли замісць німецьких ляндштурманів бачили своїх людей. Впрочім Січ мала бути так зорґанізована, що мала складати полк з 1000 людей, який ділився би на 9 сотень. Сотня мала би 4 чети, а чета ділилась би на десятки, десятки на два рої. Три сотні творять курінь.

Офіцерські ранґи такі: хорунжий, поручник, сотник, осаул і полковник. Рядова старшина: роєвий, десятник, четарь і господарь сотні. Крім полковника був також писарь, який був заразом заступником полковника[1]).

Січ мала бути взагалі товариством, в якім мали наші люде вчитися карности, дисципліни. Це видко було з цілого поступування передовсім полковника, а виразні докази цього маємо в його наказах, яких появилося 85[2]). Для прикладу подаємо тут один такий наказ: »Наказ першому запорожському полкові Тараса Шевченка ч. 9.—5. 5. 1916. р. Раштат. § 1. В ніч від 7. травня призначаю від другої сотні 20 січовиків під проводом Криловецького. § 2. Часто зустрічаю, що в деяких випадках січовики вживають московської команди ‚позір‘. Наказую у всіх випадках, де потрібна така команда, вживати не ‚смірно‘, а ‚позір‘. § 3. Зачис-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 4. 1916.

[2]) Вони знаходяться в архіві С. В. У.

ляються: в першу сотню Самоній ч. 8333. § 4. Січова орхестра на підставах §§ 23 і 24 статута Січі, це цілковито окремий відділ у полку і підлягає команді отаманського писаря, і тому всіх січовиків музикантів виключити із списків сотень, де тільки вони числяться, а отаманному писарю вести свій спис орхестри. За старшого в самій орхестрі признаю січовика Войціка ч. 28 601. § 5. Сьогодні при зустрічі на мій запит, якої він сотні, один січовик відповів, що він не знає. Звертаю увагу всіх сотенних отаманів на це і поручаю слідити за тим, щоби кождий січовик знав усі відділи, до яких належить, не дивлячись на те, чи живе він у бараці (січовім), чи поза бараком. Отаман полка, полковник Шаповал.« Навмисне наведено тут цілий цей »наказ«, щоби зрозуміти, яка була думка у провідників Січі, що до надання характеру Січі. Цю думку можна було зреалізувати щойно від тоді, як Січ поставила себе на ноги, ухваливши свій статут кілька день перед січовим святом. В часі січового свята ця думка не виступила ще виразно і це одна з обставин, що так ціла громада, як і сама Січ мали досить згідні погляди на Січ. Доперва по січовому святі прокинулося якесь невдоволення між січовиками. Про те була вже мова при загальнім огляді життя громади в цих часах, а спеціяльно її відношення до Січі. Знаємо вже, що тут входили в гру справи високого політичного значіння. Але січовики подавали ріжні иньчі причини, закриваючи властиву. Січовики робили закиди й були невдоволені з порядків у Січі, що »без їх порозуміння заведено нічну сторожу«[1]). Дальше йдуть, особливо в червні, нарікання на поступування полковника, що він видає розпорядки »без порозуміння з отаманною старшиною«[2]) і т. п. Одначе властивою причиною була крім політичних мо-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 5. 1916.

[2]) Прот. Ґен. Ст. з 10. 6. 1916.

тивів неохота січовиків до дисципліни. Коли полковник хотів зробити з Січі щось на лад війська, то січовики вважали Січ за товариство, яке нічим взагалі не ріжнилося від Національної Секції, чи Товариства ім. Лисенка. І так належить розуміти всі оті вискази про невдоволення січовиків, про що читаємо в протоколах. І треба сказати, що коли вважати Січ за товариство, де дисципліна стоїть на одному з перших місць, то січовики не показалися здібними зрозуміти завдання цього товариства тай не мали охоти це зрозуміти. Січ не показалася такою, якою повинна була бути, а була тільки слабим відбиттям січової ідеї. Иньча річ, що при всяких маніфестаціях Січ сповняла дуже добре свою ролю. Це видко було на святі з 27. квітня, а таксамо при иньчих нагодах, щоби нагадати, наприклад, злет Січі в день її патрона архистратига Михайла [1]). При таких нагодах представлялися січовики, убрані в гарні, сині уніформи зі сивими баранковими шапками, дуже гарно і притягали до себе людей. Тим способом виявила Січ більшу придатність до маніфестаційних виступів, чим до сповнювання властивої січової роботи.

Що до числа січовиків, то так, як при иньчих товариствах, годі його докладно знати. Коли одні кажуть, що в день січового свята налічувалось членів Січі 300 [2]), а другі налічують їх до 1000 [3]), то тут заходить, очевидно, помилка. Це, що знаємо з письменних звісток, представляється так: в лютім мала Січ 150 [4]), потім 200 членів [5]), в квітні 565 [6]), з початком червня

[1]) Звід. Шаповала з 22. 11. 1916.

[2]) Інформації В. Мороза.

[3]) Інформації Іваницького.

[4]) Звід. Ведмедя з 12. 2. 1916.

[5]) Звід. Ведмедя з 26. 2. 1916.

[6]) Bericht über die Aufklärungsarbeit in dem ukrainischen Kriegsgefangenenlager Rastatt für die Zeit vom 15. August 1915 bis Ende 1916. (Це звідомлення зроблене Осипом Безпалком при помочі полонених.)

600[1]). В грудні було в таборі 340 січовиків[2]). З кінцем 1916. р. було вписаних у Запорожську Січ 853 людей[3]). Але як що зважимо, що власне з кінцем 1916. р. не було в таборі багато людей тай взагалі вони почавши від березня зачинали потрохи виїздити на робітничі команди, то можемо припустити, що найбільше число січовиків, зібраних разом у таборі, виносило коло 500.

Крім вправ, які відбувались у Січі, і засідань отаманної старшини відбувались іще і так звані ґенеральні зібрання Січі (віча). Є вістки про кілька таких зібрань. І так крім двох, про які вже вище згадано, відбулися такі три зібрання в червні[4]), і одно в липні[5]). Крім цього відбувалися відчасу до часу злети Січі, бодай знаємо про такі злети в листопаді і грудні 1916. р.[6]). На вічах обговорювано загальні січові справи й вибирано січову старшину, а злети робилися для удержання духа карности і єдности. До Ґенеральної Старшини стояла Січ у спеціяльному відношенню. Січ, яка складала один полк під назвою »Перший запорожський полк ім. Тараса Шевченка«, не мала кошового, а його місце займала Ґенеральна Старшина громади Самостійна Україна, яка, як найвища влада, затверджувала вибрану атаманську січову старшину[7]).

Отсе та Січ, яка наробила розголосу не тільки в раштатськім, але і по двох других українських таборах. Цей розголос був занадто великий, бо в дійсности змісту не показала Січ дуже багато. Своєю появою в таборі вона на якийсь час відстрашила людей від приставання до української громади, і була причиною ріжних здо-

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 10. 6. 1916.
[2]) Прот. Ґен. Ст. з 10. 6. 1916.
[3]) Bericht я. в.
[4]) Прот. заг. зібр. Січі з 13., 14. і 15. червня 1916.
[5]) Прот. січового віча з 4. 7. 1916.
[6]) Прот. Ґен. Ст. з 2. 12. 1916.
[7]) Прот. Ґен. Ст. з 5. 6. 1916.

гадів і чуток. Головне її значіння лежало однакож в цьому, що вона поставила українську справу на самостійницькій точці і показала масі, що в такім товаристві можна навчитися порядку й дисципліни. З Січі вийшов потім військовий відділ, який провадив українську пропаґанду в етапнім терені, а навіть на самім фронті німецького війська. З Січі висилано потім людей на окуповані німецькими військами землі, Підляшше й північну частину Холмщини, де вони провадили між українським населенням просвітну роботу. Це сталося щойно 1917. р. і тим способом Січ з третьої доби являється підготовкою до цеї роботи. Що вона якусь частину людей привчила дисципліні, цього також не можна заперечити, таксамо й те, що вона розбудила тісніщі товариські взаємини між січовиками. Одно певне, коли хочемо бачити перший взірець української Січі, зложеної з українців з державної України, то маємо його у Раштаті. Ці Січі й вільне козацтво, що витворилося на Україні в часах революції в р. 1917., не ріжняться в засаді нічим від раштатської Січі.

Коли Запорожська Січ розвинулася в цій добі у велике товариство і відгравала в життю громади цілий час визначну ролю, то Аґрарна Секція істнувала лишень у першій половині цеї доби, тай то з деякими перервами. І так відбувала вона свої засідання [1]) в лютім, березні [2]) і почасти в квітні [3]). В травні її діяльність перервалась і зачалась наново щойно в половині червня сходинами на аґрарнім семинарі, де читано реферати [4]). Як товариство вона вже з кінцем червня не істнувала, а в липні

---

[1]) Звід. Іваницького з 26. 2. 1916 і звід. Тарасовського з 4. 3. 1916.

[2]) Звід. Іваницького з 4. 3. 1916 і 11. 3. 1916 і звід. Тарасовського з 11. 3. 1916.

[3]) Звід. Тарасовського з 22. 4. 1916.

[4]) Звід. Іваницького з 25. 6. і 1. 7. 1916.

перервалися і її сходини на аґрарних семинарах[1]). Число членів Аґрарної Секції виносило около 300[2]).

Цікаво представляється проґрама аґрарної реформи, яку уложила комісія, вибрана для цеї справи, протягом березня 1916. р. в цій Секції. Вона показує нам, чого саме бажали деякі з наших людей. В проґрамі говориться між иньчим так: 1) Усі маєтки державні, церковні й удільні передать на власність держави, 2) маєтки наслідственні поверх 1000 десятин конфіскуються, 3) маєтки куплені за налічні гроші будуть відкупляні державою поверх 300 десятин. Як бачимо, цей проєкт аґрарної реформи був уміркований в порівнянню з цею аґрарною реформою, яку зачала впроваджувати Центральна Рада в осені 1917. р.

Далеко більш радикальний був проєкт, виставлений Аґрарною Секцією що до адміністрації на Україні. Ціла адміністрація мала би спочивати на громадських підставах, на самоуправі хуторів, сіл, волостей, повітів і округів. На чолі цих адміністраційних одиниць стояли би Ради, які походили би з вибору і які потім вибирали би управи. Усе тут консеквентно переведено від самої долини аж до самої гори — до українського парляменту. Цей проєкт показує, які були гадки у наших інтеліґентніщих людей в цім часі. З ідеєю української держави звязувано такий політичний лад на Україні, якого не бачимо ніде на світі, навіть у найбільше демократичних державах. Це була, очевидно, фантазія, яка не рахувалася з життям, але вона була до вподоби нашим, навіть інтеліґентним людям, які тут були в таборі. Це доказ, як наші люде не були призвичаєні реально думати в політиці, критикуючи порядки в Росії, ставили собі перед очима якусь нездійсниму фантазію.

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 5. 6. 1916 і Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

[2]) Безпалка »Bericht . . .«

Наші люде не могли цього зрозуміти, що народ неграмотних, яким ми себе мусимо рахувати, не може провадити людства й тому не може робити щось такого, чого не відважились зробити у себе навіть найбільше просвічені народи. По такім проєкті трохи несподіванкою являється ця точка програми Аґрарної Секції, що кождий горожанин обовязаний до військової служби[1]). Чи це добре було, що провідники роботи в Аґрарній Секції показували масі полонених такі недостижимі ідеали — се иньча справа, але одно певне, що малюючи такий образ будучої Української Держави, вони знали напевне, що такий образ подобається нашим людям та готов навіть і пасивних чи навіть ворожих до українства людей прихилити до української справи. Як би тут у цьому була яка метода, то її треба би назвати демаґоґічною.

Учителі народної школи в таборі з початку 1916.

Що до Просвітної Секції, то вона представляється в цій добі дуже добре, бо розвиває дуже живу діяльність, не зважаючи на те, що число її членів невелике й не

---

[1]) Програма Аґрарної Секції, відпис із записок Іваницького у автора.

доходить навіть до 30 людей[1]). Це орґанізація, яка дала найбільше реального у просвітній роботі в таборі. Просвітна Секція укладала плян викладів, які мали відбуватися в таборі, і під її зарядом стояла народня й господарська школи. Тут укладалися теж пляни шкільної науки і тут здавалися звідомлення зі стану науки. Просвітна Секція називалася з початку Просвітним Виділом Полонених Учителів[2]). Для обговорювання педаґоґічних справ утворено було в листопаді при Просвітній

Перша кляса А. народньої школи з 1916. р.

Секції так звану Шкільну Раду, яка в грудні 1916. р. мала 16 членів[3]). Ця Шкільна Рада опікувалася народною школою. На чолі школи стояв директор школи (фот. ст. 207.).

Народня школа повстала з курсів, які в попередній

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

[2]) Так називала вона себе в протоколах з лютого, березня і квітня 1916. Від травня 1916. р. вона називається в протоколах Просвітною Секцією.

[3]) Прот. П. С. з 29. 11. 1916.

добі відбувалися по ріжних місцях табору. Децентралізація шкільної науки в другій історичній добі громади була наслідком почасти припадкових обставин, почасти була викликана потребою територіяльного зближення до маси полонених. А сцентралізовання шкільної науки могло мати ці великі користи, що наука набирала повної одноцільности й систематичности. Коли утворено народню школу, то, очевидно, пороблено кляси, до яких

Третя кляса народньої школи з учителями:
Іваницьким (х), Евгеном Гуцайлом (хх), Яковом Тарасовським (ххх)
і Олександром Крижановським (-) з 1916. р.

входили ученики відповідно до свого знання. Школу утворено в лютім 1916. р. і вона обіймала три кляси з кількома відділами. Таких відділів було в червні 11 [1]) (фот. ст. 208. і 209.).

Наука в народній школі йшла від лютого до поло-

[1]) Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.

вини травня 1916. р. Потім відбулись іспити[1]). Ціллю іспитів було переконатися про поступ учеників і перенести їх зараз до вищої кляси. По двотижневих феріях отворено знов школу, але вже з чотирма клясами й тоді наука йшла цілий червень і пів липня[2]). З виїздом учеників на роботи наука припинилася, щоби потім знов зачатись у жовтні 1916. р.[3]).

Число учеників у ріжних часах було ріжне; в лютім має школа 500 учеників[4]), розміщених у трьох клясах. У квітні число учеників вагається між 400 і 600[5]), в травні держиться числа 500[6]), а в червні і липні коло 550[7]). З кінцем листопада число учеників налічує 160[8]), а в половині грудня 1916. р. 323 учеників[9]). До кождого з цих чисел треба додати ще якусь частину учеників, що ходили тільки на науку німецької мови, а було їх від 98 до 136[10]). Тим способом максимальне число учеників виносило коло 650. Як що узгляднимо, що в квітні виїхало на роботи коло 200 учеників і вони вже не були влічені в статистику, почавши від травня, та що від травня до липня могли також деякі ученики виїхати на робітничі команди, а вкінці додамо ще цих 323 нових учеників з грудня 1916. р.[11]), то виходило би, що протягом цеї доби відбуло науку в народній школі коло 1000 учеників. Крім народньої школи основано в червні ще господарську школу, яка лічила 120 учеників[12]) (фот. ст. 211.).

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 5. 1916.
[2]) Прот. П. С. з 8. 6. 1916 і прот. Ґен. Ст. з 1. 7. 1916.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 28. 10. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 26. 2. 1916.
[5]) Звід. Волосова з 1. 4., 9. 4. і 22. 4. 1916.
[6]) Звід. Волосова з 7. 5. 1916.
[7]) Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.
[8]) Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.
[9]) Прот. Шкільної Ради з 14. 12. 1916.
[10]) Звід. Мороза з 26. 2. і 18. 3. 1916.
[11]) Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.
[12]) Звід. Іваницького з 1. 7. 1916.

З цього бачимо, що Просвітна Секція може в цій добі виказатися гарними результатами. Цих 1000 людей, які перейшли народню й господарську школи, свідчать найліпше про діяльність цеї Секції. Крім народньої і господарської школи уладжувала Просвітна Секція або сама, або з поручення Ґенеральної Старшини виклади, які таксамо як і в другій добі мали першорядне значіння.

Господарські Курси з учителем Евгеном Сергієвом (х).

Соціяльна Секція переходить в цій добі важні орґанізаційні зміни й розширяє свою діяльність. Вона децентралізується так, як це було в Національній Секції, тільки ця децентралізація оперта на иньчих підставах. Коли Національна Секція потворила бльокові секції з тим, що кожда бльокова секція мала провадити просвітну роботу в своїм бльоці, то Соціяльна Секція видала з себе ґуберніяльні комітети, відповідно до ґуберній, з яких складається українська територія. Ця ріжниця в

орґанізації не була припадкова, а була наслідком ріжниці що до цілей, які поставила собі Соціяльна Секція. Національна Секція мала на меті ширити просвіту в таборі і коли орґанізувалася, то власне для цеї мети. Инакше стояла справа зі Соціяльною Секцією. Вона, користаючи з таборових обставин, орґанізується на те, щоби провадити в будучині на українській території соціялістичну роботу. Такий бодай був плян провідників Соціяльної Секції. До самої просвітної роботи в таборі стояла Соціяльна Секція досить здалека. Навіть така справа, як січова мало коли приходила під дискусію в Соціяльній Секції. Вона так замкнулась у своїх суспільних міркованнях, що не цікавилася політичними питаннями, які торкались України. Впрочім Соціяльна Секція стоїть на становищі, що полоненим прийдеться вертатись у Росію [1]). Взагалі не видко було добре звязку між соціялістичною пропаґандою і українською справою.

Що так було, це наслідок тактики провідників Соціяльної Секції. Провідники були справді соціялістами, а деякі з них стояли на інтернаціональних поглядах. Це видко, наприклад, з реферату Соломонова про »звязь орґанізації в Росії« з червня 1916. р., де референт каже, що для соціяліста з України все одно, чи вступити в російську соціялістичну орґанізацію, чи мати свою власну українську, яка йшла би рука в руку з російськими орґанізаціями [2]). Що провідниками Соціяльної Секції провадилася соціялістична пропаґанда, на те можуть вказувати такі дискусії, як наприклад про боротьбу з капіталізмом, в квітні 1916. р.[3]).

Иньча річ, як ставилися члени Соціяльної Секції до таких поглядів. Для них найважніщою справою був

[1]) Прот. С. С. з 21. 2. 1916, прот. ґуртка волинської ґубернії з 2. 4. 1916, прот. київського ґуберн. ґуртка з 5. 4. 1916 і прот. С. С. з 25. 10. 1916.

[2]) Прот. ґуртка полтавської ґубернії з 9. 6. 1916.

[3]) Прот. ґуртка полтавської ґубернії з 19. 4. і 17. 5. 1916.

не соціялізм, а аґрарна реформа. Це видко дуже добре з протоколів засідань ґуберніяльних комітетів[1]). Тай взагалі вони радше займаються селянством, ніж робітництвом так, що аж провідники Соціяльної Секції нагадують членам, що треба більше цікавитися робітництвом, як хліборобами[2]). І коли на засіданнях нічого не говорилося про українську справу, то причина тут знов не в самих членах Соціяльної Секції, а в її провідниках, бо ж ті самі члени Соціяльної Секції, знайшовшися на засіданнях Національної Секції, зовсім инакше ставились до української справи. Взагалі треба сказати, що коли у провідників Соціяльної Секції була думка зорґанізувати в таборі соціяльно-демократичну партію, то це удалось їм настільки, що до кінця цеї доби перейшло через Соціяльну Секцію коло 200 людей, але дійсних соціялістів, як видко, не вдалось їм мати більше, як кількаканацять[3]). Не зважаючи на те, товариство розвивалося доволі добре. Крім загальних сходин цілої Соціяльної Секції, які відбувалися звичайно що два тижні, відбувалися ще раз на місяць засідання ґуберніяльних гуртків. І так є відомости про такі засідання гуртів: київського, полтавського, харківського, катеринославського, подільського й волинського[4]). В липні перервалися засідання разом з виїздом людей на роботи і потім не чуємо вже про них до кінця цеї доби. Відбувалися цілий час лише сходини всіх членів Соціяльної Секції, які перебували в таборі.

Число членів Секції збільшилося в цій добі значно.

---

[1]) Прот. С. С. з 27. 6. 1916, прот. гуртка полтав. ґуберніі з 17. 5. 1916 і прот. гуртка волинської ґуберніі з липня 1916.

[2]) Прот. полтавського гуртка з 17. 5. 1916.

[3]) Безпалко в »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .« подає число членів С. С. 189.

[4]) В архіві С. В. У. знаходяться протоколи засідань гуртків українських ґуберній від квітня до липня 1916. р.

Коли в половині лютого воно виносило лишень 25[1]). то в березні дійшло воно до 72[2]), в квітні до 114[3]). В травню доходило воно до 150 людей і на цім припинилося, бо хоч прибували деякі нові члени, то иньчі виїзджали на роботу. В серпні було в таборі тільки коло 20 членів[4]), а в грудні 1916. р. воно дійшло до 70 людей[5]). В часі від серпня до грудня 1916. р. вступило нових членів 52[6]). Цей постійний зріст членів Соціяльної Секції показує, що Товариство постепенно здобувало собі популярність серед громади. Коли воно з кінцем цеї доби налічувало в таборі 70 членів, то це досить поважне число, як що зважити, що взагалі всіх свідомих громадян у таборі не було більше як 500—600.

Очевидно, наші люде йшли туди дякуючи цьому, що в цім товаристві був опозиційний настрій до буржуазії, а її власне вважали наші люде за ворога аґрарної реформи.

Товариство мало свою бібліотеку, а члени мусіли платити вкладки, які йшли досить правильно. Фонди зібрані тим способом ішли на покриття видатків адміністрації. З цих фондів видано також на видрукування »Проґрами і статуту української Соціяль-Демократичної партії в Росії«.

Позитивного для національного освідомлення дало Товариство не дуже багато. Найбільша користь була хіба в цьому, що наслідком цього, що на засіданнях давано звідомлення з ріжних околиць України, діставали члени товариства відомости про тамошні відносини. Товариство уладжувало також реферати на суспільнім

---

[1]) Прот. С. С. з 13. 2. 1916.

[2]) Прот. С. С. з 12. 3. 1916.

[3]) Прот. С. С. з 18. 4. 1916.

[4]) Прот. С. С. з 21. 8. 1916.

[5]) Спис членів С. С. з грудня 1916.

[6]) Тамже.

семинарі[1]). В деякій ідейній залежности від Соціяльної Секції стояла орґанізація шевців і кравців. Їх згуртовано в серпні 1916. р. і вони мали свої засідання, на яких бувало 60—150 учасників[2]).

Побіч Соціяльної Секції, яка завдяки свому характерові займала в громаді виїмкове становище, була тут іще одна орґанізація, яка з українською громадою була звязана більше формально, чим фактично. Це був так званий »Жидівський Просвітний Виділ у раштатському таборі полонених«. Формально це товариство звязане було остільки, що мало свого референта в Ґенеральній Старшині, але зрештою воно йшло собі своїми дорогами. Правда, ці дороги повинні були бути рівнобіжні до української справи, бо в таборі лишились саме лише такі жиди, що прихильно ставилися до українства, але відомостей про діяльність цеї жидівської орґанізації я не міг роздобути. Звісно лише, що ця орґанізація повстала в червні 1916. р.[3]) і в липні налічувала 50, а в грудні 34 членів[4]). В статуті так зазначується мета цеї орґанізації: підносити серед жидів національну свідомість і їх культурний уровень; орґанізувати їх на ґрунті свідомости й спільности інтересів та завдань жидівського і українського народу. Жидівський Просвітний Виділ підлягає громаді »Самостійна Україна«, а в національних справах жидівському Бюро[5]). Його наради відбувались у жарґоні так, що наші люде не могли довідатися, що там говорилося. Тай впрочім те і не дуже їх цікавило. Взагалі жидівське питання не порушувалося в громаді, ні в рефератах, ні в ширших дискусіях. Знаємо лишень про один реферат про жидівську справу, який

---

[1]) Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«

[2]) Звід. Бензі з 7. 8. і 15. 8. 1916.

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 5. 6. 1916 і прот. Ґ. Р. з 13. 7. 1916.

[4]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

[5]) Статут жидівського Просвітного Виділу в рашт. таборі полонених.

з кінцем квітня відбувся на засіданню Національної Секції в 8-ім блоці [1]).

Невеличкою, але дуже важною орґанізацією був Редакційний Комітет. Утворений перший раз у грудні 1915. р., він змінив свій склад і зорґанізувався наново з кінцем лютого 1916. р[2].). Він складався з кільканацяти людей і число його не перевишало 20[3]). Докладніщих якихось орґанізаційних форм він не мав аж до початку липня 1916. р. В липні він дістав назву »Редакційна Секція« й зорґанізувався на взір товариства. На чолі його стоїть Редакційна Рада, яка складалася з голови, писаря, редактора, двох коректорів і по одному представникові від Ґенеральної Старшини, Просвітного Виділу, Національної й Соціяльної Секцій. Ця Рада відбувала свої засідання, а крім цього відбувалися зібрання всіх членів Редакційної Секції [4]). Але на засідання Ради приходили й иньчі члени Товариства, так що ці засідання були досить численні. Це роблено тому, щоби більша скількість людей могла придивлятися редакторській роботі. Щойно в листопаді обмежено засідання Редакційної Ради тільки до членів Ради [5]). В цім часі було вже доволі людей, які приглянулися роботі, а присутність на засіданнях більшого числа людей була трохи невигідна.

Видавання часописі »Розсвіт« ішло дуже старанно. Це видко протягом цілого часу цеї доби. Засідання відбувалися два рази тижнево і на них читано матеріял, приготований до найблизчого числа, та обговорювано теми статтей до дальшого числа. Матеріялу було звичайно багато, а давали його передусім самі полонені [6]).

---

[1]) Прот. Н. С. 8. бл. 24. 4. 1916.
[2]) Звід. Слюсаря з 21. 2. 1916.
[3]) Протоколи Ред. Комітету від лютого до кінця червня 1916. р.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 7. 1916.
[5]) Прот. Ред. Ради з 13. 11. 1916.
[6]) Пор. наприклад протоколи Ред. Ради з листопада 1916.

Доперва по докладній дискусії і по приняттю статтей Редакційною Радою можна їх було помістити в часописі. Особливо стояла добре редакційна справа починаючи від жовтня 1916. р. Тоді також ухвалено видавати часопись замісць раз у тиждень, два рази тижнево, і від листопада вона дійсно так виходила[1]). В листопаді ухвалено також знов переорґанізувати Редакційну Секцію, але до цього не прийшло вже в цій добі[2]).

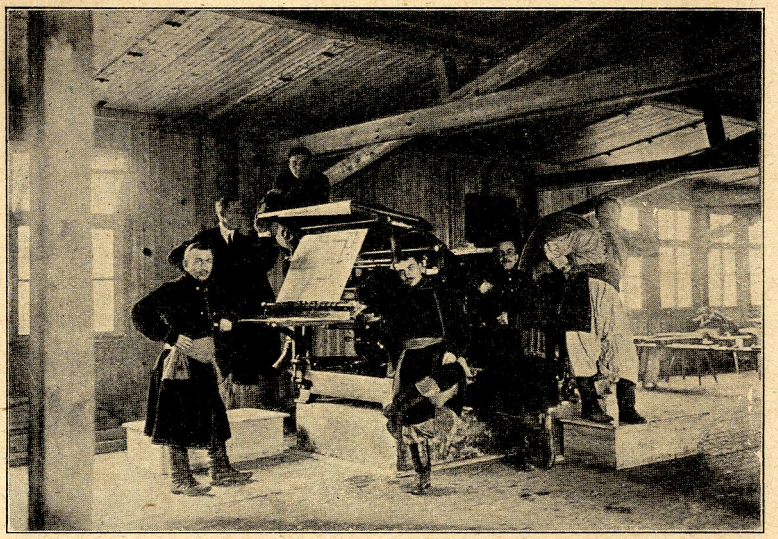

Друкарня С. В. У. в раштатському таборі, де друкувалась часопись «Розсвіт».

Побіч Редакційної Секції стояв »Адміністраційний Комітет«, який складався з десятьох людей, висланих сюди Національною й Соціяльною Секціями[3]). Комітет займався адміністраційними справами й експедицією часописі на робітничі команди та до двох других украïн-

[1]) Прот. Ред. Ради з 6. 11. 1916.
[2]) Прот. Ред. Ради з 20. 11. 1916.
[3]) Прот. Ред. Комітету з 17. 2. 1916.

ських таборів. В таборовій друкарні друкувалися крім часописі ще й деякі книжочки, всякі оголошення, замовлені таборовими орґанізаціями і т. п. (фот. ст. 217.).

Про Товариство ім. Лисенка приходиться небагато сказати. Воно стояло на тих самих підставах, на які його поставили конституючі збори з 31. січня 1916. р. Зміна настала лишень остільки, що воно з кінцем цеї доби зєдналося з Драматичним Товариством ім. Тобилевича під спільною фірмою »Артистична Секція«, задержуючи свою автономію[1]). Це зроблено, очевидно, з практичних зглядів, бо як з одного боку Товариство ім. Тобилевича потребувало хору й орхестри підчас театральних вистав, так з другого боку Товариство ім. Лисенка могло користати й ділитися спільно з Драматичним Товариством з доходів, які приносили театральні вистави. Товариство мало хор і орхестру. В листопаді впроваджено науку елєментарних засад музики, на яку вписалося 60 слухачів[2]). Число його членів було досить велике, бо виносило від 103 до 128[3]), а навіть дійшло раз до 160[4]). В Товаристві управлялася переважно, як і в попередній добі, концертова музика, хоч були пляни поставити спів на ширших підставах[5]). Більших концертів відбулося чотири: один в лютім[6]), два в квітні[7]) і один у червні в честь Ів. Франка[8]). Особливої діяльности товариство не показало[9]), не зважаючи на те, що число його членів було досить велике. Назва, яку Товариство прийняло на означення спілки з Товариством

---

[1]) Прот. Драмат. Тов. ім. Тобилевича з 15. 11. 1916.
[2]) Звід. М. Вовчка з 20. 11. 1916.
[3]) Звід. Полякова з 13. 5. і 20. 5. 1916.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.
[5]) Прот. Ґен. Ст. з 15. 7. 1916.
[6]) Звід. Полякова з 4. 3. 1916.
[7]) Звід. Полякова з 8. 4. 1916 і Розсвіт з 27. 4. 1916.
[8]) Звід. Полякова з 17. 6. 1916.
[9]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 3. 1916.

ім. Тобилевича, є, очевидно, зовсім невідповідна. Вона знову показує, як наші люде робили помилки навіть у звичайних справах, як що їм хто не звернув на те уваги. Не маючи ніяких протоколів, не можемо нічого сказати про настрій в Товаристві. Що оркестра далася ужити для цілей Січі і що члени орхестри вписалися у Січ як музиканти, це доказ, що українська ідея заходила навіть і до таких ріжнородних елєментів, які були між членами орхестри. Не маємо також підстави думати, щоби в хорі перебували які неприхильні або пасивні до українства люде, коли знаємо тогочасний настрій громади. Люде видко горнулися до музики з охотою і коли Товариство не пішло в цій добі наперед, а стояло на місці, то через те, що не мало фахових сил до ведення хору.

Полонений Кривусів у ролі запорожця у «Степовім Гостю» на сцені театру.

Драматичне Товариство ім. Тобилевича зєдналось з Товариством Лисенка. До цього часу воно стояло зовсім самостійно, порозуміваючись лишень з Товариством Лисенка, як що ішло о спільні виступи. За цілий цей час не перейшло воно ніякої орґанізаційної зміни в своїм

устрою. Як і перше, так і тепер усі члени Товариства (а число їх доходило звичайно до 56)[1]) збіралися найменьч раз у тиждень для рішення всяких справ Товариства. На цих засіданнях укладано репертуар на будуче, а при тім усім ішла оцінка попередньої вистави. З цього боку цікаві деякі протоколи особливо з жовтня, листопада й грудня 1916. р. Між артистами бували нераз і непорозуміння, але це треба вважати за виїмок, а

Кооперативна Чайна Спілка в раштатському таборі.

взагалі відносини між ними були нормальні[2]). Товариство уладжувало вистави театральні, а часом разом з Товариством Лисенка вокальні вечері, звичайно що неділі. Лишень у травні не було представлень, бо тоді видко якийсь розстрій в Товаристві. Нема їх, очевидно, в серпні й вересні підчас пільних робіт, але від жовтня

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

[2]) Прот. Драм. Тов. ім. Тобилевича з 29. 5. 1916.

вони відбувалися наново. В осені розширено сцену і це уможливило давати вистави, що вимагали більшої обстанови. Дохід з представлень ішов на потреби Товариства, а часом і на загальні цілі, як наприклад на Соціяльну Секцію, чи на запомогову касу [1]). Уладжувано також часом бенефісові представлення для артистів [2]). Що до настрою в Товаристві, то він був чисто український, а між артистами було кілька визначних сил, як наприклад Бондаренко, Біличенко і Кривусів (фот. ст. 219.).

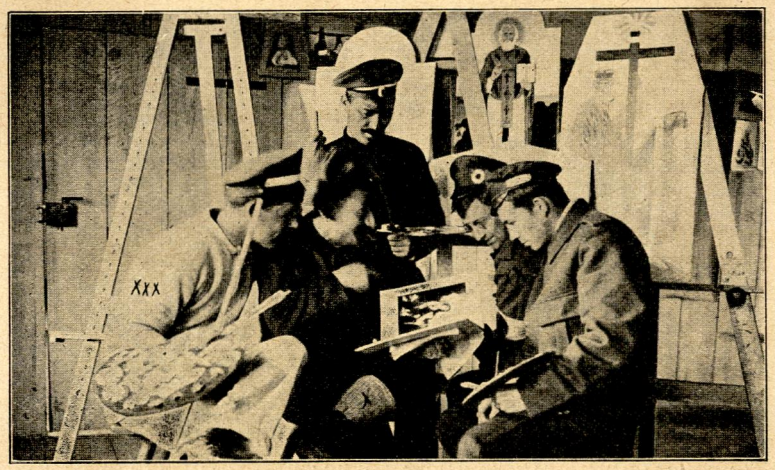

Визначні малярі з української громади: Десятовський (x) Балицький (xx) і Шилін (xxx).

Українська Кустарна Спілка перейшла в цій добі деякі орґанізаційні зміни. Малярню, яка в попередній добі стояла цілком окремо, тепер звязано тісніще з кустарною спілкою, а крім цього повстав також у Товаристві гончарський відділ [3]). Тим способом робітня Товариства обнімала три діли: 1) різьбарню й токарню,

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 4. 3. 1916 і прот. Драм. Тов. з 20. 3. 1916.
[2]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. 1916.
[3]) Звід. Паращука з 28. 9. 1916.

2) малярську школу і 3) гончарню. З кінцем лютого упорядковано ліпше адміністрацію в Товаристві. Що тижня відбувалися засідання заряду, і від часу до часу загальні збори. Число членів не збільшилось в цій добі і держалось між 45—60[1]). Але за те видко великий поступ що до національного освідомлення членів. В цій добі стала Кустарна Спілка товариством з чисто українським характером. Це видко з цього, що всі члени Товариства були обовязані носити національні відзнаки[2]), а з доходів призначувано часом дещо на просвітні цілі[3]).

Важні зміни в цій добі перебула Кооперативна Чайна Спілка. Передовсім вона стала теж чисто українським товариством. Це показує найліпше ухвала загального зібрання Чайної Спілки з кінцем травня 1916. р., якою зобовязано всіх членів Товариства носити національні відзнаки[4]). Коли можна було таку ухвалу переперти, то це виразно показує, які наслідки мала просвітна робота в таборі. Це видко було і по датках, які призначувано з чистих зисків. На першому місці стоять датки, ухвалені на просвітну роботу в таборі. До 14. серпня 1916. р. призначено на цю ціль 608 44 мк. Далі йде сума 220 мк. на »Робітничий Прапор«, 50 мк. на раштатських і 50 мк. на львівських сиріт[5]) і т. п. Торговельний рух ішов теж добре; протягом двох тижнів виказувала Спілка коло 400 мк. чистого доходу[6]). Правда, число членів зменьшилося трохи на якийсь час і, наприклад, з кінцем лютого виносило тільки 1028 членів, але це було через те, що багато людей виїхало на роботу[7]). В червні і липні було всіх членів спілки

---

[1]) Звід. Паращука з р. 1916 і прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.
[2]) Прот. заг. зібрання Кустарної Спілки з 18. 3. 1916.
[3]) Звід. Паращука з 17. 6. 1916.
[4]) Прот. заг. зібрання Чайної Спілки з 29. 5. 1916.
[5]) Спис жертв з 14. 8. 1916.
[6]) Звід. Бахталовського з 20. 2. 1916.
[7]) Тамже.

понад 2000[1]). Впрочім вступ до спілки був дозволений лишень тим людям, що належали вже до якогось товариства в громаді[2]). В орґанізації заряду зайшли деякі зміни, а власне тепер подвоєно адміністраційний час заряду і він обіймав два місяці[3]). Це зроблено тому, що часті зміни в заряді впливали некорисно на ведення справ Спілки. На загальних зборах Спілки було все звичайно половина, часом меньче членів[4]). Діловодство провадилося порядно так, що з цього боку не було ні-

Старші блъоків і бараків з головою Ґенеральної Старшини Осипом Безпалком (х) в 1916. р.

чого до бажання. Товариство уладжувало також у своїх кімнатах реферати на теми по кооперації, на яких бувало 100 до 140 людей[5]). Була теж в Товаристві невелика бібліотека з книжками по кооперації. Діяльність

---

[1]) Безпалка »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

[2]) Тамже.

[3]) Прот. Ґ. Р. з 31. 5. 1916.

[4]) Звід. Бахталовського з р. 1916.

[5]) Звід. Бахталовського з 20. 2. 1916.

Товариства значно поширилася, відколи Спілка взяла в свої руки кантину, яка була досі в німецьких руках. В кантині спродавалися не тільки засоби поживи, з яких найважкіщі були тоді оселедці, але також і всякі предмети як ножики, спинки, щітки і т. п. Це сталося в осені 1916. р. і від того часу Кооперативна Чайна Спілка приняла назву »Єдність«[1]) (фот. ст. 220.).

Центральний Комітет змінив в цій добі цілковито свою фізіономію і коли в попередній добі його склад був дуже невиразний, як що розходилося о національну свідомість його членів, то в цій добі справа представляється инакше. Він і далі опирається на широких демократичних основах, бо всі мешканці табору мали право вибору, але видко, що при виборах потрапили члени української громади здобути перевагу, і тому в Центральнім Комітеті бачимо самих свідомих людей. І тим пояснюється те, що Центральний Комітет перепровадив у себе в квітні ухвалу, що всі члени його мають належати до Січі[2]). Це, очевидно, велика зміна, як що згадати Центральний Комітет з попередньої доби, якого істнування здавалось деяким непотрібним і шкідливим для української просвітної роботи. Не було вже тепер сумнівів, чи Центральний Комітет має істнувати в громаді. Центральний Комітет сповняв свої функції як давніще, значить, мав у своїм заряді дарунки, що приходили від Червоного Хреста, але тепер його діяльність поширилася завдяки цьому, що самі полонені перебрали в свої руки кухні[3]). Він мав нагляд над кухнями і в цій справі входив у порозуміння з бльоковою старшиною[4]). І треба сказати, що Центральний Комітет сповняв своє завдання зовсім добре. Контрольні комісії висилані від Ґенеральної Ради знаходили звичайно усе в

[1]) Прот. засідання заряду тов. Єдність з 21. 11. 1916.
[2]) Звід. Кіщанського з 22. 4. 1916.
[3]) Звід. Іваницького з 25. 6. 1916.
[4]) Прот. Ґ. Р. з 17. 5. 1916.

порядку, а коли трафлялись виїмки, то їх громада гостро осуджувала. Центральний Комітет заряджував також фондами, видаваними комендантурою, призначеними для бідніщих.

Політика не лежала в програмі його діяльности і він взагалі не виходив поза справи дарунків і запомог. Як попередно, так і тепер скликував Центральний Комітет таборові віча. Вони відбувалися що тижня, часом що два тижні. Їх порядок дневний був звичайно один і тойсам: таборові справи, світові події і вільні внесення. При таборових справах ішла мова про дарунки, прислані Червоним Хрестом, про їх розділ то що. Над цими темами провадилася нераз дискусія, яка прибирала навіть бурливі форми, як це видно, наприклад, на вічу з 13. вересня 1916. р.[1]). Але оправданої причини не було властибо до цього. Коли було невдоволення, то звичайно тому, що нераз за поволі йшла справа з роздачею дарунків, або йшло о те, що комендантура бажала, аби дарунки з Червоного Хреста висилати також і на робітничі команди, тимчасом мешканці табору бажали більшу частину або і все полишити в таборі. При світових подіях говорено передовсім про те, що робилося на фронтах у звязку з європейською політикою, при чім ставилися нераз гороскопи в українській справі. Часом приходили на порядок дневний і спеціяльні політичні справи, як наприклад справа незалежної Польщі і відокремлення Галичини[2]), або погляд на панування цісаря Франц-Йосифа I[3]) (з нагоди його смерти). Реферати мали члени Просвітного Виділу і то саме цивільні його члени, а коли приїзджав член Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський, то він кори-

[1]) Звід. Безпалка з 13. 9. 1916.

[2]) Звід. Безпалка з 11. 11. 1916. — Це віче було уладжене Національного Секцією. — Пор. письмо П. В. до С. В. У. з 9. 11. 1916.

[3]) Звід. Безпалка з 25. 11. 1916.

став завсіди з нагоди, щоби сказати слово на вічу [1]). По рефератах відбувалися дискусії. При третій точці ставилися звичайно внесення, які торкалися життя-буття полонених у таборі. В цій добі виглядали, очевидно, віча зовсім инакше, чим давніще. З протоколів виходить, що не було ніяких ворожих виступів проти української справи, а нераз віча кінчалися повним одушевленням учасників, як це бачимо на вічу з 6. грудня 1916. р., коли учасники віча відспівали на закінчення »Ще не вмерла Україна« і »Не пора москалеві й ляхові служити« [2]). Участь у вічах була в цій добі загально взявши меньча, чим в попередній добі [3]). Було це передовсім наслідком меньчого числа полонених у таборі, а почасти наслідком меньчого зацікавлення вічами. Члени української громади мали нагоду те, що говорилося на вічу, почути деінде, а ці, що стояли поза громадою, теж не сподівались нічого для себе цікавого. Особливо це треба віднести до ворожих елєментів, які не приходили тепер на віче, бо не хотіли достосовуватися до цього настрою, що панував на вічах. Це не були вже ті часи, коли можна було на вічах пописуватися московськими промовами й ворожими виступами против українства. Тепер можна було за те сподіватися різкої опозиції з боку учасників віча й викинення зі залі. Віча відбувались у залі, а від червня 1916. р. також на площі [4]). Крім цих віч, так званих таборових, відбувались іще блъокові

---

[1]) Пор. наприклад прот. віча з 6. 12. 1916.

[2]) Прот. віча з 6. 12. 1916.

[3]) Лишень з деяких віч є протоколи і є подане число учасників. На вічу з 2. лютого 1916.було коло 2000 учасників, на однім вічу з кінцем лютого лишень 800, а з кінцем березня 1500. По виїзді людей на роботу було число учасників значно меньче. В серпні було на однім вічу лишень 200, у вересні 500, в жовтні 500, а в листопаді 800 учасників. — Пор. протоколи віч з червня і липня 1916, звід. Безпалка з 1. 4., 2. 9., 13. 9., 20. 9., 7. 10., 11. 11. і з 25. 11. 1916. — Звід. Бензі з 2. 2. 1916 і звід. Карманського з 2. 10. 1916.

[4]) Прот. Ґен. Ст. з 25. 5. 1916.

віча, які особливо уладжувано в травні 1916. р. Тут обговорювано справи кухні й иньчі справи, звязані з життям полонених. Але ці віча не уладжував Центральний Комітет, а блькокові Національні Секції [1]).

В деякому звязку з Центральним Комітетом була, як і в попередній добі, так і тепер, блькова й баракова старшина (фот. ст. 223.). Цей звязок лежав у цьому, що старші теж були обовязані мати на оці справу кухні і

Клюб «Відродження», призначений для старших баракових і президій орґанізацій.

бути помічниками Центральному Комітетові при розділі дарунків. Впрочім їх становище нічим не змінилося. Змінялося лишень їх число, а власне поменьчало, відколи через виїзд людей на роботи замкнено деякі блькоки [2]).

[1]) Прот. Н. С. 7. бл. з 21. 5. 1916, Н. С. 8. бл. з 21. 5. 1916, Н. С. 9. бл. з 21. 5. 1916 і иньчі.

[2]) В квітні замкнено блькоки III., IV. і X. — Прот. Ґен. Ст. з 15. 4. 1916.

Старшина відбувала свої засідання звичайно два рази тижнево і тут крім адміністраційних справ подавано також звідомлення зі стану просвітної роботи по бараках. Між старшими подибувалися люде, які не були добре настроєні до української справи, але це видно лишень у початках цеї доби. Їх зблизив дуже до себе клюб, уладжений для них німецьким начальством, який названо »Відродженням« (фот. ст. 227.). Клюб відкрито дня 31. березня 1916. р. урочисто при участи німецьких офіцерів[1]). До клюбу мали вступ крім блюкової і баракової старшини також і члени президій українських товариств[2]). Тут можна було дістати перекуску по дешевих цінах.

Крім блюкової й баракової старшини зорґанізувалися в березні 1916. р. і зводні. Вони мали свої сходини, на яких відбувалися читання. Учасників бувало нераз понад 200. Чи ці сходини відбувалися довший час, про це нема в джерелах звісток. В травні вони були[3]). Можна ще згадати про комітет, який заряджував кіном. Кінові представлення відбувалися в залі. Зміст образів був почасти науковий, почасти показувалися тут і кінові драми та комедії. Кіновий комітет був впрост залежний від Ґенеральної Старшини і тут давав свої звідомлення.

Таксамо давав звідомлення на Ґенеральній Старшині, але також і на вічах, Комітет по будові памятника умершим полоненим. Цей Комітет займався збиранням жертв на памятник, який мав бути поставлений в память полоненим на міському кладовищі у Раштаті (фот. ст. 403.). Цей Комітет називано теж Похоронним Бюром, бо він займався також похоронами полонених: купував вінці та дбав про те, щоби хор і орхестра брали участь у похоронах.

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 1. 4. 1916. — Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

[2]) Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 27. 5. 1916 і звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

Приходиться сказати ще декілька слів про грошеву господарку раштатської громади. Союз визволення України присилав на адресу Просвітному Виділові фонди на покриття видатків, звязаних з українською пропаґандою. Лишень товариство Єдність, Центральний Комітет і Соціяльна Секція стояли на своїх власних фондах; усі иньчі товариства одержували запомоги від Просвітного Виділу за посередництвом ґенерального скарбника, яким був один з членів Ґенеральної Старшини і який був заразом членом Просвітного Виділу. Але в цій добі настала з цього боку така зміна, що поодинокі товариства діставали округлі суми й мали ними самі господарювати. Для провірки грошевої господарки істнувала ревізійна комісія[1]). Очевидно, що товариство Єдність, Соціяльна Секція і Центральний Комітет мали зовсім окремі каси, незалежні від каси Ґенеральної Старшини.

Про фінансову господарку треба те сказати, що вона була правильна, як це стверджувала від часу до часу ревізійна комісія[2]). Не було ніяких надужить і неправильностей, так що з цього боку показалася громада чистою. При господарці видко було ощадність і розуміння цього, що тут мається діло з громадськими грішми. Це одна з дуже гарних прояв у життю раштатської громади, яка свідчила, що наші люде не були здеморалізовані з цього боку господаркою російських чиновників.

На цьому кінчиться огляд орґанізаційного життя в українській громаді у Раштаті. Орґанізацій було дуже багато і кожда сповняла свою спеціяльну ціль. Орґанізацій, які мали звичайну форму товариства, було вісім, а власне: Таборова Національна Секція з бльоковими Національними Секціями, Соціяльна Секція з Центральним і Ґуберніяльними Комітетами, Просвітна Сек-

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 17. 6. 1916.

[2]) Тамже і прот. Ґен. Ст. з 8. 4. 1916.

ція зі Шкільною Радою, Аґрарна Секція, Редакційна Секція, Запорожська Січ, Товариство ім. Лисенка і Драматичне Товариство ім. Тобилевича. Деякі з цих орґанізацій називалися ще Секціями, але ці назви були невідповідні, бо в дійсности це були самостійні товариства. Кооперативних товариств було два: Українська Кустарна Спілка, і Кооперативне Товариство Єдність. Все иньче, це орґанізації, які мали характер комітетів, з виїмком орґанізації блькових і баракових старших та зводних, які були адміністраційними орґанізаціями. Коли зважимо, що деякі товариства ділилися на відділи, це що називаємо Секціями, то ціла машинерія покажеться дуже багата. Рахуючи всі відділи в товариствах і взагалі всі орґанізації, де відбувалися засідання, доходимо до числа 39, а власне: Ґенеральна Рада, Ґенеральна Старшина, Просвітна Секція, Шкільна Рада, Таборова Національна Секція, 10 блькових Національних Секцій, Центральний Заряд Соціяльної Секції, 10 Ґуберніяльних Комітетів, Аґрарна Секція, Редакційна Секція, Товариство ім. Лисенка, Товариство ім. Тобилевича, Запорожська Січ, Українська Кустарна Спілка, Кооперативне Товариство Єдність, Орґанізація блькових і баракових старших, Орґанізація зводних, Ківовий Комітет, Центральний Комітет, Адміністраційний Комітет, Похоронне бюро. Із цього виходить, що в таборі можна було побути на 39 ріжнородних засіданнях, не рахуючи тут іще всяких засідань комісій, як законодатної, ревізійної, господарської і слідчої. Відповідно до цього і число засідань взагалі було дуже велике. Коли зважимо, що кожда орґанізація мала місячно найменьче 4 засідання (з виїмком Ґуберніяльних Комітетів Соціяльної Секції), а деякі, як, наприклад орґанізація старших, почасти Національна Секція і Товариство ім. Тобилевича, мали місячно по 8 засідань, то доходимо в місяцях, де життя йшло повною силою, як це було в липні 1916. р., до округлого числа 160 до 170 засідань місячно. Це випадало би на день

пересічно 5—6 засідань. Очевидно, це не можна відносити до всіх місяців цеї доби. Це може відноситися лише до весняних місяців 1916. р., коли життя в таборі, завдяки присутности в таборі великого числа людей, ішло повною силою. Ця незвичайна інтенсивність орґанізаційного життя, яка перевищає собою значно його інтенсивність в попередній добі, робить дійсно незвичайне враження. Гіперпродукція засідань тут очевидна, як взяти на увагу, що в порівнянню з числом засідань

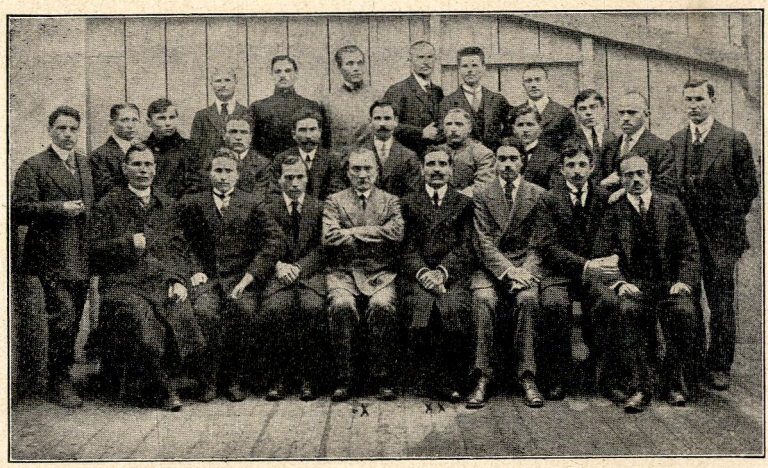

Мужі довірря з головою Ґенеральної Старшини Осипом Безпалком (х) і головою Ґенеральної Ради Яковом Тарасовським (хх) в осени 1916.

чисельність української громади не була велика. Цю анормальність зменчував почасти цей факт, що в зарядах товариств засідали бодай в части все нові люде.

Число членів громади, що концентрувалася в товариствах, треба розкласти на два числа. Одно, що торкається часу перед виїздом на роботи, і друге, коли деяка частина членів громади вернулась назад до табору. Що до першого, то його представляє цифра 1000, це значить майже подвійна цифра від тої, яка виходила в попе-

редній добі. Це був би 14% усіх людей, присутніх у лютім і березні в таборі, а 25% усіх присутніх у часі від квітня до липня 1916. р.[1]). В порівнянню з попередною добою, це поступ величезний.

З кінця цеї доби не маємо ніяких статистичних дат, щоби можна подати бодай загальне число зорґанізованих членів громади, присутніх у таборі, але одно певне, що в цім часі прибула безумовно що найменьче сотка нових людей, які досі не були в таборі, або як і були, то стояли здалека від орґанізаційного життя. Тому не зробимо мабуть помилки, коли число людей, які побували довше, чи коротше в товариствах громади, означимо на 1100. Коли поставимо біля себе числа 50—60 з кінця першої доби, цеб-то з кінця серпня 1915. р., 600 з кінця другої доби і число 1100, то це найліпше нам показує, до яких результатів дійшла акція, яка мала на меті орґанізувати людей.

2. Просвітне життя української громади в таборі.

Коли третя доба історії громади в раштатськім таборі може виказатися гарними результатами, оскільки розходиться о розвій орґанізаційного життя, то таксамо вона може похвалитися гарними успіхами що до просвітної роботи. В попередній добі був просвітний рух дуже оживлений і тесаме видко і в цій добі, з виїмком, очевидно, літніх місяців. Найінтенсивніщий він був у першій половині цеї доби аж до липня 1916. р. Ріжниця однако ж в тому, що тепер полонені брали ще більш

[1]) Число людей, які були членами Чайної Спілки, виносило в червні й липні 1916. р. коло 2100, але тут було багато членів, які ніколи не належали до иньшої української орґанізації, тому їх тут не рахуємо. Пор. »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

активну участь у просвітнім руху, ніж попереду. Це сталося особливо від тоді, коли до раштатського табору прибули українці офіцери. Між ними знайшлося кількох людей, які могли дати громаді дещо цікавого зі свого знання. В цій добі була більша свобода у виборі тем до викладів, тому, що тепер настрій людей в таборі був далеко ліпший, ніж перед тим. Тепер уже не треба було поступати з тою осторожністю, з якою виступалося передовсім у першій половині попередної доби. Тепер можна було свобідно говорити, бо громада була велика й стояла в таборі сильно. Не треба було тепер ховатися з українським питанням, і можна його було розвязувати у всілякій формі. Справа стояла ясно, що просвітна робота у таборі, це українська робота. Хто не хотів пристати до неї, міг собі стояти спокійно на боці, оскільки, очевидно, не перешкоджав цій роботі. Українська громада могла стояти на своїх ногах. І не було що боятись, що ця, чи иньча тема викладу відстрашить людей від українства. Правда, люде могли відчахнутися від Січі і не вступати в ці орґанізації, які цілковито зсолідаризувалися з Січчю і її найблизчими завданнями, але щоб вони тому бойкотували виклади, цього вже не могло бути. І тому не було що боятись о фреквенцію на викладах. Важніще було те, щоби людям дати дійсно корисне знання. І це зроблено в цій добі таксамо, як і в попередній, двояким способом: уладжуванням 1) всяких викладів і 2) курсів народньої школи. Виклади кладемо окремо від курсів народньої школи не тільки задля їх змісту, але й задля способу научування. Коли в школі відбувалася наука відповідно до метод, уживаних у народній школі, то виклади чи курси пригадували радше так звані людові університети. Їх форма представлялася так, що наперед відбувався виклад, а після викладу ішла звичайно дискусія. Ця форма виробилась уже в другій добі і тепер її дальше пристосовувано. Ріжниця була тільки в цьому, що дискусія була тепер

багатша й живіща. Слухачі не стояли тепер так, як попереду, зі заложеними руками, але виступали з своїми власними думками. Це видко особливо на рефератах, які торкалися політичних або суспільних тем.

Усі виклади, які відбулися в цій добі, можемо знов, як і передтим, поділити на ті самі ґрупи. Відпадає тільки друга ґрупа, бо викладів з цеї ґрупи було ледве кілька. Це власне теми, які торкалися визвольної боротьби народів взагалі. В попередній добі їх було доволі багато, бо тоді треба було шукати посередніх доріг, щоби звернути людям увагу на конечність визволення України, і тому говорено для прикладу про визвольні змагання иньчих народів. Тепер такої посередної дороги не треба було. Тепер можна було отверто говорити про незалежність України і про потребу її визволення. Отже ж тепер було багато викладів з української політики. Про політичні виклади була вже дещо мова попереду. Пригадаємо їх тут для звязку: Наше відношення до заяви Мілюкова, Політичне положення українського народа, Московська держава й український народ, Холмська справа, Що робити й чого домагатись, як прийдеться назад вернутися в Росію, Церков на Україні, Школа на Україні, Польська справа і відокремлення Галичини. Крім цих були ще такі важніщі виклади: Будуччина України під Росією і Україна як самостійна провінція иньчої держави [1]), Боротьба за український університет і виборчі закони в Галичині [2]), Економічний визиск України Москвою [3]), Національність [4]), Значіння української мови в судах [5]), Як вибороти українську школу [6]), Москвофіль-

---

[1]) Звід. Безпалка з 4. 3. 1916.
[2]) Звід. Миколаєвича з 4. 11. 1916.
[3]) Звід. Безпалка з 25. 3. 1916.
[4]) Звід. Сиротенка з 7. 5. 1916.
[5]) Тамже.
[6]) Прот. Т. Н. С. з 13. 11. 1916.

Визначні діячі української громади в Раштаті:
Петро Яременко. — Арсен Волосів. — Василь Литвиненко. — Берекет. — Володимир Кривусів. — Олекса Кіщанський — Василь Лисенко. — Евген Ведмідь. — Олександер Крижановський.

ство на Україні [1]), Окремішність москалів від українців [2]) і т. п. Ці політичні виклади висунулися так на перше місце, що наприклад виклади з історії або ґеоґрафії України зійшли цілком на дальший плян і викладалися лишень у народній школі в скромних розмірах. Тим способом такі виклади як про Хмельницького, або про ростинний світ на Україні були виїмком. Тільки історія української літератури була заступлена багато, хоч теми викладів торкались головно історії літератури новіщих часів. На переді стояли виклади про Шевченка [3]), його біоґрафія і розбір поодиноких творів [4]), про Федьковича [5]), Франка [6]), Грінченка [7]), Стефаника [8]), Винниченка [9]), введення в найновіщу добу української літератури [10]) й иньчі. З викладів, які торкались давніщої літератури можемо подати отсі: Сліди національної державної свідомости у старо-українському письменстві, Національна свідомість в українській народній словесности (думах і піснях) і Українське письменство перед Котляревським [11]). Крім цього відбулося кілька викладів з української граматики.

Поставлення на першому пляні викладів з політики було, очевидно, річчю цілком зрозумілою, коли зважимо, які часи тоді переживались. Але поставлення історії і ґеоґрафії на так другорядне становище в українській роботі було шкодою, яку не можна було нічим заступити. Знання цих предметів могло було багато причинитися

---

[1]) Прот. Н. С. 5. бл. з 25. 6. 1916.
[2]) Прот. Н. С. 5. бл. з 28. 5. 1916.
[3]) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.
[4]) Звід. Катеринюка з 11. 3. 1916.
[5]) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.
[6]) Тамже.
[7]) Звід. Миколаєвича з 28. 8. 1916.
[8]) Звід. Миколаєвича з 6. 8. 1916.
[9]) Звід. Миколаєвича з 4. 11. 1916.
[10]) Письмо Р. Стоцького до Ом. Терлецького з 9. 8. 1918.
[11]) Звід. Кузелі з 9. 5. 1916.

Визначні діячі української громади в Раштаті:

Дмитро Войціх. — Осип Петровський. — Семен Левченко. — Микола Загурський. — Петро Терещенко. — Петро Чумак. — Микола Кравчук (Чалий). — Петро Савела. — Павло Хоменко (голова Ґенеральної Старшини).

до обґрунтування політичного світогляду наших людей. Що так не сталося, треба пояснити тим, що в громаді не було спеціялістів в тих обох предметах. Виложено тільки історію церкви на Україні у звязку з історією цілої церкви до половини XVII. ст. Із політичних наук не було багато викладів, які мали б поважніщий характер. Згадати б такі: Виборче право[1]), Орґанізації й держава[2]), Виборчий закон до Державної Думи[3]), Про російську конституцію[4]), Про адміністрацію в Галичині[5]), Сільські громади й волосні правління[6]), Волосні суди[7]), Колеґіяльні суди загальні[8]) і т. п.

Більше натомісць було викладів зі суспільних наук. Важніщі з них були такі: Комуністичний маніфест[9]), Демократизація державного життя[10]), Про волю слова[11]), Про робітниче законодавство[12]), Завдання робітничої кляси[13]), Суть і історія французького синдикалізму[14]), Аґрарна реформа на Україні[15]), Робітнича партія і селянство[16]), Жидівське питання[17]) і иньче.

Теми цих викладів показують, що ціла справа оберталася коло справи робітничих кляс, і виклади мали радикальну соціяльну закраску. Не чуємо нічого про

---

[1]) Звід. Бензі з 13. 2. 1916.
[2]) Тамже.
[3]) Звід. Бензі з 4. 7. 1916.
[4]) Звід. Бензі з 19. 6. 1916.
[5]) Звід. Лисенка з 2. 7. 1916.
[6]) Звід. Максимовича з 1. 12. 1916.
[7]) Тамже.
[8]) Тамже.
[9]) Звід. Бензі з 13. 2. 1916.
[10]) Я. в. з 20. 2. 1916.
[11]) Звід. Безпалка з 25. 2. 1916.
[12]) Звід. Бензі з 5. 3. 1916.
[13]) Я. в. з 12. 3. 1916.
[14]) Я. в. з 19. 3. 1916.
[15]) Звід. Безпалка з 25. 3. 1916.
[16]) Звід. Бензі з 1. 4. 1916.
[17]) Я. в. з 15. 5. 1916.

міщанство і майже нічого про селянство. Ця односторонність суспільних тем, яку таксамо було видко вже і в попередній добі, була теж свого рода аномалією, коли зважити, що головна маса слухачів належала не до робітничої кляси, а були се селяни-рільники.

Певного рода відшкодованням були для рільників виклади, присвячені кооперації. Такий курс кооперації утворено в половині лютого і він тревав аж до початку квітня 1916. р.; говорено тут про спілки для закупна й збуту хліборобських продуктів, для винайму землі, про спілкову господарку на полі, про спілку для меліорації, парцеляції [1]), про діловодство сільських крамниць і т. п. На иньчих курсах говорено про молочарські спілки в Німеччині і Данії [2]), про кредитові товариства в Росії [3]) і т. п.

А вже ж виклади з рільного господарства являються може найцікавіщими для наших людей. Ці виклади провадило переважно двох полонених і вони в своїх курсах обняли майже все важніще, що треба знати хліборобові. Для прикладу подамо тут деякі: Як розвести сосновий ліс [4]), значіння коней в життю селян [5]), значіння ростин у плодозміні [6]), про бжільництво [7]), управа ярин [8]), цвітоводство в кімнаті і відкритому ґрунті [9]), ростини бульбясті [10]), стручкові ростини [11]), як повинні провадитися зімою роботи в саді, щоб получити гарний урожай [12])

---

[1]) Звід. Левицького з 11. 3. 1916.
[2]) Звід. Баклинського з 2. 7. 1916.
[3]) Звід. Бахталовського з 30. 5. 1916.
[4]) Звід. Найка з 10. 3. 1916.
[5]) Звід. Сергієва з 11. 3. 1916.
[6]) Тамже.
[7]) Звід. Гуцайла з 11. 3. 1916.
[8]) Звід. Найка з 17. 3. 1916.
[9]) Тамже.
[10]) Звід. Сергієва з 8. 4. 1916.
[11]) Я. в. з 2. 4. 1916.
[12]) Звід. Найка з 19. 4. 1916.

і т. п. Були й такі теоретичні виклади з цього поля як от наприклад: Звідки прийшли в Європу овочеві дерева і огородні ростини [1]), про клясифікацію звірят [2]) і т. п.

Крім цих викладів, які можна було в цій добі зібрати таксамо як і попереду в пять ґруп, були ще виклади з иньчих галузей людського знання. Одначе їх не було багато. І так було кілька викладів зі соматольоґії [3]), про буддізм і магометанізм [4]), дещо з психольоґії [5]), історії культури [6]), дещо з фільософії [7]). Атракцією свого рода були виклади професора університету др. Смаль-Стоцького, який 8. червня 1916. р. приїхав до раштатського табору, щоби тут дати серію викладів. Виклади відбувалися 9 днів. Що дня був один виклад про Шевченка і його твори з р. р. 1843—1846, а крім цього були ще два виклади з української граматики й один виклад про адміністраційний лад в Австрії, передовсім на Буковині [8]).

Деякі ґрупи викладів ішли систематично і складали собою курси, отже ж: курс історії української літератури, курс проф. Стоцького про Шевченка, курс кооперативи, господарський курс, а почасти курс суспільних наук. Усі иньчі виклади складали самі для себе цілість.

З деякого боку була тут, як ми вже бачили, односторонність, але вибір тем був залежний від прелєґентів. Що наші люде могли дечому багато навчитись, про те не може бути двох думок. Те, що вони почули в цій добі і в попередній, лишилося для них підставою їх

---

[1]) Я. в. з 26. 5. 1916.

[2]) Звід. Баклинського з 9. 7. 1916.

[3]) Звід. Гуцайла з 4. 3. 1916.

[4]) Звід. Миколаєвича з 11. 11. 1916.

[5]) Тамже.

[6]) Звід. Мороза з 18. 3. 1916.

[7]) Письмо Р. Стоцького до Ом. Терлецького з 9. 8. 1918.

[8]) Письмо Стефана Смаль-Стоцького до Ом. Терлецького з 24. 8. 1918.

образованння, їх неоціненим, набутим скарбом. Шкода тільки, що нашим людям замісць чогось такого, що було їм конечне потрібне для скріплення їх національної свідомості, подавано нераз такі теоретичні міркування, як про французький синдикалізм і т. п. Такі виклади могли

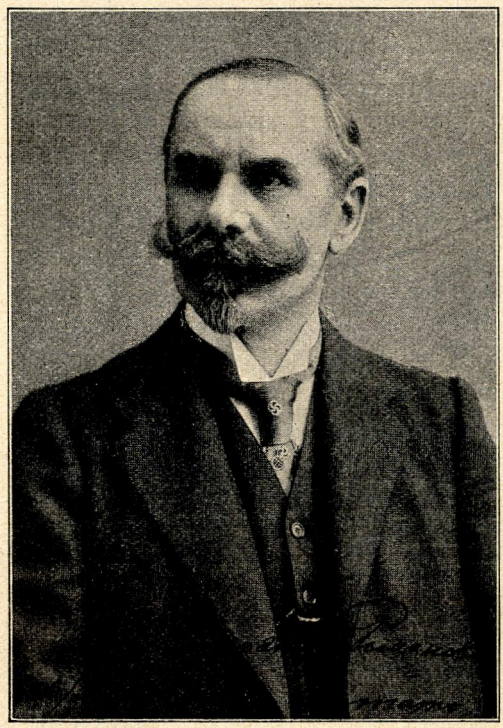

Др. Стефан Смаль-Стоцький.

у наших малопросвічених людей витворювати лише фальшиві образи суспільного життя, а це не могло, очевидно, вважатись корисним в очах тих, які вже тоді думали про незалежну Україну і про її будову на міцних реальних основах.

Як ставилися наші люде до тих ріжнородних викла-

дів, про те можуть дати вказівки числа присутніх на тих викладах. Політика цікавила наших людей найбільше і тут слухачів було багато. Їх налічувано в нормальних часах не меньч як 400, а звичайно бувало коло 500, а доходило нераз і до 1000[1]). Друге місце займали виклади з господарського курсу, які виказують число слухачів від 450 до 600[2]). Трохи меньче мали слухачів виклади на суспільнім курсі, бо вони не перейшли ніколи числа 500[3]). Поважне число слухачів, бо звичайно 400—500 виказували виклади з історії церкви[4]). Вони є доказом, що все таки можна було зацікавити як не теперішною церквою, то бодай церквою, як вона була в минувшині на Україні. Доволі багато, бо коло 250 слухачів виказують курси кооперації, коли зважити, що ці курси все таки свого рода спеціяльність[5]). Виклади про будову людського тіла (соматольоґія) теж виказують поважне число, бо 400, хоч тут багато причинилось і те, що ці виклади відбувалися при світляних образах, а це, очевидно, (як знаємо з попередної доби) цікавило наших людей[6]).

Виклади з української літератури виказували ріжні числа: В лютім число слухачів держиться коло сотки і щойно в березні підноситься до 300[7]). В червні воно доходить до 250, а в липні виїмково до 600 і навіть більше[8]). Ця зміна у фреквенції, яка є наслідком зміни прелєґентів у цьому предметі, показує, що наші люде були перебірчиві що до викладів. Але разом з тим ба-

---

[1]) Звід. Безпалка з лютого і березня 1916.
[2]) Звід. Сергієва й Найка від лютого до травня 1916.
[3]) Звід. Бензі і Безпалка від лютого до травня 1916.
[4]) Звід. Катеринюка з р. 1916.
[5]) Звід. В. Левицького з лютого й березня 1916.
[6]) Звід. Гуцайла з лютого й березня 1916.
[7]) Звід. Катеринюка з березня 1916.
[8]) Звід. Карманського з червня 1916 і Миколаєвича з липня 1916.

чимо, що і трьох прелєґентів не потрафило стягнути на виклади української літератури стільки слухачів, що їх мали господарський або суспільний курси, бо про виклади на політичні теми нема що й говорити. Це доказ, що більше цікавило наших людей. Вони з одного боку шукали чогось реального (господарство), а з другого боку подобалось їм те, що ставило їм якісь гарні образи будучого суспільного ладу. Це видко було в попередній добі, це видко й тепер. Українська література не давала їм ні одного, ні другого. Про те говориться виразно на засіданню Ґенеральної Старшини в липні тими словами, що »виклади подобаються матеріялістичні«, меньше »ідеалістичні«[1]).

Виїмковою проявою що до української літератури треба вважати виклади професора Смаль-Стоцького. Фреквенція на його викладах була велика, бо слухачів лічилось від 600 до 1000[2]). Але до цього причинилося побіч самого змісту викладів, які цікавили людей, також і те, що вони бачили перед собою авторітет у науці тай впрочім поява прелєґента була для полонених новістю.

Коли виклади давали нашим людям знання і витворювали у них ширший світогляд, то народна школа давала їм елєментарне образовання. Сконцентровання народної школи не пошкодило фреквенції учеників в народній школі, а мало цю добру сторону, що цілий плян науки міг бути уладжений на взір народніх шкіл і вчителі могли бути в більшім контакті зі собою. Визначне місце призначено, очевидно, українській мові, а побіч неї стояла аритметика так, як те було в попередній добі. До иньчих предметів долучено також і науку німецької мови. Коли з кінцем травня замкнено школу і по двотижневій перерві отворено школу наново, то ця нова

---

[1]) Прот. П. В. з 10. 7. 1916.

[2]) Письмо Стефана Смаль-Стоцького до Ом. Терлецького з 24. 8. 1918.

школа ріжнилася в засаді тим від першої, що тепер отворено і IV. клясу. Ця четверта кляса була вже, так сказати б, вищим курсом, як це показує спис предметів, які тут подавано. Вони були такі: наука про мораль, фізика, ґеольоґія, астрономія, історія культури, фільософія, політична економія, психольоґія, історія літератури, теорія національного питання, теорія уголовного права і процес, курс німецької і французької мови, землемірство й історія України.

Оскільки цей плян увійшов в життя, годі з письменних джерел довідатись, але він показує, як мало звернено увагу на педаґоґічний бік справи. Ясна річ, що при такій скількости предметів ні один предмет не міг бути як слід поставлений, а ученики могли дістати лише поверховні відомости. Далеко практичніщий був плян III. школи, яка повстала по перерванню науки в II. народній школі в липні 1916. р., з кінцем листопада 1916 [1]). Тут усі чотири кляси мали однакове число предметів і вони були такі: українська мова, історія, аритметика, ґеометрія, ґеоґрафія, природопись, рисунки і спів [2]). До школи долучено курс для неграмотних [3]) і німецьку мову, як надобовязковий предмет [4]). Для господарської школи уладжено теж дуже багатий плян науки, але він не увійшов в цілости в життя і увійшов тут передовсім курс господарства, про який вже була мова попередно. Крім школи в таборі провадилась іще наука в лязареті почавши від жовтня 1916. р. Там відбувалася наука української ґрамоти й деякі виклади загального змісту. Учасників науки бувало коло 100, значить, половина всіх присутніх тоді в лязареті [5]).

Про ролю музики в цій добі не багато прийдеться

---

[1]) Прот. П. С. з 29. 11. 1916.
[2]) Прот. Шкільної Ради з 25. 11. 1916.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 28. 10. 1916.
[4]) Прот. П. С. з 29. 11. 1916.
[5]) Прот. Ґен. Ст. з 28. 10., 13. 11. і 2. 12. 1916.

сказати; вона була така сама як і в попередній добі. Концерти хору й орхестри подобалися нашим людям. Дуже подобався передовсім концерт, який уладило Товариство ім. Лисенка з кінцем квітня 1916. р. Тоді зібралось публики коло 1500 учасників[1]). Що до вокальної музики, то співано передовсім народні пісні Миколи Лисенка[2]), а також і твори галицьких композиторів як Січинського і Колесси[3]). Інструментальна музика оберталася переважно коло чужих творів, а нове було те, що тепер орхестра приграваля при вправах Січі. Побіч світського хору був іще церковний хор, який співав на Богослуженнях.

Що до театральних вистав, то вони стояли меньчебільше на тій самій висоті, що і в попередній добі. Вистави давали звичайно стокількадесять мк. доходу і звичайно подобалися[4]). Лишень дві вистави у жовтні не вдоволили публику й випали слабо[5]). На сцені виставлювано деякі перед тим уже грані твори й деякі нові. Важніщі з них були такі: Наталка Полтавка, Зимовий вечір, Мартин Боруля, Дай серцю волю, заведе в неволю, Бондарівна, Пошились в дурні, Бувальщина, Панська хворість, Піймав облизня, Бурлака, Сто тисяч, Степовий гість і иньчі. Уладжено також реферат про діяльність Тобилевича (Карпенка-Карого) і про історію українського театру[6]). Рецензії, поміщувані в часописі, відзивалися звичайно прихильно про виконання на сцені театральних вистав.

Вироби мистецького промислу представлялися добре і поступ був тут очевидний. Крім дрібних річей поставлено між иньчим буфет з дубового дерева, який

---

[1]) Розсвіт з 27. 4. 1916.
[2]) Звід. Полякова з 27. 5. і 17. 6. 1916.
[3]) Звід. Полякова з 17. 6. 1916.
[4]) Прот. Драм. Тов. з 4. 12. 1916.
[5]) Прот. Драм. Тов. з 30. 10. 1916.
[6]) Прот. Драм. Тов. з 20. 11. 1916.

призначено було на виставу в липні в Баден-Бадені [1]). Модельовано також з глини й виліплено між иньчим бюст Шевченка і Франка [2]). Малярня може виказатися докінченням іконостасу [3]), а рисовальня багатьома рисунками. Тут видко було стремління до стилізованого орнаменту, який нагадує наші орнаменти на килимах, дереві [4]) і т. п. — На різьбарськім і токарськім відділі було учеників середно 30, а в малярні від 15 до 40 [5]). Часом відбувались тут і виклади, як, наприклад, виклад на тему: Шевченко як малярь [6]). На кінець треба ще згадати про кінові представлення, які крім розривки давали мешканцям табору також дещо і повчаючого, як наприклад: образки про уладження фабрик, пільну роботу, образи з природи і т. п.

Бібліотека розширила в цій добі круг своєї діяльности остільки, що не тільки обслугувала табор, але також і робітничі команди. В таборі бібліотечний рух збільшився в порівнянню з попередною добою досить значно. І так коли в грудні 1915. р. випозичено в таборі коло 2500 книжок, то в лютім визичено коло 3000, в березні коло 3500, в квітні коло 2800, в травні коло 3700, в червні 3234, а в першій половині липня 1385 книжок [7]). За час від половини липня до жовтня 1916. р. нема ніяких відомостей. В жовтні визичено в таборі 187 книжок, а вислано на робітничі команди 34, в листопаді в таборі 1082, на команди 122, в грудні в таборі 1648, на команди 184. Коли узгляднимо, що число членів громади в листопаді й грудні не було велике і налічувало 500—600 людей, то бібліотечний рух треба

---

[1]) Звід. Паращука з 31. 7. 1916.
[2]) Звід. Десятовського з 20. 5. і 16. 6. 1916.
[3]) Звід. Десятовського з 22. 4. 1916.
[4]) Звід. Паращука з 25. 3. 1916.
[5]) Звід. Десятовського з квітня 1916 і Ведмедя з 26. 2. 1916.
[6]) Звід. Паращука з 12. 3. 1916.
[7]) Звідомлення бібліотекаря Яременка з 1916. р.

признати оживленим. В рахунок не входять книжки господарського й реліґійного змісту та драматичні твори, бо ці книжки були зложені в окремих бібліотеках [1]).

Крім бібліотеки була також книгарня, де продавано українські книжки [2]).

Важне завдання сповняла в цій добі таборова часопись »Розсвіт«. Вона причинялася не тільки до освідомлення людей в таборі, але була найвиразніщим лучником між табором і робітничими командами. Поставивши собі завдання приєднати як найбільше людей до української справи, часопись редаґовано тим способом, щоби її читали легко навіть і такі люде, які стояли дальше від української справи. І тому нема тут мови про політичну самостійність України, не кажучи вже про такі річі, як політична плятформа Союза визволення України, участь Січі в майбутній офензиві осередніх держав, то що. Часопись стояла поки що лишень на точці національної самостійности українського народу і старалася розвинути у читачів зрозуміння національного питання та любов до свого народу. Про Росію писалося теж, і власне в опозиційнім духу. В статтях виказувано, що політично-суспільний лад у російській державі зовсім невідповідний і шкідливий для нашого народу. Взагалі в часописі не проваджено ніякої високої політики; щойно в травні заговорено про польську справу. Дуже добре зроблено, що поміщено кільканацять статтей про товариства, основані в таборі, і про їх ціль. Це могло добре причинитися до розяснення справи просвітної роботи в таборі. Часопись видавалася взагалі в лівім напрямі, хоч не видко в ній особливого суспільного радикалізму. Радикально була хиба поставлена справа аґрарної реформи на Україні. При тім усім часопись була багата ріжнородністю змісту. Є тут статті господар-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 4. 3. 1916.
[2]) Прот. Ґен. Ст. з 19. 2. 1916.

ського змісту, поміщувано також поезії, писані звичайно самими полоненими, їх спомини й оповідання.

Не зважаючи на те, при такому своєму характерові часопись за мало давала для свідомих українців, але, як сказано, часопись узглядняла передовсім тих, яких треба було щойно національно освідомлювати. Через те вона не йшла напереді української громади і в національній справі держалася дуже уміркованої тактики. Але це було тоді доброю прикметою часописі.

Крім самої часописі видано також календарь на 1916. р. і Порадник для науки ґімнастики[1]). Видавано також через короткий час для табору »Летючий листок«, який подавав найновіщі відомости[2]). Часопись була дешева, бо один її примірник коштував 2 ф.

Що до цього кілько примірників часописі розходилося в цій добі, можемо подати тільки приблизні числа. І так у середині цеї доби число примірників доходило до 800, а з кінцем доби сягало до півтори тисячі[3]). Не раховано тут цих примірників, які висилано до вецлярського й зальцведельського таборів і до Союза визволення України. Кілько з цього йшло на робітничі команди, годі сказати. Лишень за час від жовтня до грудня 1916. р. висилано на робітничі команди пересічно від 326 до 570 примірників[4]). Меньче розходились, очевидно, иньчі часописи. І так »Вістник Союза визволення України« розходився в трьох останніх місяцях 1916. року на робітничих командах у 800—850 примірниках, »Вільне Слово«, »Рідне Слово« і »Розвага« разом у 700 примірниках[5]). Кілько примірників розхо-

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 15. 7. 1916.

[2]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 5. і 24. 6. 1916.

[3]) Інформації В. Мороза, впрочім ніяких записок не знайдено в архіві С. В. У.

[4]) Звідомлення Редакції і Адміністрації часоп. »Розсвіт«. (Зладжене в червні 1918.)

[5]) Тамже.

дилось у цім часі в самім таборі, цього сказати не можна.

В церкві відбувалися в неділі і свята Богослуження при 1500—2000 учасників у першій половині цеї доби[1]). Таборова церква взяла також участь при посвяченню січового прапора підчас січового свята з дня 27. березня 1916. Відправлено також у церкві панахиду за Тараса Шевченка в день його роковин смерти[2]). Але як в попередній добі, так і тепер заінтересования таборовою церквою, як і взагалі церковною справою, було між громадою невелике.

* *
*

Коли в цій добі розвивалась українська пропаґанда так добре, то на те вказував і зверхний вигляд табору. Тепер уладжено нові бараки для української громади. Новістю були січові бараки, де мешкали січовики. Розширена театральна сцена була доказом, що театр займав почетне місце в українській пропаґанді, а кіоск на часописі та книжки показував, що потреба читання збільшилася в цій добі значно. Рух у таборі величезний. Там ідуть люде на виклади, тут знов до школи. Коло кіоску стоїть громада людей і купує часописі, там знова січовики йдуть до своїх бараків по скінчених вправах. Тут і там відбуваються засідання товариств, в клюбі свій гурток людей, а в крамницях товар. Єдність повно людей. Там знов чути співи, з одного бараку співають »Ще не вмерла Україна«, а там дальше орхестра відбуває свої вправи. Машина друкарська в руху, а редактори сидять за столом і роблять коректуру. На стінах бараків розліплені оголошення, що в неділю буде театральна

---

[1]) Звід. Катеринюка з лютого й березня 1916.
[2]) Звід. Катеринюка з 11. 3. 1916.

вистава, і друге, яке оголошує загальне зібрання одного з таборових товариств. Скрізь чути українську мову, чимраз меньче можна було почути ломану московську мову. Український характер табору видко було і в ночі, коли січова варта сповняла свої обовязки. Хто не держався таборових приписів, міг бути потягнений до відповідальности, але не німецькою військовою сторожею, а тільки своїми людьми. Дрібний на око факт, а він мусів робити своє вражіння, бо ж це означало самоуправу української громади; пригадувало козацькі сторожі з нашої історії.

Іще виразніще виступав табор в українськім характері підчас святочних хвиль. Тоді в таборі повівали синьо-жовті прапори, неначе б дійсно на »самостійній Україні«. Ця »Україна« була поки що в таборі полонених, але звідси вона мусіла колись розійтись по широкій українській території.

3. Робітничі команди.

Так в першій, як і в другій добі історії табору був тереном, де відбувалася просвітна робота, сам головний табор, а робітничі команди не входили під розвагу. Це було наслідком обставин, які панували в таборі. Про першу добу нема що й говорити. Але навіть і в другій добі, хоч просвітна робота поступала наперед, робітничі команди зістались зовсім на боці. Занадто багато було ще роботи в самім таборі, щоби можна було думати про робітничі команди. Цих дванацять соток приєднаних до українства людей, хоч вони означали великий поступ у просвітній роботі, то все таки вони показували, що більшість людей в таборі стояла ще здалека від української справи. Треба було дальше працювати, щоби і тих людей приєднати. І в цім напрямі йшла робота в третій добі дальше. Робітничі команди стояли в перших місяцях цеї доби аж до липня 1916. р. зовсім

на далекому пляні, не зважаючи на те, що між табором і робітничими командами зачалися хоч невеличкі взаємини. Ці взаємини зачалися вже в лютім 1916. р. Тоді пороблено заходи і завдяки цьому комендантура згодилася, щоби два рази на тиждень виїздив один член Просвітного Виділу і один полонений разом з німецьким офіцером на робітничі команди[1]). З цього дозволу скористались провідники просвітної роботи в громаді. На робітничі команди їздили час від часу члени Просвітного виділу й деякі полонені, але якогось пляну в цих поїздках не було видко[2]). Звичайно йшло тільки о те, щоби вишукати придатних людей до просвітної роботи і стягнути їх до табору. Крім цього висилано на команди трохи книжок і часописі[3]). Так справа стояла аж до липня 1916. р. Про команди було дуже мало звісток, так, що зорієнтуватись в цьому, що там робилося, не можна було цілковито. Такі вістки, як подяки за прислання книжок і просьба висилати дальші, хоч були приємними звістками, були однако ж білими руками. Доходили тільки глухі вісти про те, що нашим людям, які виїхали з табору, не давали противники читати часописів[4]). Кореспонденція полонених з робітничих команд, яка переходила цензуру в комендантурі, теж не дає ніякого образу про настрій тамошних полонених. Правда, були деякі письма, де прихильно говорилося про просвітну роботу в раштатському таборі, але такі письма походили, очевидно, від бувших курсистів[5]). Один пише, наприклад, що йому стидно, що його земляки випираються України, иньчий пише знов,

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 26. 2. 1916.

[2]) Прот. Ґен. Ст. з 8. 4. 1916, звід. Соломонова з 26. 5. 1916 і Литвиненка з 11. 6. 1916.

[3]) Звід. Литвиненка з 27. 5. 1916.

[4]) Пор. »Die ukrainische Bewegung berührende Nachrichten . . . zusammengestellt von der Postprüfungsstelle des Lagers Rastatt«.

[5]) Тамже.

що він вдячний за науку, яку одержав у раштатському таборі, і тішиться, що осередні держави зацікавились українською справою[1]). Але побіч таких голосів подибуються і такі, де видко велике привязання і любов до Росії. В однім листі уміщено патріотичний оклик: »Хай живе Росія!« Впрочім у листах пишеться про німецьку господарку, про німецькі дороги, про відношення німців до полонених[2]) і т. п. Про Україну нема крім поданих виїмків ніде згадки тай це не дивно, коли зважити, як наші люде боялися тоді Росії. Словом, робітничі команди, це був великий знак питання для провідників української роботи в таборі і вони поки що не думали на його дати відповіді.

Щойно самі обставини змусили їх до цього. Вже в лютім і березні виїхало понад тисячу людей на роботу. Почавши від квітня виїхало їх більше, так, що число присутніх людей в таборі значно зменьшилося. В березні воно налічувало понад 7000 людей, а в липні було вже лишень 4471 людей в таборі[3]). Це число о половину меньче в порівнянню з числом людей, яке було в другій добі історії табору, але воно все таки не зміняло надто ситуації в таборі. Все ж таки ці люде, які лічили себе курсистами, чи взагалі брали участь у просвітній роботі, лишалися в таборі. Щойно в липні прийшла велика зміна. Німецькі власти поставили справу так, що в таборі можуть зістати лишень такі люде, яких присутність для української пропаґанди конечне потрібна, отже ж члени Редакції і Адміністрації часописі, друкарі, тай взагалі всі люде, які були зайняті по українських канцеляріях. Мала зістатися бльокова й баракова старшина і врешті люде зайняті по німецьких канцеляріях і ті, що сповняли функції господарські в

---

[1]) Тамже.

[2]) Тамже.

[3]) Акти комендантури рашт. табору з 1916. р.

таборі. І справді в другій половині липня виїхали люде на пільні роботи так, що в таборі лишилося тільки 1103 людей, з цього може третя частина людей, що брали участь у просвітній роботі[1]). Це, що сталося наслідком природних обставин, могло з другого боку показатися корисним фактом для української пропаґанди. Правда, тепер настала децентралізація громади і не було мови про таке інтенсивне просвітне життя, яким воно було аж до липня 1916, але з другого боку просвітний рух міг розширитися тепер по робітничих командах. Члени української громади представляли, що правда, значну меньшість у порівнянню з цілою масою полонених, яка на командах налічувала 13 000 людей, але все таки число людей, які перейшли просвітну роботу, було настільки велике (воно виносило коло 2000 людей), що не було що боятися, що воно розплинеться в масі, тим більше, що людей приєднаних до української справи уміщено певними ґрупами на робітничих командах. Ці ґрупи не стратили тому звязку, який їх звязував у таборі, і держалися солідарно. Впрочім виїзд наших людей на робітничі команди мав і цю добру сторону, що дав нагоду нашим людям відсвіжитися фізично та увільнив їх від цих анормальних обставин, які викликував за собою довший побут на однім місці. На робітничих командах, а саме на хліборобських, де уміщено наших людей, мали вони більше свободи руху й ліпшу поживу. Ясна річ, що провідники просвітної роботи в таборі мусіли рахуватися зі зміненими обставинами і точка тяжкости просвітної роботи мусіла тепер перенестися на робітничі команди, хоч табор мусів все таки лишитися цим центром, який мав вязати усі команди зі собою. І дійсно провідники взялися тепер енерґічно за діло, а прийшли їм у поміч таборові військові власти і воєнне пруське міністерство. Лишень завдяки цій допомозі можна було

[1]) Тамже.

поставити справу пропаґанди так, як цього вимагала справа. Плян роботи уложено вже у липні, ще перед виїздом людей з табору, і стануло на тім, що німецькі власти дозволили, аби 25 полонених, у цивільному одягу, обїздило робітничі команди[1]). Ці люде, яких названо мужами довірря, мали їздити в товаристві переводчиків і діставали від комендантури відповідну платню на прохарчування і на мешкання. Крім мужів довірря мали також і члени Просвітного Виділу відбувати поїздки на робітничі команди. Поїздки по робітничих командах зачалися в серпні[2]) і відбувалися потім цілий вересень[3]). З початком жовтня вернули мужі довірря назад до табору, щоби тут здати звідомлення зі своєї діяльности. В тій цілі відбули вони конференції в днях 7. і 9. жовтня і 13. і 14. листопада[4]). З кінцем листопада виїхали мужі довірря числом кільканацять знов на робітничі команди і провадили свою роботу аж до кінця цеї доби. Про інтенсивність їх роботи може свідчити те, що в часі від серпня до половини грудня 1916. р. відбулось коло півтори тисячі відвідин на робітничих командах[5]). Щоби між мужами довірря і централею громади в таборі була лучність, заведено спеціяльну канцелярію, яка мала виготовляти письма до мужів довірря і відбірати письменні звідомлення мужів довірря, та всякі листи, які вони висилали до центральної громади. Для мужів довірря виготовив також голова Просвітного Виділу вказівки, які торкалися таксамо ведення просвітної роботи, як і взагалі становища

---

[1]) Письмо Безпалка до С. В. У. з 4. 8. 1916.

[2]) Прот. П. В. з 15. 7. 1916.

[3]) Звід. мужів довірря з серпня і вересня 1916.

[4]) Прот. конференції мужів довірря з 7. 10., 9. 10., 13. 11. і 14. 11. 1916.

[5]) Звідомлення мужів довірря від серпня до пол. грудня 1916 і »Bericht über Aufklärungsarbeit . . .«.

мужів довірря на командах[1]). Крім цих так званих вандрівних мужів довірря був плян назначати на командах так званих місцевих мужів довірря. Ці останні мали дбати про просвітну роботу на командах і через те мали деякі привілеґії, бо мали певний час у тижні свобідний від роботи, щоби могли приготовитися до рефератів. Вандрівні мужі довірря були, очевидно, цілком увільнені від всякої роботи і могли цілий свобідний час від просвітної діяльности посвятити на своє власне образування і приготування потрібних рефератів (фот. ст. 231.).

Діяльність мужів довірря ішла в двох напрямах: вони держали реферати на командах і вислухували бажання полонених так що до просвітної роботи, як і взагалі такі, що торкалися життя-буття полонених. Ці останні передавано командантурі, а усе иньче полагоджувала Ґенеральна Старшина, чи Просвітний Виділ (тоді, як він заступав Ґенеральну Старшину) зглядно Ґенеральний Секретаріят.

Побіч цеї особистої пропаґанди йшла також пропаґанда книжками, які висилано власне в другій половині цеї доби в більшому числі, а таксамо часопись. Дуже велика шкода, що ці письменні звідомлення, які давали мужі довірря, досить поверховні. Говориться там нераз тільки дуже загально про відношення полонених до української справи, а таксамо звичайно дуже загальні і статистичні дати. В багатьох звідомленнях не сказано навіть, з чим виступали мужі довірря перед полоненими і які держали реферати. З відомостей, які маємо з цього боку, виходить, що рефератів у цілому значінню цього слова було взагалі небагато. Провадилися радше балачки на ріжні теми, бо ця форма відповідала ліпше настроєві полонених. В тих балачках порушувалися звичайно насамперед справи, які торкалися життя-буття полонених. Муж довірря мусів показати людям, що він

[1]) Звід. Безпалка з 19. 8. 1916.

дбає також і про особисті інтереси полонених і це звичайно отвирало йому вступ навіть до таких людей, що стояли дуже далеко від української справи. За тим ішло потім подавання новин з фронтів, відомости з просвітнього життя в таборі й реферати загально освідомлюючого змісту. Впрочім усе залежало від людей, яких малося перед собою. До людей, які ставилися пасивно або й ворожо до українства, не можна було, очевидно, виступати зразу з українською справою. Тут треба було держатися цеї методи, якої придержувалися в таборі в перших початках другої доби. Світові події і теми зі суспільного поля могли бути предметами балачок. Це можна було говорити, й цього слухали нераз навіть і ворожо до українства настроєні люде. Усе иньче мусіло відпасти й чекало на кращі часи. Звичайно міг приїхати муж довірря другий чи третій раз, тоді він, здобувши собі повну популярність і упевнившися в цьому, міг виступати з українською пропаґандою. Зовсім инакше поводилися мужі довірря на цих командах, де були люде, що перейшли науку в таборі. Там говорено вже про Хмельницького, про окремішність українського народу від московського, навіть про Мазепу; критиковано поступовання Петра І. і Катерини ІІ. що до України[1]) і т. п. Взагалі на прихильних, або хоч не ворожих українству командах читано твори з української літератури[2]), говорено про просвітну роботу в таборі, про українську справу[3]) і взагалі про політичні теми[4]).

Як зустрічали полонені мужів довірря, про те маємо деякі відомости у їх звідомленнях. Коли там кажеться, що перший раз зустрічали мужів довірря неприхильно, потім стрічали їх прихильно й показували навіть невдо-

[1]) Звід. Я. Волошина з 28. 8. 1916.

[2]) Звід. Чумака з 28. 8. 1916, звід. Шаповала з 22. 11. 1916 і иньчі звідомлення.

[3]) Звід. Лисенка й Сергієнка з 18. 9. 1916.

[4]) Тамже.

волення, коли їх довше не відвідувано, то це можна вважати типовим відношенням полонених на робітничих командах до мужів довірря. Що на деяких командах бувало нераз і так, що люде зовсім не хотіли говорити з мужами довірря і ділком їх бойкотували, то це можемо дуже легко припустити (хоч у звідомленнях про це не говориться), бо такі відомости маємо з вецлярського табору, де провадилася, правда, пізніще, також така робота на робітничих командах як у раштатському таборі. Взагалі у звідомленнях підношено переважно те, що було приємно почути й побачити. А цього не можемо те ж забути, що мужі довірря їздили переважно по хліборобських командах, де все таки знаходилось якесь число людей, які перейшли школу в раштатському таборі. Про тих людей довідуємося власне з одного звідомлення, що курсисти носять на робітничих командах національні відзнаки, які дістали в таборі [1]). Довідуємось також, що з команд приходили листи з подяками за прислані книжки і проханнями й надалі висилати їм книжки [2]). В однім звідомленню сказано, що люде були дуже вдоволені з приїзду мужа довірря, називають себе українцями, москалів не люблять, уважаються за щось вищого від їх, по цій науці, яку вони перейшли в таборі [3]). На одній команді, кажеться в звідомленню, зобовязалися люде говорити тільки по українськи [4]). В иньчім звідомленню читаємо, що люде радо вітають мужа довірря і дуже задоволені, що Просвітний Виділ і підчас роботи безпокоїться ними, за що вони дуже дякують [5]). В однім звідомленню говориться, що люде бажають на зиму вернути до табору, щоби вчитися в школі. »Враження справляють дуже гарне, на командах люде енергічніщі, диску-

[1]) Прот. П. В. з 28. 8. 1916.
[2]) Звід. Литвиненка з 18. 3. 1916.
[3]) Звід. Іваницького з 24. 8. 1916.
[4]) Звід. Волошина з 17. 9. 1916.
[5]) Звід. Полякова з 17. 8. 1916.

дбає також і про особисті інтереси полонених і це звичайно отвирало йому вступ навіть до таких людей, що стояли дуже далеко від української справи. За тим ішло потім подавання новин з фронтів, відомости з просвітнього життя в таборі й реферати загально освідомлюючого змісту. Впрочім усе залежало від людей, яких малося перед собою. До людей, які ставилися пасивно або й ворожо до українства, не можна було, очевидно, виступати зразу з українською справою. Тут треба було держатися цеї методи, якої придержувалися в таборі в перших початках другої доби. Світові події і теми зі суспільного поля могли бути предметами балачок. Це можна було говорити, й цього слухали нераз навіть і ворожо до українства настроєні люде. Усе иньче мусіло відпасти й чекало на кращі часи. Звичайно міг приїхати муж довірря другий чи третій раз, тоді він, здобувши собі повну популярність і упевнившися в цьому, міг виступати з українською пропаґандою. Зовсім инакше поводилися мужі довірря на цих командах, де були люде, що перейшли науку в таборі. Там говорено вже про Хмельницького, про окремішність українського народу від московського, навіть про Мазепу; критиковано поступовання Петра І. і Катерини ІІ. що до України[1]) і т. п. Взагалі на прихильних, або хоч не ворожих українству командах читано твори з української літератури[2]), говорено про просвітну роботу в таборі, про українську справу[3]) і взагалі про політичні теми[4]).

Як зустрічали полонені мужів довірря, про те маємо деякі відомости у їх звідомленнях. Коли там кажеться, що перший раз зустрічали мужів довірря неприхильно, потім стрічали їх прихильно й показували навіть невдо-

[1]) Звід. Я. Волошина з 28. 8. 1916.

[2]) Звід. Чумака з 28. 8. 1916, звід. Шаповала з 22. 11. 1916 і иньчі звідомлення.

[3]) Звід. Лисенка й Сергієнка з 18. 9. 1916.

[4]) Тамже.

волення, коли їх довше не відвідувано, то це можна вважати типовим відношенням полонених на робітничих командах до мужів довірря. Що на деяких командах бувало нераз і так, що люде зовсім не хотіли говорити з мужами довірря і цілком їх бойкотували, то це можемо дуже легко припустити (хоч у звідомленнях про це не говориться), бо такі відомости маємо з вецлярського табору, де провадилася, правда, пізніще, також така робота на робітничих командах як у раштатському таборі. Взагалі у звідомленнях підношено переважно те, що було приємно почути й побачити. А цього не можемо те ж забути, що мужі довірря їздили переважно по хліборобських командах, де все таки знаходилось якесь число людей, які перейшли школу в раштатському таборі. Про тих людей довідуємося власне з одного звідомлення, що курсисти носять на робітничих командах національні відзнаки, які дістали в таборі [1]). Довідуємось також, що з команд приходили листи з подяками за прислані книжки і проханнями й надалі висилати їм книжки [2]). В однім звідомленню сказано, що люде були дуже вдоволені з приїзду мужа довірря, називають себе українцями, москалів не люблять, уважаються за щось вищого від їх, по цій науці, яку вони перейшли в таборі [3]). На одній команді, кажеться в звідомленню, зобовязалися люде говорити тільки по українськи [4]). В иньчім звідомленню читаємо, що люде радо вітають мужа довірря і дуже задоволені, що Просвітний Виділ і підчас роботи безпокоїться ними, за що вони дуже дякують [5]). В однім звідомленню говориться, що люде бажають на зиму вернути до табору, щоби вчитися в школі. »Враження справляють дуже гарне, на командах люде енергічніщі, диску-

[1]) Прот. П. В. з 28. 8. 1916.
[2]) Звід. Литвиненка з 18. 3. 1916.
[3]) Звід. Іваницького з 24. 8. 1916.
[4]) Звід. Волошина з 17. 9. 1916.
[5]) Звід. Полякова з 17. 8. 1916.

тують до річі, видко, що зрозуміли суть діла«[1]). Про людей, що поїхали на роботу в Кассель, сказано, що вони увійшли в табор Кассель з українськими піснями. Там прийшлося їм провадити бійку з французами й неграми, але не зважаючи на те, наші люде не вирекліс ь українства[2]). Характеристична звістка в однім звідомленню з чотирьох команд, з якої довідуємося, що люде навіть не згоджуються на автономію України й на життя в злуці з Росією, а бажають мати цілком самостійне королівство, ні від кого незалежне[3]).

Коли чуємо такі річі, як наприклад ця остання, подана в жовтні 1916. р., то можемо бути певні, що тут маємо до діла з тими людьми, які якийсь довший час перебували в таборі. — Инакше, очевидно, ставилися до української справи люде, які не були в таборі, або були лишень хвилево. Вони показувалися або зовсім пасивні, або ставилися навіть ворожо. У звідомленнях назначено одні й другі команди зовсім виразно. Кілько таких людей стрічалося, цього не подано у звідомленнях, або подано (з малими виїмками) лишень загально. Все ж таки можна лічити їх на 28% до 30% між тими людьми, яких в часі від жовтня до половини грудня відвідали мужі довірря. Цей % зовсім не можна приложити до цілої маси полонених на робітничих командах, бо мужі довірря відвідували в цім часі переважно тільки такі команди, де були розміщені також і бувші курсисти. І тому чуємо також часто у звідомленнях, що таборова часопись має популярність на командах і що люде проявляють велику охоту до науки, що бажають книжок та що на командах повстають перші орґанізації[4]). І так на одній команді повстала в жовтні

---

[1]) Тамже.

[2]) Прот. конференції мужів довірря з 9. 10. 1916.

[3]) Звід. Дмитра Войціка з 23. 10. 1916.

[4]) Звід. мужів довірря від серпня до грудня 1916.

Національна Секція[1]), на иньчій Соціяльна Секція (в однім гурті з москалями)[2]), а на ще одній — Національний гурток[3]). Словом вплив просвітної роботи, яка провадилася в таборі, показував скрізь свої наслідки.

Але найбільше потішаючою проявою було те, що ці наслідки показувалися навіть і між тими людьми, що не були в таборі. Ясна річ, що розтасування свідомих українців по ріжних командах, хоч воно не обнімало, очевидно, всіх команд, мусіло виявляти свій вплив на иньчих людей. Зі звідомлень бачимо, що нераз люде досі чужі українській справі приставали зовсім до свідомих українців і робилися українцями[4]). В однім звідомленню з грудня 1916. р. читаємо, наприклад, що »люде, довідавшися про змагання поляків що до українських земель, обурюються. Навіть ці, котрі досі були байдужні кричать: Гуртуйтесь українці!«[5]). В иньчім звідомленню читаємо знов, що »люде дуже мало знайомі з українськими змаганнями, бо мало пробули в раштатському таборі, проте отверто називаються українцями і з великим захопленням слухають розмови що до української пропаґанди й довірочно відносяться до мужа довірря. На всіх (чотирьох) командах просили вислати »Кобзарь« Шевченка[6]). Характеристичний може бути також і цей лист, висланий одним з полонених з робітничої команди до полковника Січі в Раштаті: »Повідомляю пана полковника, що я бажаю записаться у Ваше славне Товариство Січ. Зла мачуха, було, приспала мене і я спав кріпким сном і себе не розумів. Тут, далеко від рідного краю на чужині, я зрозумів, що ми є нащадки лицарів-запорожців. Бажаю, щоб славна

[1]) Звід. Кіщанського з 23. 10. 1916.
[2]) Звід. Сиротенка з 4. 11. 1916.
[3]) Розсвіт з 16. 12. 1916.
[4]) Пор. н. пр. звід. Тарасовського з 28. 8. 1916.
[5]) Звід. Берекета з 3. 12. 1916.
[6]) Звід. Берекета з 26. 11. 1916.

запорожська Січ запанувала на нашій Ненці-Україні. Фока То-ко«[1]).

Що таких пробуджених людей було на командах чим раз більше, це річ очевидна. Нема однако ж певних дат що до цього. На підставі цих дат, якими розпоряджаємо і на підставі вражінь, які мається по перечитанню звідомлень мужів довірря, не забуваючи про те, що багато звідомлень писано занадто оптимістично, можна оцінювати з кінцем 1916. року число всіх людей на робітничих командах, які звязувалися так, чи инакше з українською національною ідеєю, на 2500. Разом з тими, які були в таборі, можна би налічити приблизно 3000 людей. Із цих людей треба рахувати коло 2000 людей, які були курсистами в таборі[2]). Цих 3000, це були ці люде, які тісніще, чи слабше звязалися з українським національним почуттям. Це те, що називаємо »Українська Громада« в Раштаті. Вона, очевидно, збільшилася протягом цеї доби дуже, бо зросла майже трикратно. Це було би більше, чим 23% усіх полонених, які були приналежні до раштатського табору. Коли нагадаємо 7% з кінця попередної доби, то це найвиразніще показує, який тут зазначився великий поступ.

Очевидна річ, що цих 3000 людей представлялися ще доволі ріжноманітно. Між ними подибуємо ріжні типи, відповідно до більшого, чи меньчого їх національного освідомлення. На чолі стоїть свідомий українець-самостійник. Його світогляд такий, що Україна повинна бути незалежною державою, відповідно до її числа населення, до її простору, до природних багацтв краю. З Москвою не може бути ніяка спілка, бо вона може бути небезпечною, як це показала переяславська умова. Як дійти до цеї мети, це вже друга річ. Одні рахували

---

[1]) Розсвіт з 18. 11. 1916.

[2]) Число курсистів означене лишень приблизно на підставі дат, які подано в звідомленнях учителів.

на офензиву осередніх держав, а другі на революцію, яка, як не підчас війни, то напевно по війні мусить настати в Росії.

Другий тип, це автономісти. Вони теж бажали самостійного розвою України, але не вірили, щоби вдалося відірватись од Росії. Росія занадто сильна й вона певно вийде з війни з побідою, — так думали вони —, тому нема що говорити про незалежну Україну. Тай впрочім Україна в звязку з Москвою почуватиметься сильніща й буде забезпечена від внішних ворогів. Осередні держави не підуть на Україну, бо Росія не допустить до цього. Революція настане, очевидно, в Росії зараз по закінченню війни, але українцям треба йти разом з поступовими російськими партіями, щоби повалити реакційне правительство. Потім можна буде розєднатися з ними й домагатися рішучо автономії для України в російській державі. Треба тому орґанізуватись, щоби народ зумів постояти за свої права.

Третій тип, це були люде, які не мали вже виразної політичної проґрами. Незалежна чи автономна Україна, це були би гарні річі, але їх перепровадити тяжко. Тай впрочім головно йде о те, щоби український нарід міг свобідно розвиватися. Щоби він мав свої школи, а решту повинен він мати разом з иньчими народами російської держави, отже ж свободу слова, добрі закони, а передовсім корисну для народа аґрарну реформу. Це могла би дати незалежна чи автономна Україна, але і без цього можна цих річей сподіватися в Росії по революції.

Четвертий тип — це тип революціонера. Головною ціллю кождого чоловіка, що бажає добра так для свого народу, як і для иньчих народів, які замешкують російську імперію, є революція в Росії. До цього треба бути готовим. Українська справа входить, очевидно, в рахунок, і заперечувати національну окремішність українського народу було би зовсім без цілі. Цього й не роблять поступові російські партії. Але найважні-

чери, телєфоністи, елєктро-техніки числом 30, учителів 6, і людей з вищим образованням 6. Цей спис показує, що Січ складалася з низчих суспільних верстов. Тесаме треба, очевидно, приложити до цілої української громади в Раштаті.

Статистика січовиків по ґуберніям, з яких вони походили, представляється так:

З ґуберній	Полтавської	було	194	січовиків
,,	Київської	,,	175	,,
,,	Харківської	,,	113	,,
,,	Чернигівської	,,	109	,,
,,	Подільської	,,	92	,,
,,	Катеринославської	,,	85	,,
,,	Херсонської	,,	76	,,
,,	Волинської	,,	64	,,
,,	Таврійської	,,	25	,,
,,	Вороніжської	,,	20	,,
,,	Донської	,,	9	,,
,,	Холмської	,,	6	,,
,,	Кубанської	,,	6	,,
		Всього	974 [1])	

З цього виходить, що в Січі переважали українці з чотирьох корінних ґуберній України.

III. Міжтаборові взаємини.

Взаємини між раштатським і вецлярським та зальцведельським таборами були в цій добі далеко більші, ніж попередно і, правду сказавши, зачалися щойно в цій власне добі. Початок тісніщих взаємин викликало власне уладження січового свята з дня 27. квітня в раштатському таборі. Це мало бути свято, на яке не

[1]) Спис зроблений на підставі актів Січі й актів комендантури рашт. табору з 1916. р.

міг здобутися ніякий з двох других таборів, бо там просвітна робота ще не зайшла так далеко. Впрочім у Зальцведелі Січ ставила щойно перші кроки, а у Вецлярі справа з Січчю теж не пішла далеко. Річ природна, що очі всіх, які цікавилися українською пропаґандою по таборах, були звернені в дні 27. квітня на Раштат. Це мав бути свого рода попис раштатської громади полонених і провідників, які там провадили роботу. Не дивниця, що коли прийшло до Просвітних Виділів обох таборів запрошення взяти участь у святі, то кождий вислав своїх представників на свято. Що більше: Берлінська Централя подбала про те, щоби і якась скількість полонених з обох таборів могла взяти участь у цьому святі. Воєнне Міністерство згодилося на бажання Централі й дозволило, щоби по кількадесять полонених з обох таборів могли теж поїхати на свято до Раштату. Туди приїхали також два члени фрайштадтського Просвітного Виділу, цілий хор і орхестра, та ще кільканацять фрайштадтців, визначних діячів у фрайштадтській українській громаді. Словом, це був загальний зїзд з усіх чотирьох українських таборів. В день 27. квітня зібрався в Раштаті сам цвіт українських полонених і члени з усіх чотирьох Просвітних Виділів. А коли додамо до цього, що тут прибув також член берлінської Централі Союза визволення України, Скоропис-Йолтуховський, полковник Фрідріх і сотник Любберс і команданти вецлярського та зальцведельського табору, а з ними також офіцери з відділу українського в командатурі, і врешті оперовий співак Модест Менцінський, який виступив з концертом в таборі, то маємо перший зїзд, який був гарно заступлений. Тут вперве стрітилися передовсім полонені з усіх чотирьох українських таборів. Що при такій стрічі мусіла наступити жива виміна думок, про те не може бути сумніву. Це мусіло тим більше настати, що кождий з таборів знаходився в инакших обставинах, кождий з них переходив иньчу добу

свою розвою. Коли фрайштадтці могли себе справедливо вважати за найстарших учасників таборової роботи, то зальцведельці були наймолодші. Ясна річ, що при такій дискусії порівнювано один табор з другим і доходжено до певних висновків. Це мало свої наслідки і викликало так у Вецлярі, як і в Зальцведелі деякі наслідки. При історії цих двох таборів поговоримо про те докладніще, тут можна тільки зазначити, що цей зїзд був початком до навязання взаємин між трьома українськими таборами. Загально признано, що раштатський табор поступив найдальше в розвою просвітної роботи, хоч знайшлися голоси, правда, виїмкові і тільки з кругів Просвітних Виділів, які цього не хотіли признати без застереження. Підчас цього свята відбулося також спільне засідання членів зі всіх чотирьох Просвітних Виділів і тут поставлено деякі норми, які мали обовязувати всі три українські табори в Німеччині. З полонених запрошено на цю нараду члена Просвітної Секції в раштатській громаді Волосова. На цім засіданні ухвалено між иньчим, що всі три табори мають висилати собі взаїмно по 200 примірників кождого числа часописі, що статут раштатської Січі має бути взірцем для двох других таборів і т. п.[1]).

В місяць пізніще відбувся знов зїзд представників українських таборів у Зальцведелі, з нагоди свята в честь Тараса Шевченка, яке відбулось там 28. травня 1916. р. З Раштату виїхали на це свято члени Просвітного Виділу Бензя, Шаповал і Сугак, а з иньчих: Тарасовський і Лисенко, з Вецляру члени Просвітного Виділу Перфецький і Терлецький. Там відбулася знов нарада членів усіх трьох Просвітних Виділів і членів Просвітного Виділу з Фрайштадту, — Сімовича й Турули, а крім цього нарада полонених з фрайштадтського табору[2]). Предметом цих нарад був між иньчим також

[1]) Прот. П. В. з 27. 4. 1916.
[2]) Прот. П. В. з 1. 6. 1916.

і раштатський табор. Розведено там критику діяльности Просвітного Виділу в Раштаті (таксамо як і вецлярського). Ці наради, що тягнулися годинами, не принесли однакож, крім довгої балачки, нічого позитивного.

Але не зважаючи на те піднесено зараз у червні знова гадку на засіданню раштатського Просвітного Виділу, щоби уладити міжтаборовий зїзд, який мав би уложити плян дальшої роботи. Тільки цей зїзд не мав бути зїздом членів Просвітних Виділів, а зїздом делеґатів з усіх трьох громад[1]). І в цьому була би саме засаднича ріжниця. Громади мали увійти в тісніщі безпосередні зносини зі собою. Але до таких зїздів не прийшло ще так скоро.

Разом з тими взаєминами, які зачалися були в цій добі, ставав вплив одного табору на другий чим раз більший. Очевидно, раштатська громада була і в цій іще добі активним чинником, дві другі громади були більш пасивними і на них переходив власне вплив раштатської громади. Але відношення громад зачинало змінятись постепенно, відколи так у Вецлярі, як у Зальцведелі просвітна робота поступала наперед. Тоді оба ці табори зачали розвиватися більш самостійно й виявляли зі свого боку вплив на раштатську громаду. Це треба передовсім сказати що до вецлярської громади. Там зачалася просвітна робота чотири місяці пізніще, як у Раштаті, а такий час при цій скорій еволюції, як ми її бачимо по таборах, означав дуже багато. Ясна річ, що вецлярський табор не міг виказатися такими результатами, як це було в раштатському таборі. Але все таки що до орґанізаційного життя він зачинав зближатися до раштатської громади. Особливші обставини допровадили там до цього, що дня 7. листопада 1916. р. переведено там засадничу реформу, яка усувала Просвітний Виділ як центральну орґанізацію, і власть у громаді перейшла

[1]) Прот. П. В. з 23. 6. 1916.

на Ґенеральну Старшину, зложену на підставах виборів, без огляду на те, чи це були полонені, чи свобідні люде, члени Просвітного Виділу. Ця листопадова реформа показала власне свій вплив на раштатську громаду. Вона приносила зі собою занадто великі зміни, щоби не зацікавити раштатців. Тай впрочім ця реформа мусіла подобатися полоненим, бо вона ставила їх у громаді на рівних правах з членами Просвітного Виділу. І можна було сподіватися, що раштатські громадяне захочуть її мати у себе тим більше, що, як показували перші тижні істнування цеї реформи у Вецлярі, вона принесла там оживлення життя в таборі. І хоч вони не показували цього, бодай на засіданнях про те не чуємо, то це ще не може бути доказом, що їм така реформа не була до вподоби. Авторітет Просвітного Виділу, а спеціяльно авторітет голови його був іще настільки великий в громаді, що вона не відважилася з тим отверто виступати. Але коли потім у Просвітнім Виділі зачалися непорозуміння й показалося, що Просвітний Виділ як такий нездатний до начального проводу, тоді, очевидно, громада побачила одиноку розвязку справи в такий сам спосіб, як це сталось у Вецлярі.

Далеко меньчий вплив показав зальцведельський табор на раштатську громаду. Це річ зовсім природна, коли зважити, що там просвітна робота зачалася ще пізніще як у Вецлярі. Але деякі справи стояли там ліпше, як у Раштаті, а се видко передовсім що до зорґанізования видавничого товариства й уладжень, звязаних з видаванням часописі. Відомости про те товариство, яке охрестило себе іменем Куліша, привіз до Раштату член Просвітного Виділу Петро Карманський і він саме заходився тут у Раштаті коло цього, щоби Редакційну Секцію ліпше зорґанізувати.

На цім і кінчаться впливи, які йшли з тамтих таборів до Раштату. Про справи другорядного значіння годі тут говорити, але певне є, що члени Просвітних

Виділів, які мали нагоду стрічатись зі собою особисто, інформувались про відносини другого табору й не одно впроваджували потім у таборі, в якому стало перебувати.

IV. Просвітний Виділ Союза визволення України і громада „Самостійна Україна в Раштаті.“

Доба третя — це час, коли Просвітний Виділ як такий, виступає останній раз у громадському житті раштатської громади; в слідуючій добі настала в його становищі велика зміна. При огляді орґанізаційного життя була вже мова про відношення Просвітного Виділу до цих орґанізацій, які істнували в таборі. Ми бачили, що Просвітний Виділ займав дійсно центральне становище і, так сказати б, упривілеґіоване. Він входив у цілости в склад Ґенеральної Старшини і таксамо Ґенеральної Ради. Але на цьому не кінчилася, очевидно, діяльність Просвітного Виділу. Вона була всестороння й обнімала всі сторони життя української громади. Коли була мова про Ґенеральну Старшину й Ґенеральну Раду, тоді вказано було на становище Просвітного Виділу в цих обох орґанізаціях. Там виступав він як окрема орґанізація, зложена з цивільних осіб і офіцерів-полонених. Инакше знов виявлявся вплив Просвітного Виділу на иньчих орґанізаціях громади. Там виступали члени Просвітного Виділу як референти Ґенеральної Старшини і тим способом правне їх відношення до таборових товариств було тепер означене докладніще, ніж в попередній добі. В другій добі вони виступають як особи, що стоять на боці від таборових орґанізацій, не належать до них, але мають моральне право бути на засіданнях усіх орґанізацій і давати там свої вказівки та поручення. В практиці справа виглядала так, що хоч і товариства мали своїх голов, вибраних членами

товариств, то однако ж члени Просвітного Виділу були дійсними моральними провідниками орґанізацій.

В цій добі справа не змінилася засадничо. Діставши назву референтів, вони і в цій добі мають перший голос у життю товариства і впливають на нього. І не було властиво ні одної орґанізації в громаді, яка не стояла б під впливом одного чи другого члена Просвітного Виділу. Ми можемо їх перейти кожду зокрема. Національна Секція мала свого опікуна й члена Просвітного Виділу Іваницького, Січ — Миколу Шаповала, Аґрарна Секція — Іваницького, Соціяльна Секція — Петра Бензю, Просвітна Секція — Іваницького, Бахталовського й Василя Мороза, Товариство ім. Лисенка — Марка Вовчка, Драматичне товариство ім. Тобилевича — Марка Вовчка і якийсь час Василя Мороза, Редакційна Секція — Петра Карманського і якийсь час Володимира Левицького, Українська Кустарна Спілка — Михайла Паращука, Кооперативна Чайна Спілка, потім Єдність — Бахталовського, Клюб Відродження — Бахталовського, старші бараків — Осипа Безпалка й Бахталовського, орґанізація зводних — Сугака, кіно — Василя Мороза, Законодатна Комісія — Сиротенка, Комісія господарська й ревізійна — Калюжного і т. д. Один Центральний Комітет не мав до помочі нікого з членів Просвітного Виділу й давав собі сам раду. Це розділення членів Просвітного Виділу між поодинокі орґанізації не було припадковим, а було зроблене нароком, щоби кожда орґанізація мала дорадника, який своїми радами йшов би все в поміч орґанізації. Але цей розділ не означав, що члени Просвітного Виділу замикалися в поодиноких орґанізаціях і не цікавились другими. Противно, їх видко було всюди, при кождій нагоді. Такі товариства як Січ, або Просвітна Секція, цікавили всіх членів Просвітного Виділу, і вони всі брали діяльну участь в тих орґанізаціях. Таксамо канцелярії були під наглядом членів Просвітного Виділу, як наприклад Іваницького, а

канцелярія мужів довірря була в руках Пархоменка. Касу провадив Євген Гуцайло. Голова Просвітного Виділу Безпалко крім орґанізації бльокових і баракових старших не мав властиво призначеної собі орґанізації, але він іще в більшій мірі, як усі иньчі члени Просвітного Виділу, цікавився всіми орґанізаціями, цілим орґані-

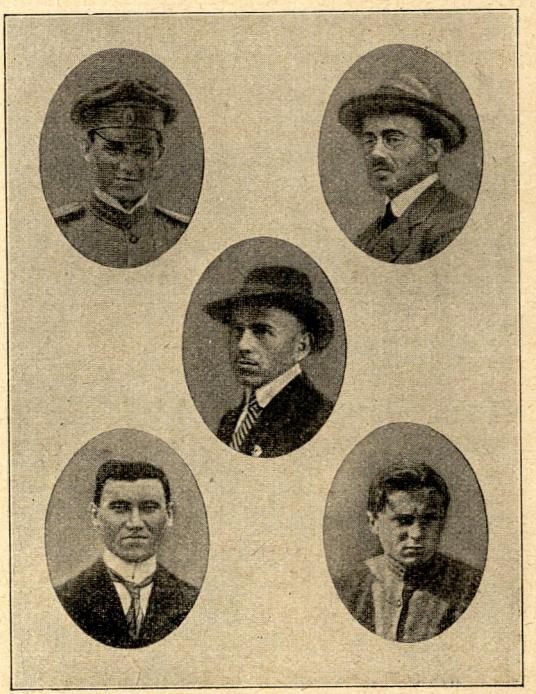

Визначні діячі української громади в 1915—1918 рр. (згори, зліва на право): Тиміш Пархоменко (голова Ґен. Стар.), Ісак Соломонів, Василь Сербин, Ободяник і Максим Слюсарь.

заційним життям громади, а спеціяльно посвячувався справам Січі, Національної і Просвітної Секції. Коли члени Просвітного Виділу були так тісно звязані з ор-

ґанізаційним життям табору, то ще більше було це видко при викладах. Тут вони брали головну участь у роботі, хоч побіч них стояли учителі, які навчали в народній школі, і взагалі і ці полонені, — назвім їх пропаґандистами, — які своїми викладами, призначеними звичайно для меньчих гуртків, по бараках (часом і в залі), дуже були помічними при просвітній роботі. Очевидна річ, що в просвітній роботі давали напрям члени Просвітного Виділу і з цього боку поодинокі члени Просвітного Виділу визначалися ріжно. Безпалко давав головно виклади з політичного поля й суспільних наук, Бензя зі суспільних наук, Іваницький викладав про аґрарну реформу, Катеринюк історію літератури й історію церкви, Карманський історію літератури, Миколаєвич українську літературу, дещо з історії, педаґоґії і психольоґії — Стоцький (молодший) з літератури і дещо з української граматики, Бахталовський — про кооперацію, Паращук дещо з української штуки, Шаповал дещо з історії України, Семенів мав виклад про історію українського театру, Сиротенко давав політичні виклади й виклади з адміністрації та судівництва, Максимович з судівництва, Гуцайло зі соматольоґії і дещо зі суспільних наук, Василь Мороз з історії культури. Деякі з членів Просвітного Виділу брали також участь у науці народньої школи і так Мороз учив, наприклад, німецьку мову, Бахталовський провадив курс для неграмотних, Іваницький учив ґеометрію, аритметику й історію України і т. д.

Крім цих членів Просвітного Виділу дали тут виклади ще й деякі прелєґенти, які хвилево перебували в Рэштаті. І так Володимир Левицький провадив курси по кооперації й діловодства в крамницях, а Зенон Кузеля дав кілька викладів з української літератури й етноґрафії. Оба вони стали потім членами Просвітного Виділу в Зальцведелі. Число членів Просвітного Виділу не було однакове. По виїзді Богдана Лепкого, Романа

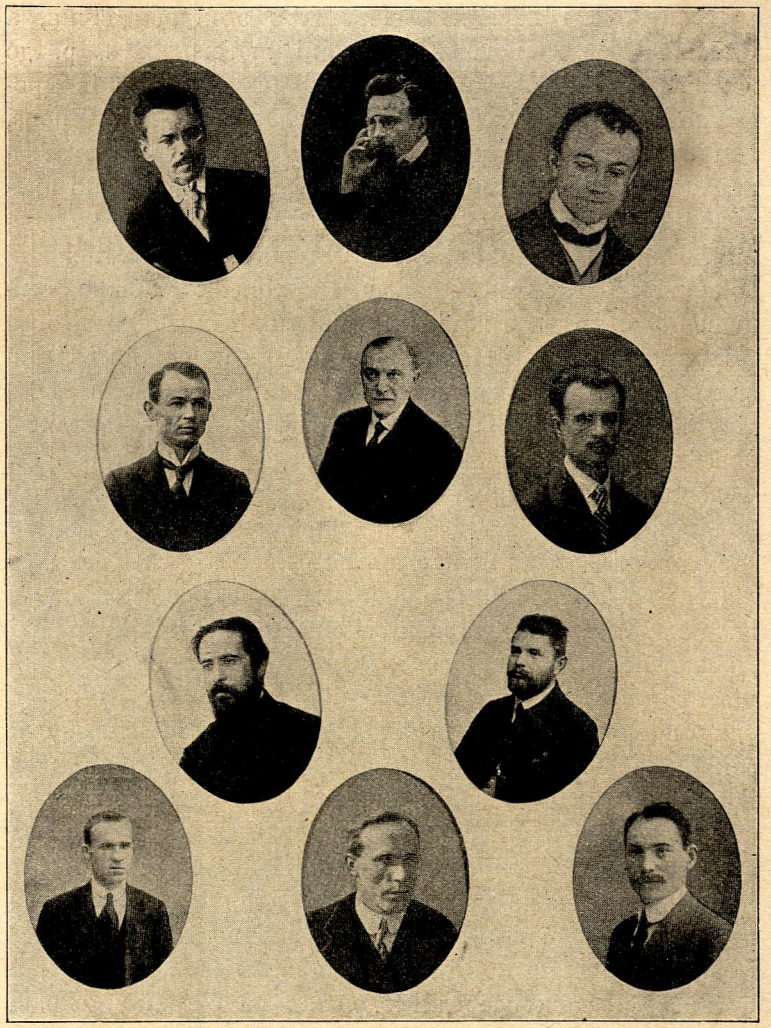

Члени Просвітного Виділу в 1915—1918 рр.
(згори, зліва на право):
Петро Карманський. — Михайло Паращук. — Адам Миколаєвич (реф. С. В. У.) — Петро Бензя. — Осип Безпалко (голова П. В. і Ґен. Стар.). — Василь Мороз. — О. Петро Катеринюк (реф. С. В. У.). — Др. Василь Сімович (реф. С. В. У. і голова П. В.). – Валеріян Падалка (Бахталовський). – Евген Гуцайло і Михайло Бондаренко (Іваницький).

Перфецького і Василя Пачовського з кінцем січня, а Омеляна Терлецького в половині лютого 1916. р. до вецлярського табору, лишилися в Раштаті 8 членів Просвітного Виділу, а саме: Осип Безпалко, Василь Мороз, Петро Бензя, Вал. Бахталовський, Петро Катеринюк, Михайло Паращук, Іваницький і Федорович. В березні приїхав Шаповал (офіцер полонений) і Сугак, потім Калюжний, Сиротенко, Байлів, Максимович, Марко Вовчок, Радченко, Горбенко, Панасюк, Пархоменко, Рожко (офіцери полонені), а з цивільних українців прибули: Петро Карманський, Адам Миколаєвич, Роман Стоцький і Олександер Семенів так, що число членів Просвітного Виділу подвоїлось. Вибули лише: Петро Бензя й Бахталовський, які виїхали до зальцведельського табору, і Федорович, який прибувши до Раштату недовго потім попав в хоробу, яка закінчилась його смертю.

Цих кільканацять людей, це була найінтеліґентніща кляса в українській громаді. Не диво, що вона надавала характер цілій просвітній роботі. В цім гурті родилися нові думки і звідси виходила переважно ініціятива в просвітно-орґанізаційній роботі. І тому не одну прояву в життю громади треба поставити в звязок з Просвітним Виділом. Коли говоримо, наприклад, про велике зацікавлення січовою справою і про цілу акцію, ведену в цій справі в громаді, то не можемо забути цього, що почин до цеї акції дав власне Просвітний Виділ. Тесаме треба сказати, наприклад, про утворення народньої школи і т. п. Всякі політичні дискусії і заінтересування політичними справами, як справа майбутної офензиви осередніх держав на Україну, справа польська, справа Галичини, все те йшло від Просвітного Виділу й приймалося звичайно потім в громаді. Просвітний Виділ був цею активною стороною, яка давала громаді багато, а сама громада була більше пасивним елєментом. Але не можна сказати, щоби й громада не показала ініціятиви. З протоколів цеї доби бачимо, що

Члени Просвітного Виділу в 1915—1918. рр.

Микола Шаповал (атаман Січи). — Др. Горбенко. — Григорій Петренко (голова Ґенеральної Старшини). — Марко Вовчок. — Яків Тарасовський (голова Ґенеральної Старшини і П. В.). — Осип Калюжний. — Василь Байло. — Максимович. — Григорій Сиротенко.

члени громади виступали нераз з плянами що до просвітної роботи і що вони нераз виявляли свою самостійність. У громаді повставав чим раз більший гурток людей, який, освідомившися національно й набравши практики та розуміння просвітно-орґанізаційної роботи, став на власні ноги і мав свій власний світогляд. І цей гурт, ставши інтелєктуально вище понад прочих членів громади, підходив чим раз близче до Просвітного Виділу. Нема в цій добі, скажім у другій її половині, різкого відмежування між тим гуртом інтеліґентів громади і членами Просвітного Виділу.

Це розмежування зменьчилося на зверх і тим фактом, що тепер до Просвітного Виділу належали також і полонені, хоч тільки українці-офіцери. Просвітний Виділ перестав бути орґанізацією свобідних цивільних людей, а мав тепер мішаний характер. Те, що в ньому знайшло місце більше число людей з центральної України, теж мало своє значіння. Просвітний Виділ став близчий для полонених і не мав цих знамен ексклюзивности, як давніще. Але ясна річ, що такий характер Просвітного Виділу і таке його становище в громаді не могло надовго удержатись. Дальшою консенвенцією мусіло бути те, що коли Просвітний Виділ перестав бути орґанізацією цивільних діячів, і прийняв до себе офіцерів-полонених, то чому ж не могли би до Просвітного Виділу належати також і иньчі полонені. Що такі думки ходили по головах полонених громадян, цього можемо бути певні, а прикладом може бути дискусія на засіданню Ґенеральної Старшини, де піднісся виразний голос, щоби полонені учителі могли належати до Просвітного Виділу, а як це не можливо, то щоби всі справи, які порушувалися на Просвітному Виділі, були предметом нарад Ґенеральної Старшини[1]). І тому в дальшій консеквенції мусіло дійти до цього, що або Просвітний Виділ му-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 7. 1916.

сів стати таборовою орґанізацією, де мали би приступ і иньчі інтеліґенти-полонені (передовсім учителі), або мусів перестати істнувати як орґанізація між українською громадою.

Коли говоримо про діяльність членів Просвітного Виділу в раштатській громаді, то можна тут дещо сказати про методу цеї роботи. Метода Просвітного Виділу із цеї доби не ріжниться в засаді нічим від його методи з попередньої доби. Як і перше, так і тепер уживається позитивної й неґативної методи в національнім освідомленню людей. Позитивним було те, що дано нашим людям відомости з українознавства, що показано їм український театр, українську пісню, українську штуку. Позитивним було, очевидно, й те, що говорено їм, чи то на курсі господарськім, чи на кооперативнім, позитивною була ціла наука в народній школі. Позитивною роботою була, очевидно, також ціла орґанізаційна робота в таборі. Тут могли люде навчитися провадити всякі орґанізації, чи будуть це просвітні, як, наприклад, Просвітна Секція, чи національно-політичні, як Національна Секція, чи економічні, як Єдність і т. п. Це одно з дуже цінних річей, яких вони побіч відомостей з поля наук навчились тут у таборі.

Але побіч цього примінювано також і неґативну методу. Критика російських порядків, політичного й суспільного ладу на Україні займала тут теж визначне місце при всяких викладах і балачках. Ці оба способи національного освідомлення спліталися нераз тісно з собою так, що границя не все була виразна. На підставі одної чи другої методи будовано потім пляни на будуче, будовано в думках Українську Державу. Будовано її або при помочі осередніх держав або російської революції, яка повинна б настати. А ця Українська Держава, яка повстала б таким чи инакшим способом, була би, очевидно, тим, що принесло би українському народові добро: демократичний лад, свої закони, свої школи й

церков і, що найважніще — корисне розвязання земельної справи. Що при цій політичній пропаґанді були неоднакові методи у поодиноких членів Просвітного Виділу, це річ очевидна. Одні держалися більше позитивної методи, другі неґативної, одні більше висували національний бік визвольної боротьби України, а другі висували клясові інтереси. Це було залежним від цього, якого партійного переконання були члени Просвітного Виділу і який у них був погляд на методу роботи. Входити докладніще в цю справу тут годі, це могла би бути окрема стаття на цю тему. Але зазначити треба, що як в попередній добі, так і в цій третій, вложили члени Просвітного Виділу дуже багато своєї праці. Це видко по тім, кілько члени Просвітного Виділу дали курсів і всяких викладів, це видко по числу засідань усіх орґанізацій, на яких звичайно все був присутній бодай один член Просвітного Виділу.

При тій діяльности Просвітного Виділу не обійшлось, очевидно, без помилок; при такій складній роботі воно й не могло бути инакше. Але це не вменьчує в засаді значіння Просвітного Виділу як інтелєктуального провідника в просвітній роботі.

V. Українська громада й німецькі власти в таборі.

Як в попередній добі, так і тепер Просвітний Виділ, зглядно його голова, був посередником між українською громадою і німецькими таборовими властями. Це посередництво було тим більше потрібне, чим більше росли аґенди української громади. В цій добі прийшла передовсім на порядок дневний справа просвітної роботи на командах, яка стала пекучою, відколи зменьчилось значно число мешканців табору. І з цього боку так воєнне Міністерство, як і комендантура, і зокрема

сотник Козак дуже пішли на руку українській справі. Це й уможливило власне, що роботу на робітничих командах можна було провадити в ширших розмірах. Новістю було також і те, що комендантура дозволила вільний вихід з табору для 25 полонених у товаристві членів Просвітного Виділу й дала їм цивільні одяги[1]). Таксамо корисним фактом було те, що комендантура згодилась на уладжування прогульок членів українських орґанізацій і дозволила на утворення клюбу, який названо »Відродження«, де можна було дістати по дешевих цінах перекуски[2]). Бараковій старшині підвищено платню, а таксамо січовики дістали підвищення місячної платні. О те добивався Просвітний Виділ, виходячи з цього становища, що коли иньчі полонені могли собі заробляти гроші, виїзджаючи на робітничі команди, або працюючи чи то в таборі, чи недалеко від табору, то члени української громади, посвячуючися просвітній роботі, були позбавлені всяких доходів. Підвишку платні дістали таксамо музиканти, співаки й члени театрального гуртка.

Що до уладження бараків, призначених на українську просвітну роботу, то комендантура мала також досить до роботи. Тепер прийшли на порядок дневний такі річі, як наприклад вибудування печі для випалювання гончарських виробів, уладження поміщення для клюбу Відродження, уладження січових бараків, уладження січового маґазину, січової канцелярії, вибудування кіоска на розпродажу часописі і т. п.[3]).

Усе те робила комендантура на підставі конференцій, що відбувалися між сотником Козаком і головою Просвітного Виділу Безпалком. Ці конференції відбу-

---

[1]) Письмо Безпалка до С. В. У. з 27. 7. 1916.

[2]) Звід. Безпалка з 4. 3. 1916, Тарасовського з 13. 5. 1916 і Полякова з 24. 6. 1916.

[3]) Відомости автора.

вались і в цій добі що дня і там приходили під обради також і всякі справи дрібніщої натури. Їх було все дуже багато. Крім таких справ, які були тісно звязані з просвітною роботою, приходили тут також справи, що торкалися життя-буття полонених. Голова Просвітного Виділу інтервенював у ріжних справах і предкладав ріжні бажання. Навіть такі справи, як просьба, щоби дарувати кару провинившимся полоненим, приходили під обради тих конференцій. Словом, так голова Просвітного Виділу, як і офіцер з Українського Виділу задавали собі чимало труду, щоби все, що можна, полагодити на користь просвітній роботі.

Німецьким військовим властям залежало, очевидно, на цім, щоби українська робота йшла в таборах наперед. Це не тільки цікавило тодішного полковника при Міністерстві війни, Фрідріха, який все стояв на цьому, що українська справа вийде колись на арену європейської політики, і що робота по таборах покаже свої великі наслідки, а таксамо сотника Любберса при воєннім Міністерстві, але й таборове військове начальство дивилося чим раз серіозніще на українську справу. Найліпше це видко було по цім, що на січове свято дня 27. березня приїхали німецькі гості, які висказалися потім з повним вдоволенням про українську роботу в раштатському таборі. Така присутність німецьких гостей була для української справи взагалі дуже пожадана. Мусимо памятати, що це були часи, коли про Україну говорено в Європі дуже мало, а зі східніх справ лишень польська цікавила обі воюючі сторони. Про українців відомости були дуже скупі й часто невірні. Такі люде як Рорбах, Шмідт або Дорман, які цікавились українською справою і здобули собі з цього боку певні відомости, належали до виїмків. Правда, Німеччина могла пізнатися з українцями безпосередно на окупованих землях, але біда в цьому, що там населення не виказувало національної свідомости так, що німецькі міродатні чин-

ники бачили там лише »руських«, або виїмково »малоросів«[1]).

Тим способом раштатський табор показував німцям цю дійсну Україну, яка, відродившись тут у таборі, виступила як свідома українська громада зі своїми українськими почуваннями, бажаннями й постулятами.

Про українців зачинало також інформуватись і населення не тільки самого Раштату, але скрізь по території великого князівства Баденського, всюди там, де були полонені з раштатського табору, з яких багато вже називало себе українцями. Це сталося особливо тоді, як наші зорґанізовані люде розїхалися по робітничих командах і з ними виїхали мужі довірря. Відразу пішла між німцями гутірка про українців, про українську просвітну роботу, а коли наші зорґанізовані люде показалися дуже придатними до роботи й поводилися дуже добре, тоді між німецьким населенням виробилися погляди, що українці, це найкращі робітники і взагалі далеко культурніщі люде, чим москалі[2]).

Про відношення наших людей до німців у цій добі можемо дещо сказати. Про наших громадян треба зазначити, що вони, взагалі взявши, ставилися прихильніще до Німеччини й до німецького населення, ніж у попередній добі. Це було наслідком так політичної ситуації, як також цього, що німецьке таборове начальство ставилось цілий час прихильно до української справи, а боротьба з німцями на фронті, яку перебули полонені, зачинала забуватися. Для тих, що цікавилися політикою, Німеччина входила в політичні обрахунки і частина громади станула на точці плятформи Союза визволення України, що при помочі осередніх держав можна

[1]) Ґубернатор окупованих земель Райхенав виразно це зазначував у своїх урядових звідомленнях. Пор. письмо Скороциса до П. В. в Раштаті з 20. 5. 1916.

[2]) Звід. Волосова з 26. 8. 1916, прот. конференції мужів довірря з 7. 10. 1916 і прот. Н. С. 8. бл. з 8. 7. 1916.

буде збудувати Україну. Переглядаючи протоколи ріжних орґанізацій, а передовсім Національної Секції, бачимо, що наші люде рахувалися з офензивою осередніх держав на Україну. Про те була вже впрочім мова попередно. Такі політичні міркування і такий світогляд мусіли зблизити наших людей до німецького світа. Характеристичним, хоч виїмковим, фактом треба вважати телеґраму, вислану з нагоди відкриття клюбу до Союза визволення України з бажаннями побіди німецькому оружжю [1]).

Це було випливом політичних міркувань деяких наших людей, але разом з тим і наслідком цього, що таборове начальство держалося близько до української громади. Це видко хоч би з цього, що на відкриттю клюбу був присутній комендант табору Лянґ і, разом зі сотником Козаком, всіма таборовими офіцерами й деякими підофіцерами, взяв участь у спільній вечері [2]). Коли українська громада зложила 608 мк. на потерпівші родини в Карльсруге наслідком французьких літаків, то це було зроблено дійсно щиро. Про те досить виразно свідчать протоколи засідань орґанізацій [3]). Таксамо треба розуміти даток 50 мк. від клюбу на раштатські сироти по вбитих німецьких жовнірах, хоч це можна вважати за рід подяки за дозвіл відкрити клюб [4]). Що бували й иньчі настрої між членами української громади, про те нема що сумніватись, але вони не виходили на верх і держалися певної міри. Це могло бути передовсім у тих людей, що були противниками плянованої січової акції на окупованих територіях.

Про иньчих полонених, які стояли поза українською

---

[1]) Телеґрама Безпалка до С. В. У.

[2]) Звід. Я. Волошина з 2. 4. 1916.

[3]) Прот. Н. С. 2. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 5. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 6. бл. з 9. 7. 1916, Н. С. 8. бл. з 8. 7. 1916, Н. С. 9. бл. з 9. 7. 1916.

[4]) Звід. Я. Волошина з 13. 5. 1916.

громадою, говорити годі, бо відомостей певних нема. А одиноким тут є звідомлення мужів довірря від серпня до грудня 1916. р. З них виходило би, що відношення наших людей на командах було зовсім нормальне, але це можемо тільки сказати про ці команди, які відвідали наші мужі довірря й де був певний % членів української громади. Про иньчі команди нема стільки відомостей, щоби можна собіі виробити хоч би лишень загальний образ.

Просвітна робота так в таборі, як і на робітничих командах провадилась і в цій добі зовсім самостійно. Таборове начальство не вмішувалося в життя української громади й полишало їй повну свободу. З комендантури виходили часом навіть думки, щоби полонені вчились самі господарювати в таборі. Звідси пішла власне думка, щоби січовики взяли на себе нічну сторожу в таборі, і щоби полонені взяли в свій заряд таборові кухні.

VI. Берлінська Централя Союза визволення України й українська громада в Раштаті.

Коли просвітна орґанізаційна робота в раштатському таборі в попередній добі показала гарні результати й давала вдоволення членові Президії Союза визволення України, Скорописові-Йолтуховському, що те діло, яке він провадив, розвивається гарно й піде на пожиток нашому народові, то в тим більшій мірі можна це сказати про третю добу історії раштатського табору. Видко було, що результати роботи показуються чим далі, тим кращі і що ця акція, яку розведено по таборах, це найголовніща точка діяльности Союза визволення України. Політична плятформа Союза визволення України, збудована на політичних комбінаціях, могла не здійснитись, але те, що робилося в трьох таборах у Німеччині і в

однім в Австрії, було такою реальною роботою, що вона мусіла показати свої многоважні наслідки без огляду на те, як уложиться політична ситуація в будуччині. Це просто монументальна робота. Сегодня вже багато з тих людей, які перейшли в полоні школу національного виховання, є вже на Україні. Яку ролю вони там відгравають, годі тепер сказати, але одного можна сподіватись, а власне, що бувші члени українських громад з чотирьох таборів напевно будуть у нашій українській державі тим чинником, який на підставі набутої освіти й певного вишколення в політичнім і національнім питанню, потрапить позитивно працювати для своєї держави, для свого народа. Коли так станеться, то це буде найкраща нагорода для тих членів Союза визволення України, що підняли думку просвітної роботи в чотирьох таборах. Бо ж тут ішло о визволення наших людей з їх темноти, з несвідомости національної, з їх політичної деморалізації. Коли мала бути незалежна Україна, до якої зреалізовання хотів Союз визволення України саме приложити руку, то цій Україні треба було мати свідомих горожан, а не національних і політичних анальфабетів. Яким способом мала повстати та українська держава, це вже річ друга. Союз визволення України вважав правдоподібним, що це може статися при допомозі осередніх держав, і з цього вийшла політична плятформа Союза. Союз вказав дорогу, по якій потім пішло революційне українське правительство і за ним гетьманське. Покликання на поміч осередніх держав проти більшевицького наїзду означало ту саму політичну комбінацію, з якою перед трьома роками виступив Союз визволення України. Тільки ріжниця в цьому, що коли тепер треба було ратувати українську державу при допомозі осередніх держав, то Союз визволення України плянував будувати її при їх допомозі.

Ця, тодішня політична думка Союза визволення

України, ця його платформа мусіла, очевидно, відіграти також чималу ролю при українській пропаґанді по таборах. Це виходило з цього, що Союз визволення України стояв на чолі цієї роботи й давав напрям цілій роботі, а запросивши до роботи відповідних людей, знайшов між ними теж багато приклонників своєї політичної думки. Це особливо видко було по членах Просвітного Виділу, що були австрійськими українцями. Деякі з них давно вже були приклонниками такої політичної комбінації, деякі зробилися такими під впливом платформи Союза визволення України. Це власне бачимо також у раштатському Просвітному Виділі. Провідник просвітної роботи, Осип Безпалко, стояв саме на платформі Союза визволення України і завдяки цьому ця платформа популяризувалася в громаді. З цього боку було повне порозуміння між раштатським Просвітним Виділом і членом Президії Союза визволення України Скорописом-Йолтуховським. З попереднього вже знаємо, що член берлінської Централі Союза визволення України робив іще в осені 1915. р. заходи що до Січі в раштатськім таборі, яка повинна в звязку з платформою Союза відіграти теж свою ролю. В цій добі стає справді Січ на ноги в раштатській громаді. І коли там провадилась така енерґічна акція за Січчю, то все те робилось, очевидно, за порозумінням з берлінською Централею. Сам Скоропис-Йолтуховський отверто виступає з січовою справою і на засіданню Ґенеральної Ради дня 19. квітня 1916. виразно говорить про завдання Січі на тих українських територіях, які доси були окуповані, і які могли бути в недалекій будуччині окуповані осередніми державами[1]). Він представляє собі справу так, що січовики складали би собою рід міліції, яка дбала би про лад і порядок на тих землях і про освідомлення населення в українській справі. Січ могла бути заразом заборолом

[1]) Прот. Ґен. Ради з 19. 4. 1916.

проти польської пропаґанди на українських землях. Ставляючи можливість повстання української держави, він вяже її істнування з аґрарною реформою. На згаданім засіданню Ґенеральної Ради він каже виразно, що земельна справа не така пекуча в иньчих державах, як власне у нас, на Україні, і коли буде незалежна українська держава, то аґрарна реформа матиме тоді дійсно вигляди на зреалізованнє. Аґрарну реформу представляє собі Скоропис-Йолтуховський так, що від великих власників треба буде примусово відібрати надмірну скількість землі, яка не оправдується раціональним веденням господарки. Це конечно зробити так з економічних причин як і з національних, бо ж, очевидно, великі власники, яких 90% складається з поляків і москалів, усе тягнутимуть одні до Польщі, другі до Москви, а це буде небезпекою для української держави. Треба би тільки полишити так звані культурні господарства розмірів приблизно 250 десятин, які могли би бути зорґанізовані чи то одиницями, чи селянськими кооперативами [1]). Як бачимо з цього, член Президії Союза визволення України вязав тісно національну справу з аґрарною. При цім усім він був противником соціялізації землі, як цього хотіли на Україні наші соціялісти-революціонери. І треба зазначити, що ці погляди на аґрарну справу здобули собі популярність так у членів Просвітного Виділу, як і взагалі в раштатській українській громаді.

Підчас січового свята дня 27. квітня 1916. р. Скоропис-Йолтуховський вручив, як »батько« Січі, булаву вибраному полковникові Січі, а його промова підчас свята про незалежність України й значіння Січі викликала просто одушевлення між учасниками свята (фот. ст. 287.). В нарадах членів усіх чотирьох Просвітних Виділів він теж брав участь і давав тут свої вказівки й поміченнія [2]).

[1]) Письмо Скорописа-Йолтуховського до Ом. Терлецького з 21. 8. 1918.

[2]) Прот. П. В. з 27. 4. 1916.

На засіданню Ґенеральної Ради з 3. травня він виразно сказав, що »радий«, що робота в таборі так поширилася[1]).

В місяць пізніще бачимо його знова в раштатському таборі. При цій нагоді довідуємося докладно про його пляни що до дальшої роботи. На засіданню Просвітного Виділу з 11. червня він каже так: »Нашим змаганням повинно бути, щоби Ґенеральна Старшина була найвищою інстанцією в таборі. Просвітний Виділ мусить з часом зійти з життя. Це ідеал, до якого треба йти.

Скоропис-Йолтуховський промавляє до січовиків підчас січового свята дня 27. квітня 1915.

Впрочім зїзди, які будуть відбуватися, порішать цю справу«[2]). Ці слова були новиною й несподіванкою для Просвітного Виділу, але вони виразно показували, до чого змагав Скоропис-Йолтуховський. Це була дальша консеквенція його слів, сказаних іще в листопаді 1915. р., що при цілій тій орґанізаційній роботі розходиться о те,

---

[1]) Прот. Ґен. Ради з 3. 5. 1916.

[2]) Прот. П. В. з 11. 6. 1916.

щоби полонені, де вони не були б, привчалися громадського діла[1]).

Відповідно до цього було потім у вересні постановлено на конференції голов трьох Просвітних Виділів, що Просвітний Виділ не є ніякою властю в таборі і має тільки дорадчий голос[2]). Це означало, що доля Просвітного Виділу, як центральної орґанізації в громаді, була вже порішена. Правда, не зараз і не у всіх таборах рівночасно впроваджено це в життя, але по вецлярським Просвітнім Виділі прийшла зараз черга на раштатський Просвітний Виділ.

Перепровадивши реформу у вецлярській громаді з тим, що там поставлено на чолі громади Ґенеральну Старшину, з тою самою думкою приїхав член берлінської Централі з кінцем листопада до Раштату, тим більше, що тут Просвітний Виділ знайшовся в цілковитій дезорґанізації. Коли дня 2. грудня 1916. р. зложив голова Просвітного Виділу провід, тоді член берлінської Централі Скоропис-Йолтуховський переняв хвилево його аґенди й зараз перепровадив реформу, про яку вже вище була мова. Взагалі при цій добі таксамо, як і при попередніх, треба сказати, що член Президії Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський мав великий вплив на просвітно-орґанізаційну роботу в таборі і що він дійсно був провідником цеї роботи.

VII. Огляд третьої доби.

Третя доба, це може найважніща доба в історії раштатського табору. Разом з другою добою творить вона час, в якім найбільше вложено знання в голови наших, малопросвічених людей. Це час, в якім виробився у них національний світогляд. Але третя доба все таки ріжниться досить значно від другої доби. Там націо-

[1]) Прот. П. В. з 4. 11. 1916.
[2]) Прот. П. В. з 2. 10. 1916.

нальна свідомість занадто свіжа й не обґрунтована належито, тут вона вже стоїть на певних підставах. Коли там видко було все таки певну несмілість і непевність у національній справі, то тут вже цього не видко. Члени української громади знали, що вони є і мусять зістатись українцями, без огляду на те, як рішиться доля України. Вони не крилися вже з українством і виступали отверто й рішуче. Маса темних людей в таборі і поза табором, ці ріжні »малороси«, чи »хохли« нестрашні вже для неї. Свідомі українці знали, що з такими людьми мусить іти боротьба, передовсім боротьба культурна, яка змусить цю масу признати українську ідею.

Характеристичне для третьої доби також те, що тут вперве виразно станув на дневнім порядку політичний бік української справи. В другій добі цього ще не було. Там ішло тільки про розвивання національних почувань, тут уже й політичних. Політика увійшла тепер у проґраму української пропаґанди і стала на визначному місці. Бували хвилі, коли вона взагалі опановувала життя громади, як це було на весну 1916. року. Це виходило почасти на шкоду властивій просвітній роботі, але провідники просвітної роботи не мали сили робити це инакше. Великі події, які трясли світом, мусіли показувати свій вплив на їх і не дозволили їм замкнутися в методичній, спокійній, просвітній роботі над масою. Випливом цього була ціла піднята ними січова акція, яка дуже скоро обхопила велику частину раштатської громади.

Життя громади йшло в цій добі ще інтенсивніще, як в попередній. Орґанізаційний і просвітний рух був в самому розгарі. А нове тут те, що українська пропаґанда перейшла на робітничі команди. Показалося, що там можна було знайти приклонників української справи часом навіть легче, як в таборі, а саме на тих командах, де пасивні елєменти зійшлися з більшим гуртком свідомих українців. Українська громада стала більша

і з кінцем цеї доби доходила до числа 3000 людей. В цьому з яких 2000 курсистів, а коло 1000 людей, які перебули школу орґанізації. — Роботи вложено тут багато й вона показала гарні наслідки. Полонені найкраще самі те оцінили, пишучи про те, при ріжних нагодах. В однім звідомленню пише один муж довірря так: »Особливо раштатські команди гарні. Люде захватили, як видко, якусь частину тої науки й виховання, яке вони бачили в таборі, що свідчить доказом поводження людей до всього. Люде призвичаїлися приглядатися до всього гарного і стараються скористувати все добре. Навчилися цінити науку, деякі команди виписують часопись і просять книжок«[1]). »З деяких команд, — пише він в иньчім звідомленню —, хотіли би люде вернути до табору, бо їм скучно; хотять часописів і передали гроші на часописі«[2]). В иньчих звідомленнях читаємо знов таке: »Люде з радістю беруть часописі й жертвують на них, питають також про книжки й иньче. Кожду вільну хвилю використовують на читанки й бажають вернутись як найскорше до табору. Видко, що люде бажають занятися просвітою«[3]). »Ми без школи і без викладів не можемо жити«, — кажеться в однім звідомленню про курсистів з робітничих команд[4]). А трьох бувших курсистів пише до Секретаріяту громади в Раштаті тими словами: »Ми дуже раді вчитися і ми дуже щиро дякуємо товаришам учителям, що отворили нам очі, хто ми є.« Ці вислови говорять самі за себе і до них нема що додавати. Кому не була би ясна вартість просвітної роботи в раштатському таборі, то навіть тих кілька висказів дають йому відповідь в цім згляді.

Третя доба цікава з теоретичного боку таксамо, як і друга. Тут таксамо бачимо наслідки концентрації

[1]) Звід. Петровського з 28. 8. 1916.
[2]) Звід. Петровського з 25. 9. 1916.
[3]) Звід. Чумака і Войціка з 17. 9. 1916.
[4]) Звід. Волосова з 10. 9. 1916.

життя, як і попередно. Але нове тут те, що громада-маса, довший час скуплена на однім місці, не тратить своєї єдности навіть тоді, як її розташовано на більшім просторі і між ріжними елєментами. Вона і в такім стані не перестає притягати до себе нові елєменти, хоч певне не з такою силою, як це було підчас її концентрації в таборі. Рішаючим було при тім те, що громада й надалі мала свій осередок, де збігалися дороги її життя. Цей осередок лежав у таборі. З иньчих прояв можна ще раз згадати відношення громади до січової акції. Коли частина громади далася пірвати провідникам і йти за ними в справі, яка була для наших людей нова і, так сказати, чужа, то це знов доказ, до якого впливу можуть дійти провідники над нашими масами, коли вони заховують певного рода такт у своїм поступованню. Це не значить, що панування над нашою масою легке. Життя маси показує, що вона має теж в собі багато упертої відпорности і йде нераз радше за інстинктом, чим за розумом. Це не тільки видко у цеї маси, яка стояла здалека від українства, але навіть між членами української громади.

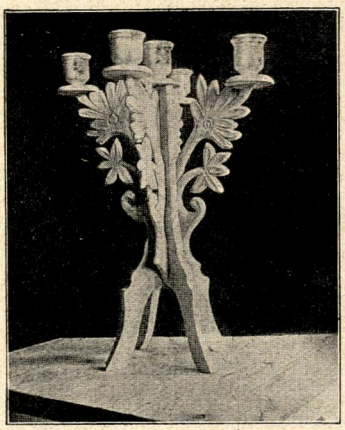

Свічник з дерева
(Кустарна Спілка).

Гончарські вироби Кустарної Спілки.

Доба четверта.

Від 12. грудня 1916 до 11. березня 1917.

I. Груднева реформа в українській громаді, життя громади й решта маси полонених.

Події в Просвітнім Виділі з кінцем третьої доби показали, що в орґанізаційнім життю раштатської громади мусить настати переворот і то досить значний. Просвітний Виділ як центральна орґанізація в громаді відіграв свою ролю і бодай в такому складі не міг уже дальше істнувати. Антаґонізм між членами Просвітного Виділу, які ділилися на дві партії, на приклонників голови Просвітного Виділу, Безпалка, і його противників, був так великий, що не можна його було ніяким способом усунути. Мусіло станути на цім, що треба було або одну, або другу партію усунути з Просвітного Виділу і тим способом зробити Просвітний Виділ знов од-

ноцільною орґанізацією. Однако ж справа не була така легка, бо полонені, допущені самим Просвітним Виділом до рішення його справ, бажали й надалі мати голос в цій справі, а з другого боку член Президії Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський мав теж свої пляни й рішив їх впровадити в життя. Те, що зроблено було у вецлярській громаді, повинно було настати і в Раштаті. Член берлінської Централі Скоропис-Йолтуховський давно вже мав пляни поставити громади в таборах так, щоби полонені самі управляли собою. Для него упривілєґіоване становище Просвітного Виділу в громаді полонених було лишень до цього часу оправданим, поки полонені не показали настільки зрілости, щоби могли самі управляти собою і поставити собі свою власть. З хвилею, як би це сталося, мусів Просвітний Виділ уступити зі свого начального становища. Початок його акції в цім напрямі можемо бачити підчас зальцведельської конференції з кінця травня 1916. р. Тоді допущено полонених до критики діяльности Просвітного Виділу, а брали участь у цій критиці головно полонені з фрайштадтського табору разом зі своїм провідником, членом тамошнього Просвітного Виділу др. Василем Сімовичем. Це означало, що полонені, члени української громади в таборах, є чинником, який має право забирати голос у критиці методи роботи Просвітних Виділів. За одним замахом зроблено тут переворот, бо досі Просвітні Виділи стояли все понад громадами й полонені не вважали себе в праві їх критикувати. Цю новість спроваджено щойно з Фрайштадту, а коли Скоропис-Йолтуховський її заапробував, то вона, значить, знайшла право горожанства і тут у таборах у Німеччині.

Це не могло, очевидно, лишитися без впливу на дальший розвій громадського життя в таборах, а найвиразніще воно виступило у вецлярській громаді. І може власне тому склалося так, що у Вецлярі насамперед усунено Просвітний Виділ з його начального становища,

Це сталося там з початком листопада. Але ще у вересні сказано було Скорописом-Йолтуховським на конференції голов трьох таборів у Берліні, що Просвітні Виділи не є начальними властями у таборах, а мають лишень дорадний голос.

Обставини складалися так, що і в Раштаті мусіло статись те, що у Вецлярі. Це бачив і сам Просвітний Виділ, коли на засіданні Ґенеральної Старшини з 9. грудня 1916. р. виступив з такою заявою: »Просвітний Виділ уважає, що табор поступив в орґанізаційному житті так далеко, що Просвітний Виділ пережився і став як таборова орґанізація непотрібним, тому всі члени цього Просвітного Виділу, як його відпоручники в таборовій праці, складають свої функції«[1]). В слід за тим приступлено до реформи і її взяв у свої руки Скоропис-Йолтуховський, який саме приїхав із Вецляру до Раштату, щоби поладнати конфлікт у Просвітнім Виділі. Плян реформи остільки був ясний, що листопадова реформа вецлярської громади могла бути взірцем з цього боку. І тому ціла справа реформи оберталася в тих самих рамах, що у Вецлярі. Дня 12. грудня 1916. р. скликано установчі збори, зложені з представників усіх таборових орґанізацій. Всіх членів установчої Ради було 65. Збори отворив Скоропис-Йолтуховський, після чого вибрано президію, до якої увійшли: Скоропис-Йолтуховський, Безпалко, Шаповал і Тарасовський. Наради відбувалися 12. і 13. грудня 1916. р.[2]). Там предложено проєкт нової конституції, який в цілости ухвалено. Передаємо його на підставі протоколів: »Ґенеральна Рада є найвищим законодатним тілом у таборі. Складається вона зі заступників усіх орґанізацій, які є виборні рівним, тайним, безпосереднім і загальним голосуванням. Перевиборною є Рада що три місяці, значить, члени

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 12. 1916.

[2]) Прот. установчих зборів з 12. 12. і 13. 12. 1916.

Ґенеральної Ради мають мандат від усіх орґанізацій тільки на три місяці. Коли який член Ґенеральної Ради відпаде з будь яких причин, то на його місце вибирає нового члена та орґанізація, якої він був заступником, з правом членства до перевибору Ґенеральної Ради. Ґенеральна Рада сходиться на свої засідання 2 рази на місяць. До законодатних справ Ґенеральної Ради належить також заснування й розвязання орґанізацій. Ґенеральна Рада затверджує для того всі істнуючі орґанізації в таборі та статути нових орґанізацій, які мали би повстати. Тому мусять всякі зміни в основних точках статута кождої орґанізації переходити через Ґенеральну Раду, значить, тільки за її згодою може така зміна наступити. Президія Ґенеральної Ради складається з трьох членів: 1) Предсідателя, 2) його заступника й 3) секретаря.« — Про відносини Ґенеральної Ради до Ґенеральної Старшини сказано було так: »Ґенеральна Рада вибирає Ґенеральну Старшину, яка являється її виконавчим орґаном. Ґенеральна Старшина є тому відвічальною перед Ґенеральною Радою. Предсідатель Ґенеральної Ради бере участь у засіданню Ґенеральної Старшини з правом дорадчого голосу. Ґенеральна Рада має право усувати або змінювати членів президії Ґенеральної Старшини, якими є: голова, заступник голови, секретарь, скарбник. Однак вона цього не може робити без відома Союза визволення України[1]). Про Ґенеральну Старшину сказано в цій конституції, що вона вибирається із членів Ґенеральної Ради, які зі своїм вибором гублять право рішаючого голосу в Ґенеральній Раді.«

Крім президії належали до Ґенеральної Старшини: два представники просвітних орґанізацій (один для Просвітної Секції, Редакційної Ради й бібліотеки, а другий для тов. ім. Тобилевича й тов. ім. Лисенка), два представники національних інтересів (один заступав інтереси

[1]) Прот. уст. зборів з 12. 12. і 13. 12. 1916.

українські, другий жидівські), один представник робітничих інтересів (Соціяльна Секція), один відпоручник для військових справ (Січ), представник від церкви, представник торговлі (Єдність і Відродження), два представники промислу (один для Кустарної Спілки, другий для книгарні, переплетні, фотоґрафічної робітні й кіна). Крім цього належав до Ґенеральної Старшини референт Союза визволення України для зносин з комендантурою з правом дорадного голосу; його іменувала берлінська Централя [1]).

Цей цілий проєкт був уложений Волосовом і Соломоновим певно при співучасти Скороциса-Йолтуховського [2]). Дискусії над ним не було великої, деякі лишень (два українці офіцери) не годилися з тим, що Ґенеральна Старшина, яку вони вважали правительством, виборна, а не іменується начальною властю (тут треба хиба розуміти берлінську Централю, або голову української громади), як це є у всіх державах. Взагалі проєкт подобався членам установчих зборів тому, що він, — як сказано було ними —, демократичний [3]). Другого дня прийшла під обради справа відношення Ґенеральної Старшини до Союза визволення України. В цій справі ухвалено, що Ґенеральна Старшина підлягає в своїх політичних виступах директивам Союза визволення України. Ухвалено теж, що Ґенеральна Старшина приймає в свій заряд гроші, присилані Союзом визволення України для таборових орґанізацій. Гроші мали йти на руки скарбника Ґенеральної Старшини. Ухвалено теж, що Ґенеральна Рада вибирає зпоміж своїх членів три особи на Ґенеральних контрольорів. Ця Ґенеральна Контроля мала контролювати так каси ґенерального скарбника, як і каси всіх таборових, українських орґа-

---

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.

нізацій. Вкінці ухвалено також, що делєґат Союза визволення України має на засіданню Ґенеральної Старшини й Ґенеральної Ради право рішаючого голосу[1]). — Зараз таки відбулися вибори. До президії Ґенеральної Ради, якою оголосилися установчі збори, вибрано: Волосова, як голову, Слюсаря, як заступника голови, й Хоменка, як секретаря. В склад Ґенеральної Старшини увійшли отсі члени: Я. Тарасовський (голова), Пархоменко, Іваницький, Сербин, Чумак, Біліченко, Шапочник, Ол. Кржановський, Катеринюк, Рожко, Голома, Биховський, Талан і Калюжний. Членами Ґенеральної Контрольної Комісії вибрано: Максимовича, Лисенка й Трохименка[2]).

Тим способом перепроваджено в громаді реформу, яка зміняла засадничо дотеперешній її лад. Вибрано нову начальну власть, на чолі якої стояли вже полонені. Головою Ґенеральної Старшини і взагалі раштатської громади був полонений Яків Тарасовський, на місце Осипа Безпалка, який недовго потім виїхав з Раштату. Деякі члени Просвітного Виділу, входили в склад Ґенеральної Старшини, але тепер вже не як члени Просвітного Виділу, а як члени раштатської громади. Для полонених Просвітний Виділ властиво не існував і він лишився тільки орґанізацією, яка займалася головно своїми особистими справами. Члени Просвітного Виділу були зрівняні правами з иньчими членами раштатської громади.

Але ця реформа показує ще більше. Вона дає громаді цілковиту незалежність від берлінської Централі Союза визволення України в справах просвітної роботи в таборах. Лишень що до політичних виступів піддається Ґенеральна Старшина директивам Союза визволення України, впрочім вона має свобідну руку; в конститу-

---

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.

ції не сказано ані слівцем про право інтервенції Союза визволення України в просвітній роботі в таборі. Можна мати ріжний погляд на впроваження цеї реформи, але одно треба сказати: усунення Просвітного Виділу як центральної власти в таборі було в даних обставинах конечністю, але реформа пішла так далеко, що правно усунула й Союз визволення України від проводу в просвітній роботі. А коли додамо до цього, що про відношення Ґенеральної Ради до Союза визволення України теж нічого не сказано, то бачимо, що ця реформа, з правного боку неясна, могла в будуччині створити неясне відношення раштатської громади до Союза визволення України що до взаїмної компетенції.

Раштатська реформа була другою великою реформою, перепровадженою в українських таборах. Першою була листопадова реформа у Вецлярі. Але від вецлярської реформи ріжниться раштатська реформа значно, а власне що до відношення громади до Союза визволення України. Коли там забезпечена була інґеренція берлінської Централі Союза визволення України у всіх справах, не тільки політичних, то тут цього не було. Тим способом являється раштатська реформа далеко радикальніщою від вецлярської. Була ще в цім ріжниця, що у Вецлярі вибирала Ґенеральна Рада лише президію Ґенеральної Старшини, а прочі члени Ґенеральної Старшини були висилані орґанізаціями, а тут цілий склад Ґенеральної Старшини походив з вибору на Ґенеральній Раді. Але ця ріжниця не мала засадничого значіння.

* * *

Ця груднева реформа дала початок новій добі в історії громади, яку лічимо як четверту. Ця доба найкоротша, бо обнімає тільки час трьох місяців і кінчається з днем вибуху російської революції. Але не зважаючи на те, вона цікава собою, хоч би з цього згляду,

що полонені перший раз мали змогу самі собою управляти.

В самім таборі громада була невелика, бо число людей в цій добі було невелике. В грудні 1916. р. і січні 1917. вона лічила 1803, в лютім 1761, а в половині березня 1540 людей[1]). Це було наслідком цього, що полонені перебували на робітничих командах, а в січні вийшов виразний приказ з воєнного Міністерства, що людей, які навіть посвячувалися українській просвітній роботі, не може бути більше в таборі, як 550. Коли їх було в таборі більше, як півтора тисячі, то це було через те, що в таборі відбувалася безперестанна флюктуація так, що одні приїздили до табору, а иньчі відїздили.

Не зважаючи на те, що від часу до часу показувалися в таборі нові люде, не чуємо про якісь ворожі елєменти між ними. Як що й були люде ворожо настроєні до українства, то це були невеликі гуртки, подібно як ті, що в грудні вважали відповідним заспівати »Боже Царя храні«[2]). Це востаннє відізвалася ця пісня в таборі, хоч на робітничих командах співали її ще й по революції в деяких глухих кутах. Замісць цього бувало в таборі багато людей апатичних, не так може через те, що для них українська справа була зовсім байдужна, як радше тому, що довший побут на чужині, в полоні, відібрав їм усяку ініціятиву і зіставив їм лишень одно бажання: кінець війни й поворот до дому.

Члени громади не піддавалися так великій апатії, хоч вона й у них зачинає показуватися. Ці, що беруть участь в орґанізаціях, оживляються роботою, а те видко, передовсім, по членах нової Ґенеральної Старшини, яка енерґічно й зовсім добре управляє табором. Правда, політичний овид не давав наразі ніяких надій для україн-

---

[1]) Акти комендантури рашт. табору з 1916. р. і 1917. р.

[2]) Прот. Н. С. 1. бл. з 23. 12. 1916.

ства. Росія стояла ще сильно тай польська справа пішла в гору, але все таки наші люде не упали на духу. Вони немов на перекір цьому ухвалили в грудні 1916. р. на зборах Національної Секції, що всі українці полонені обовязані писати письма до Росії по українськи. Тай взагалі національне почуття набирало силу чим раз більше. Характеристичним з цього боку може бути те, що коли в Національній Секції в VIII. бльоці йшло о вибір референта до таборової Національної Секції, то люде не хотіли вибрати одного кандидата, бо казали, що він соціяліст, »а нам треба націоналіста«[1]). В звязку з тим треба також і те зазначити, що в грудні робилися приготовлення до відсвяткування ювилею наукової діяльности Михайла Грушевського і в Січі дійсно відбулася така маніфестація[2]). Взагалі національне почуття вже цілком усталилося між тими членами громади, що були в таборі і про те не може бути двох думок. І з цим мусіли рахуватись і приїзжі гості-полонені, які не були ніколи в раштатському таборі й не знали його порядків. Вони мусіли здіймати шапки підчас співання українського гимну, хоч як їм те не було до вподоби[3]). Словом, сам табор був уже цілком український і »малороси« належали тут уже лишень до історії, або сиділи ще на робітничих командах. Як попереднього року, так і тепер, громада відбула Шевченкові роковини святочною маніфестацією, яка обіймала два дні, 10. і 11. березня. Першого дня відбулася служба Божа, потім академія, а вечером концерт. Другого дня знов Богослуження, потім січова парада, вправи Січі й вистава в театрі »Назара Стодолі«[4]). Потішаючим фактом є також і те, що так з робітничих команд, як і з самого табору, йшли датки на ріжні цілі, між иньчим також

[1]) Прот. Н. С. 8. бл. з 18. 12. 1916.
[2]) Прот. Шкільної Ради з 23. 12. 1916 і 13. 1. 1917.
[3]) Письмо Горбенка до Скороциса з 18. 1. 1917.
[4]) Пор. оголошення на Шевченківське свято з 10. 3. і 11. 3. 1917.

на українські школи на окупованих німецькими військами українських територіях[1]). При театральній касі наприклад зібрано одного разу 80 мк[2]).

Коли говорим про тих людей, що перебували в таборі, про цей центр цілої раштатської громади, розсипаної по робітничих командах, то тут можемо тільки поставити питання, якими українцями показалися ці люде. Як вони управляли тябором, про те буде мова пізніще, нам іде тепер про що иньче. А є кілька таких справ, що до яких виявили наші громадяне свої погляди. Одна з таких справ, це церковна справа, порушувана вже в громаді, як знаємо, з кінцем попередньої доби. Що до цього характеристичне одно засідання Ґенеральної Ради, де справа йшла про те, чи дати Церковному Брацтву, яке власне повстало в таборі, представника до Ґенеральної Ради. Дискусія виказала, що багато було проти цього і хоч остаточно ухвалено згодитися на бажання Церковного Брацтва, то зроблено те під впливом українців-офіцерів, а голосування показало, що тільки 17 було за корисним розвязанням справи, а 10 членів Ґенеральної Ради усунулося від голосування[3]). Правда, тут і там траплялися люде і поза офіцерами, які здавали собі справу з церковного питання, але таких взагалі не було багато[4]). Замісць цього наші громадяне займалися такими не так нагальними питаннями, як наприклад: чи дати всі політичні права замужнім жінкам і дівчатам, чи ні. І в цій справі ухвалено, що це їм буде належатись, але щойно тоді, як просвіта поширіться на Україні, і всі, отже ж і жінки, вмітимуть читати й наберуть потрібного образования[5]).

---

[1]) Звідомлення Ґен. Старшини з діяльности за час від 1. 1. до 1. 4. 1917 і звід. Паращука з 3. 2. 1917.

[2]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 3. 1917.

[3]) Прот. Ґен. Ради без дати, але з 1917. р.; мабуть з лютого.

[4]) Прот. Н. С. 1. бл. з 28. 1. 1917, прот. Н. С. 2. бл. з 27. 1. 1917.

[5]) Прот. Т. Н. С. з 11. 2. 1917.

Про вищу політику, звязану з европейською ситуацією, говорилося небагато. Правда, деякі полонені мали ще надію на повстання самостійної України при помочі осередніх держав, але це були лише виїмки між ними. Впрочім вища політика стояла у них на мертвій точці. При чім показується не тільки в цілім в таборі взагалі, але і між членами орґанізацій деяка апатія і зденервування. Це видко між иньчим також і в товаристві Запорожська Січ. Школа теж підупала. Причинилися до цього багато гостра зима, яка доскулювала людям, але також і наслідки довгого побуту в полоні. Некорисно вплинула на настрій деяких громадян справа виїзду 27 січовиків на окуповані землі. В цій справі відбулася 17. грудня 1916. року спільна нарада президій Ґенеральної Старшини, Ґенеральної Ради й отаманної старшини Січі[1]). Нарада мала бути тайна, бо справа висилки січовиків була занадто великою несподіванкою, щоби не викликала в таборі опозицій, хоч сама справа була досить ясною. Розходилося о те, щоби тих січовиків вислати на окуповані території, де вони, перебрані в уніформи австрійських січових стрільців і уоружені, мали уявляти із себе маленьку українську »армію«. Члени цеї армії мали бути визволені з полону і зрівняні в правах з німецькими жовнірами. Їх мета була провадити українську пропаґанду так в етапнім терені, як також на фронті. Про участь цеї »армії« в боротьбі на фронті не було мови, а таксамо запоручило воєнне Міністерство, що тих людей не вживатиметься до шпіонажі. По представленню справи Скоропис-Йолтуховським, який брав участь у нараді, ухвалено одноголосно згодитися на цю січову акцію[2]). Учасники наради виходили видко з цього становища, що така січова акція

[1]) Прот. спільного засідання президій Ґен. Ст., Ґен. Ради й отаманної старшини І. запорожського ім. Т. Шевченка полку з 17. 12. 1916.

[2]) Тамже.

може принести користь українській справі і вона мала показати німецьким міродатним чинникам, що українці могли би увійти в спілку з Німеччиною, як би була запорука, що Німеччина має на меті відбудування Української Держави. Тим способом утворення збройного січового відділу було з боку берлінської Централі Союза визволення України певного рода політичним завдатком на рахунок все таки не виключеної ще можливости офензиви осередніх держав на Україну. На цій нараді ухвалено теж, що присяга має бути зложена в українській мові перед січовим прапором, а для уладження тексту присяги вибрано комісію, зложену з двох українців-офіцерів і православного священика, члена Просвітного Виділу[1]).

Хоч ця нарада була тайна, й дискусія в цій справі не була звісна в таборі, то однако ж сам факт висилки січовиків на окуповані землі показувався полоненим підозрілим фактом. В таборі зачалося деяке замішання не тільки між людьми, які стояли дальше від справи орґанізаційного життя в таборі, але також і між членами самої тісніщої громади[2]). Причина могла бути двояка. Одні боялися, що їх вишлеться на фронт (так читаємо в письменних джерелах), иньчі може не були раді акції, яка виглядала на спілку з Німеччиною проти Росії. Це останнє торкається також мужів довірря. Вони, сповняючи важну ролю на робітничих командах, уважали себе в праві забирати голос у справах раштатської громади. І справді, вони піднесли свій голос в окремій заяві, яка прийшла під обради засідання Ґенеральної Старшини з 17. лютого 1917. р.: вони заявили, що »так довго не поїдуть на команди, доки не дістануть письма з Союза з поясненнями що до теперішньої політики в таборі«[3]). В цій заяві видко також опозицію до Ґене-

[1]) Тамже.

[2]) Письмо Іваницького до С. В. У. без дати (коло 9. 1. 1917).

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 17. 2. 1917 і прот. Ґен. Ст. з 13. 3. 1917.

ральної Старшини, якій закидали, що вона дбає тільки про свої особисті інтереси. Ця ціла справа була потім залагоджена й мужі довірря поїхали на робітничі команди, але вона доказує з одного боку недовірря до акції, піднятої берлінською Централею Союза визволення України, а з другого боку показує, як мужі довірря боялись активної політики проти Росії, не бажаючи наражуватися перед російським правительством. Не виключене також те, що між ними були люде, які стояли на цьому, що цілковитий розрив з Росією, не пожаданий для української справи. — Але були також мужі довірря, які инакше на те дивились, і для них було ясне, що нема чого ждати від Росії, яку вони вважали тоді анґльо-французькою кольонією. А маса полонених прислухувалася радо опозиційним бесідам що до Росії, хоч не витягала зараз з цього відповідних консеквенцій.

Усе те, що сказано про українську громаду в цій добі та про тих вибраних членів громади, що пробували тоді в таборі, показує, що національне почуття було у них добре розвинене. Виїмком могло бути хиба кількох-кільканацять, яких більше цікавили клясові інтереси, ніж національні справи. Що при тім усім наші люде недоцінювали деяких важних справ, звязаних з українством, це також певне. Найкращим доказом може бути їх відношення до церковної справи. Але ж політичного вироблення годі вимагати від людей, які щойно кілька, чи кільканацять місяців тому призналися до українства. Раштатська громада перейшла в часах перед революцією в Росії двацять два місяці національної школи й показувала гарні результати. Тепер могла щойно зачатися політична школа в таборі, але перешкодили в цьому революція в Росії і на Україні. Ці незвичайні події відтягнули цілковито наших людей від спокійних, політичних мірковань і від науки, яка їм була ще конечно потрібна для того, щоби познакомитися бодай з елєментарними засадами політичного життя.

Далеко в більшій мірі треба те сказати про тих людей, приєднаних для українства, що перебували на робітничих командах. Коли тут в таборі знайшовся все таки, хоч невеликий, гурток інтеліґентних людей, що виросли понад звичайну міру маси, то там справа представлялася з цього боку остільки гірше, що мужі довірря, які зявлялись від часу до часу на поодиноких командах, були властиво одинокими силами, які могли, хоч звичайно теж небагато, а все таки щось масі дати з політичного поля. І тому оцінювати цю масу инакше, як тільки з точки їхньої національної свідомости, зовсім зайво. А що до цього, то справа на командах ішла цілий час наперед.

II. Центр раштатської громади.

1. Орґанізаційне життя.

Коли в попередніх добах можна було говорити про українську громаду, як певну цілість, звязану з собою і духово й територіяльно, то вже в другій половині третьої доби настала в цьому зміна. Громада розбрилась по робітничих командах, а в таборі лишився тільки її осередок, центр громади, який налічував коло 500 людей. Тесаме бачимо і в цій четвертій добі і тому, коли хочемо докладніще приглянутись українській громаді раштатського табору, то мусимо приглянутися цій частині, що була в таборі і тій другій, що була на робітничих командах.

Ця перша частина, далеко меньча числом від другої, заслуговує на особлившу увагу головно тому, що тут зібралася найкраща частина української громади, бо саме її найінтеліґентніща частина. Це люде, які разом з цивільними українцями, членами Просвітного Виділу, брали головну участь у просвітній роботі й проводили цій роботі. Справді інтеліґентних сил з вищим

образованням не було багато. Число їх зменьчилось іще через виїзд з табору пятьох офіцерів-полонених і чотирьох цивільних членів Просвітного Виділу. А коли потім у січні відїхали 27 січовиків на окуповані землі, між якими було власне кількох інтеліґентних людей, то ясно, що недостаток інтеліґентних сил, які могли масі дати дійсно трохи більше, було ще меньче. Це давалося відчувати передовсім при властивій просвітній роботі, при викладах. Далеко меньче відчувається це на полі орґанізаційного життя, і, правду сказавши, ріжниця, як що вона яка була, то не впадала в око. Що воно так було, це не повинно зовсім дивувати. Зрозуміти орґанізаційне життя було ще найлегче, бо до цього не треба було спеціяльного образования. Приходила тут в поміч практика, а її відбули раштатські громадяне у великій мірі. Сміло можна сказати, що з яких дві сотки людей стали на орґанізаційнім полі фаховцями, які потрафили б у ріжних обставинах попровадити між нашим народом справу орґанізації, а кілька соток таких, які взагалі розуміють техніку орґанізаційного життя. Найліпшим доказом можуть бути протоколи Ґенеральної Старшини, які показують діяльність цеї нової начальної управи, а таксамо протоколи иньчих орґанізацій. Склад Ґенеральної Старшини вже знаємо (фот. ст. 307.). Це значить виконавчий орґан Ґенеральної Ради, який управляє громадою. На самім початку її діяльности прийшлося її рішати досить неприємну справу, бо справу тих членів Просвітного Виділу, які виступали з заявами проти бувшого голови старої Ґенеральної Старшини й Просвітного Виділу, Осипа Безпалка. Ухвала була така, що трьох цивільних членів Просвітного Виділу й пятьох офіцерів мало усунутися з раштатської громади[1]). Ухвала досить несподівана, бо від часу висилки з табору ворожих людей українській справі, що

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 18. 12. і 19. 12. 1916.

практикувалося передовсім в 1915. р., цього вже не бувало в українській громаді. Але тут зайшли, очевидно, особливші обставини. Кидаючи камінням на просвітну роботу бувшого голови Ґенеральної Старшини Осипа Безпалка, цих трьох цивільних членів Просвітного Виділу і пятьох офіцерів занадто відтрутили від себе цю частину громади, яка станула в обороні свого голови. Але з другого боку зазначити треба, що Ґенеральна Старшина пішла теж у своїм рішенню за далеко й не

Ґенеральна Старшина з грудня 1916.

поставилась до своїх громадян у ролі спокійного судії.

В управі табором ішла ця Ґенеральна Старшина такими самими дорогами як і попередня, а в перших тижнях своєї діяльности показувала навіть дуже багато енерґії. Рішено наново поставити на ноги так просвітне життя, як і орґанізаційне. В тій цілі уложено як найдокладніще плян цілої орґанізаційно-просвітної роботи[1]). Впрочім Ґенеральна Старшина не потребувала показувати великої ініціятиви, бо все вже було нала-

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 23. 12. 1916.

джено в громаді попереду й треба було тільки вміти вдержати те надалі. Тому то Ґенеральна Старшина мала дуже улегчену працю. Вона унормовує грошеву господарку з тим, що буджети всіх орґанізацій ідуть на затвердження Ґенеральної Старшини[1]). Впрочім як попередно, так і тепер, давано звідомлення на Ґенеральній Старшині й полагоджувано всякі біжучі справи. Найважніщою справою була, очевидно, висилка січовиків на окуповані землі, яка була порішена тільки самою президією, хоч між членами Ґенеральної Старшини не мала також противників. З иньчих справ згадати хиба, що Ґенеральна Старшина занялась улаштованням Шевченківського свята, доповнила число мужів довірря, ухвалила передати статут церковного брацтва (яке з кінцем грудня 1916. р. зачало орґанізуватися) на затвердження Ґенеральній Раді і т. п. Зносини з комендантурою уложено так, що крім референта для зносин з комендантурою відбував конференції з офіцером в українськім відділі також і голова Ґенеральної Старшини. Що до становища голови Ґенеральної Старшини, то він уважався рівночасно головою цілої громади й репрезентував її на зверх, коли цього було потреба.

З кінцем цеї доби, а власне з початком березня вийшла думка, щоби Ґенеральну Раду й Ґенеральну Старшину оперти на иньчих виборчих основах. Це було випливом погляду, що Ґенеральна Старшина може представляти собою рід правительства, а Ґенеральна Рада рід парляменту в державі. Ця думка не була нова, і її піднесено було іще в грудні 1915. р. в раштатськім таборі, коли тодішній член Просвітного Виділу Роман Перфецький виступив з проєктом оперти цілу орґанізацію раштатської громади на державних формах. В третій добі цей погляд остільки був зреалізований, що побіч Ґенеральної Старшини утворено Ґенеральну Раду,

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 23. 12. 1916, з 20. 1. 1917 і иньчі.

хоч вона мала склад досить ріжноманітний і далеко ще стояла від форми парляменту. Ґенеральна Рада з цеї четвертої доби була, так би сказати, конфедерацією президій всіх товариств у громаді, а Ґенеральна Старшина виконавчим орґаном цеї конфедерації.

Ясна річ, що коли Ґенеральна Рада мала представляти парлямент, а Ґенеральна Старшина правительство, то все те мусіло бути зроблене на такий лад, як це є в европейських державах. — Задля того уложено було виборчий закон і він дня 13. березня був предметом нарад Ґенеральної Старшини[1]). Закон був взорований на австрійськім виборчім законі до парляменту, а зладжений членом Просвітного Виділу Катеринюком[2]). Закон був ухвалений на Ґенеральній Старшині, але остаточне порішення що до виборчого закона відбулось уже в слідуючій добі. На цім і кінчилась ініціятива цеї Ґенеральної Старшини. Впрочім вона консервувала те, що було принесено з попередної доби. Дещо можна було все таки змінити в орґанізаційному життю, рахуючись з тим, що тепер в таборі було людей небагато, але Ґенеральна Старшина не додумалась до цього. Засідання Ґенеральної Старшини відбувалися звичайно раз у тиждень, але часом відбувалися вони й частіще. — Що до Ґенеральної Ради, цього таборового »парляменту«, то склад її нагадував давню Ґенеральну Раду з тою ріжницею хиба, що тепер не було в ній Просвітного Виділу і не було цілої таборової Національної Секції, тільки її президія. Через те число членів Ґенеральної Ради було тепер значно меньче й виносило пятьдесять кілька осіб. Діяльність Ґенеральної Ради не ріжниться майже нічим від попередної. І тут ідуть звідомлення поодиноких орґанізацій, затверджуються статути і т. п. Нема тільки політичних рефератів, як це робилося в

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 3. 2. 1917.
[2]) Прот. Ґен. Ст. з 13. 3. 1917.

першій Ґенеральній Раді. Впрочім наради бували недовгі, дискусія невелика і взагалі Ґенеральна Рада відгравала досить скромну ролю в громаді. Вона відбула в цій добі чотири засідання[1]).

Ґенеральна Старшина й Ґенеральна Рада прийшли в цю добу в обновлених формах, відповідно до перепровадження реформ. Але ця груднева реформа не торкалася таборових орґанізацій. Вони надалі істнували в тих самих формах, які дістали в третій добі. Одна тільки Редакційна Секція зорґанізувалася в цій добі на инакший спосіб, відповідно до цього, як це вже було в пляні в попередній добі. Прибули теж нові дві орґанізації: Церковне Брацтво й хліборобське товариство »Добробут«.

Що до інтенсивности життя стоїть Національна Секція як перше, так і тепер, на першому місці. Вона й надалі здецентралізована, бо крім Центральної Секції були ще блькові Національні Секції і цих було чотири, відповідно до замешканих тоді бльоків. Так засідання Центральної Національної Секції, як і бльокових Секцій відбувалися що тижня і там крім полагоджування адміністраційних справ читано реферати на національно-політичні теми[2]). Взагалі Національна Секція бралася енерґічно до роботи. Дня 30. грудня 1916. р. уложено на секції в VII. бльоку плян таких рефератів: Русь-Україна й Московщина, Що треба знати кожному українцеві, Таборова робота і її завдання, Хто матір забуває, того Бог карає, Чому бажаємо самостійности?, Природні багацтва на Україні, Про назви: українець, руський, хохол і малорос, про хліборобство на Україні. Ці реферати розібрали між себе самі полонені, між ними двох офіцерів[3]). Чи ці реферати були дійсно прочитані, про те нема звісток у письменних джерелах, деякі прочи-

---

[1]) Прот. Ґ. Р. з 27. 12. 1916, 17. 1., 31. 1. і 14. 2. 1917.

[2]) Прот. Н. С. 7. бл. з 30. 12. 1916.

[3]) Тамже.

тано дійсно [1]). Але намічення таких тем показує, що провідники роботи в Національній Секції розуміли добре, яке знання треба давати нашим людям. Крім цих намічених тем відбулися ще й иньчі реферати, які вязалися тісно з українською справою. Такі реферати були наприклад: Про обіцянки українцям з російського боку [2]), про політичні партії [3]), про будуче судівництво на Україні [4]) і т. п. Національна Секція цікавилася також справою будучої української школи і в тій цілі робилися заходи уложити статут для плянованого в будучині товариства на Україні »Рідня школа« [5]). Число членів Національної Секції, які були в таборі, годі подати, але воно мусіло виносити з кінцем доби коло 250, бо на засіданнях бувало звичайно від 200—250 людей [6]).

Таксамо численна була Запорожська Січ. Вона мала в цій добі від 200 до 250 людей [7]). Найважніщою подією в Січі був відїзд 27 січовиків разом з полковником Січі М. Шаповалом на окуповані землі. По нараді з 17. грудня 1916. р., в якій брала участь отаманна старшина, і по ухвалі, що січовики числом 27 можуть туди виїхати, приступлено до вибору придатних до цього людей. Іх вибрано і всі вони зложили присягу в українській мові перед прапором. Присяга звучала так: »Перед Тобою, Україно і весь український народе, по старому козацькому звичаю присягаємо: чесно, вірно й хоробро служити тобі, Україно, під цим прапором, під ним по всім силам боронити Тебе, не опускати цього прапора в жаднім случаю, з ворогами ніколи не входити в змову, лише завсіди завзято їх поборювати, і взагалі пово-

---

[1]) Звід. Н. С. з 4. 2. 1917.
[2]) Тамже.
[3]) Звід. Н. С. з 4. 3. 1917.
[4]) Звід. Голоми з 31. 12. 1916.
[5]) Прот. Т. Н. С. з 6. 2. 1917.
[6]) Звід. Голоми з 23. 12. 1916 і звід. Н. С. з 4. 3. 1917.
[7]) Звід. Крижановського з 28. 1. 1917.

дитися, як славному січовому товариству годиться жити й ділати чесно і вмерти з честю. Так поможи нам, Боже і весь український народе!«[1]). Присяга була зложена 12. січня 1917. року і дня 17. січня відїхало 27 січовиків з табору[2]). Що знайшлися в Січі люде, які з охотою поїхали на окуповані землі, хоч знали, що там треба буде пристосуватися до військової дисципліни, це доказ, що в Січі були справді люде, що не боялися цього й брали справу поважно. Иньча річ, що в Січі знайшлися члени, яким не подобався цей виїзд січовиків. Вони підозрівали в цій справі щось непевного, а саме можливість ужиття січовиків в боротьбі на фронті. І ця боязнь перед фронтом примусила деяких з них виписатися з Січі. Це особливо видко було по тих людях, що недавно вписалися до Січі, бо старі січовики не далися захитати що до Січі[3]).

Впрочім Січ розвивалася нормально. Вправи відбувалися, як і давніще, і в січні 1917. р. вони відбувалися два рази тижнево[4]). Крім засідань отаманної старшини були два січові віча, одно в лютім, а друге з початком березня 1917. р., де обговорювалися справи загального характеру[5]). В цій добі відбулося також кілька злетів Січі й паради з ріжних нагод. І так відбулася парада Січі й попис з нагоди Шевченківського свята в день 11. березня[6]), 19. січня на хрещення[7]) і дня 27. лютого в дні річниці уродин цісаря Вільгельма II.[8]) і т. п. Січ сповняла нічну сторожу, як і давніще, хоч що до

---

[1]) Текст присяги знаходиться в архіві С. В. У. з підписами свідків. Дата її 12. січня 1917.

[2]) Прот. Ґ. Р. з 17. 1. 1917.

[3]) Прот. січового віча з 8. 2. 1917.

[4]) Прот. Ґ. Р. з 31. 1. 1917.

[5]) Розсвіт з 1917, ч. 6. і 14.

[6]) Прот. Ґен. Ст. з 3. 2. 1917.

[7]) Звід. Крижановського з 28 .1. 1917.

[8]) Тамже.

цього були нарікання за неточне виконування обов'язків[1]).

Просвітна Секція назвала себе в цій добі »Просвітною Радою«. В січні 1917. р. уложено було новий статут. До Просвітної Ради, — читаємо в статуті —, можуть належати ці люде, які з поручення Ґенеральної Старшини мають публичні виклади, провадять курси і є вчителями народної школи[2]). Таких членів назбиралося трицять кілька[3]). Просвітна Рада відбувала свої засідання, де укладано пляни просвітної роботи й предкладано звідомлення з просвітного життя.

В тіснім звязку з Просвітною Радою була Шкільна Рада, зложена з учителів народної школи. На засіданнях Шкільної Ради йшла мова про методу роботи в школі і взагалі про справи народньої школи[4]). Народня школа, основана в листопаді попередної доби, істнувала до кінця цеї доби. Але число учеників у грудні, 210, упало в березні на 80[5]) і тому з початком березня рішено закрити школу тому, що фреквенція підупадала цілковито; тоді рішено також розвязати Шкільну Раду. Замісць цього мали лишень іти курси для неграмотних[6]).

Дуже мало маємо відомостей про діяльність Соціяльної Секції з цього часу[7]), але вона йшла певно тими самими дорогами, що попередно. Це видко з цього, що в лютім відбулися вибори до Центрального Комітету, який мав стояти на чолі соціяльно-демократичної партії всіх трьох таборів[8]), і з рефератів, які відбулися

[1]) Прот. січового віча з 8. 2. 1917.

[2]) Прот. П. С. з 26. 1. 1917.

[3]) Звід. Чумака з 31. 12. 1916.

[4]) Тамже і прот. Шкільної Ради з 27. 2. 1917, прот. Ґен. Ст. з 3. 2. 1917.

[5]) Прот. Шк. Ради з 23. 12. 1916, з 27. 1., 4. 2. і 3. 3. 1917.

[6]) Прот. Просв. Ради з 5. 3. 1917.

[7]) Мені не вдалось роздобути ні одного протоколу С. С. з цього часу.

[8]) Прот. комісії У. С. Д. Росії.

заходом Товариства. Такі реферати, як про інтернаціоналізм, про Морґана первісне суспільство[1]), вказують, що тут ішла справа про соціяльно-демократичну пропаґанду, иньчі, як наприклад про аґрарну реформу, показували взагалі радикально-суспільні думки[2]). Але були й такі виклади, як наприклад про національний рух, де сказано було, що робітнича кляса повинна брати участь у національнім руху[3]). Це вказувало би, що в цій добі Соціяльна Секція трохи близче підійшла до української національної справи. Число членів присутніх у таборі збільшилось о кільканацять так, що доходило до 100 людей, а число всіх членів Соціяльної Секції, так в таборі, як і на командах налічувало коло 300[4]). На рефератах бувало 100 до 150 людей, значить, тут приходили й не-члени Товариства[5]).

Виходить отже ж, що соціяльно-демократична партія збільшилась і консолідувалася чим раз то більше. Це, що ми сказали при попередній добі, треба й тепер сказати: дійсних переконаних соціял-демократів не було певно більше як кільканацять. Між ними кількох приклонників інтернаціоналізму. Але річ в тому, що цих кільканацятьох людей були настільки рухливі, що потрапили мати голос у всіх важніщих орґанізаціях і в редакції часописі. Це видко з цього, що на засіданню таборової Національної Секції з березня 1917. року провадилася жива дискусія на тему соціялізму і там ішли нарікання на те, що в таборі »взяли верх соціялісти«[6]).

Про орґанізацію кравців і шевців, які повстали в попередній добі, не чуємо нічого, але замісць цього по-

---

[1]) Розсвіт, рік 1917, ч. 7.

[2]) Розсвіт, рік 1917, ч. 13.

[3]) Розсвіт, рік 1917, ч. 11.

[4]) Звід. Ген. Старшини рашт. табору з діяльности від 1. 1. до 1. 4. 1917.

[5]) Тамже.

[6]) Прот. Т. Н. С. з 22. 3. 1917.

встає десь коло 1. лютого 1917. р. Робітничий гурток друкарів раштатського табору. Цей гурток мав девять членів і свої наради, де обговорювано виключно справи, звязяні тісно з друкарською роботою[1]).

Невеликою орґанізацією була Редакційна Секція. На чолі її стояла Редакційна Рада, яка видавала часопись Розсвіт два рази тижнево. В грудні 1916. року ухвалено переорґанізувати Товариство й утворити з нього видавничу спілку, яка мала би крім видавання часописі

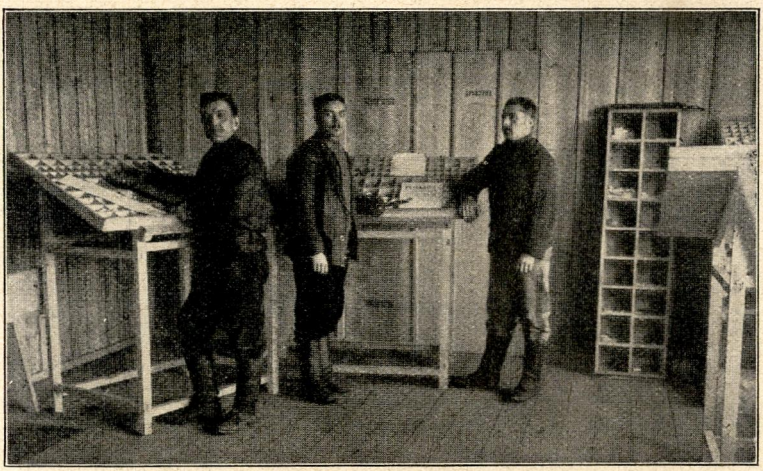

Складачі при складанню «Розсвіту».

видавати всілякі книжки й мати в своїм заряді книгарню[2]). Дня 1. січня 1917. року затвердила Ґенеральна Рада новий статут і з тим днем увійшло в життя Товариство під назвою »Український Рух«[3]). Новиною в історії орґанізаційного життя громади було основання »Українського Православного Брацтва в Раштаті«. То-

[1]) Протоколи робітн. гуртка друкарів з лютого 1917.

[2]) Прот. Ред. Ради з 25. 12. 1916.

[3]) Прот. Ґ. Р. з 1. 1. 1917 і прот. заг. зібрання »Укр. Рух« з 1. 1. 1917.

вариство завязалося дня 10. січня 1917. року в присутності 47 членів-оснувателів. Тоді на загальнім зібранню принято статут і вибрано старшину Брацтва. Статут був широкий і дозволяв широку діяльність Товариства, але його не переведено в життя навіть у маленькій частині. Ціла діяльність лежала у цьому, що в цій добі відбулися два загальні зібрання й кілька засідань старшини Товариства[1]). Брацтво не уладило ні одного реферату, не зважаючи на те, що люде домагалися цього[2]). Членів мало Брацтво кількадесять і з кінцем березня воно налічувало їх 79[3]). Брацтво не мало популярности в громаді, як видко з цього, що Ґенеральна Рада не хотіла приняти представника від Брацтва до свого складу, не зважаючи на те, що Ґенеральна Старшина стояла по стороні бажань Брацтва[4]).

Як попередно, так і тепер відбувалися Богослуження в церкві в неділі і свята, учасників було дуже небагато, бо їх бувало лише від 100 до 300[5]). Це знов доказ, як наші люде стояли здалека до церкви.

Про иньчі орґанізації є тільки трохи відомостей, а власне про Драматичне Товариство ім. Тобилевича, про Кустарну Спілку і про товариство Єдність. Що до Товариства ім. Тобилевича, то воно в цій добі показується гарно (фот. ст. 317.). Звичайно що неділі йшли театральні вистави при численно зібраній публиці, яка доходила часом до числа 1000[6]). Дохід з поодиноких представлень бував нераз досить великий і так н. пр. вистава »Наталки Полтавки« принесла 189 мк. доходу, »Панна

---

[1]) Прот. заг. зібрань і засідань Старшини Брацтва від січня до кінця березня 1917.

[2]) Прот. Старшини Брацтва з 25. 2. 1917.

[3]) Звід. Ґен. Ст. рашт. табору від 1. 1. до 1. 4. 1917.

[4]) Прот. заг. зібрання Брацтва з 18. 2. 1917 і прот. Старшини Брацтва з 25. 2. 1917.

[5]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

[6]) Прот. Ґен. Ст. з 30. 12. 1916.

Штукарка« 145 мк., а »Борці за мрії« — 114 мк.[1]) Взагалі дохід з вистав виносив у часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. 1189 мк. і 50 ф. Розходу мало в цім часі Товариство 1475 мк. і 63 ф.[2]). З орґанізаційного боку стоїть Товариство добре: що тижня відбувалися засідання, на яких ішла критика вистави, яка відбулась, і укладано пляни на будуче[3]). На цих засіданнях могли члени Товариства, яких було коло 30, дійсно дечого навчитись[4]).

Ґрупа аматорів театру Драматичного Товариства ім. Тобилевича.

Добре зорґанізована була Українська Кустарна Спілка. Це треба розуміти передовсім що до різьбарсько-токарського відділу. Робітників поділено на ґрупи, де старші досвідчені доглядали молодших[5]). Тижнево виро-

---

[1]) Тамже і прот. Драм. Тов. з 29. 1. 1917.

[2]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

[3]) Пор. наприклад протоколи Драм. Тов. з січня 1917.

[4]) Прот. Драм. Тов. з 5. 2. 1917.

[5]) Прот. Ґен. Ст. 16. 12. 1917.

блювано 30—40 предметів вартости коло 300 мк. (фот. ст. 318, 319, 320, 321, 342.)[1]).

Взагалі за час від 1. січня до 1. квітня 1917. р. поставив різьбарсько-токарський відділ 575 виробів вартости 2416 мк.[2]). Побіч малярні, яка налічувала лишень 4 людей і займалася малюванням декорацій для Товариства ім. Тобилевича, увійшла в життя гончарня при шістьох робітниках, яка розвивалася гарно[3]). Гончарня виготовила в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. коло 500 предметів[4]).

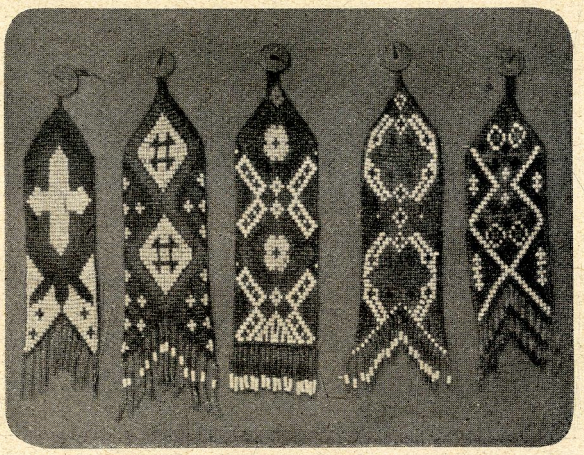

Ґердани зроблені членами Кустарної Спілки.

Що до Товариства Єдність, то так в чайній, як і в кантині був торговельний рух меньчий через те, що було меньче товару до спродажі. Все таки в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. року куплено товарів на суму 54 532,34 мк., а розпродано на суму 56 671,65 мк.[5]).

---

[1]) Прот. Ґ. Р. з 27. 12. 1916.
[2]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.
[3]) Звід. Паращука з 3. 2. 1917.
[4]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.
[5]) Тамже.

Вироби української Кустарної Спілки.

Гончарі при роботі.

Про иньчі товариства не маємо майже ніяких відомостей. Товариство ім. Лисенка дало концерт з нагоди Шевченківського свята, Центральний Комітет, який

складався з 20 людей [1]), затруднювався розділом присилапих дарунків з Червоного Хреста, а блюкова й баракова Старшина відбувала свої засідання, як звичайно. Існувала далі жидівська орґанізація, яка мала 33 членів [2]). З кінцем січня 1917. року повстала хліборобська орґанізація Добробут, яка налічувала 38 членів [3]).

Просвітний Виділ, як орґанізація, стояв зовсім на боці від раштатської громади і стояв з нею лишень остільки в звязку, що його головою був голова Ґене-

Гончарські вироби (Кустарна Спілка).

ральної Старшини, Яків Тарасовський. Впрочім він був залежний, як попередно, від берлінської Централі. Иньча річ, що члени Просвітного Виділу, як члени таборових орґанізацій, були звязані тісно з раштатською громадою. Вони, зрівняні тепер правно з иньчими членами раштатської громади, брали, як і попереду участь так в орґанізаційнім життю громади, як і в просвітній роботі. Ро-

[1]) Прот. Н. С. 8. бл. з 1. 1. 1917.
[2]) Прот. Ґ. Р. з 17. 1. 1917.
[3]) Звід. Найка з 28. 1. 1917.

боту розділено в громаді тим способом, що П. Катеринюк був референтом для зносин з командантурою, опікувався церквою і Брацтвом, Василь Мороз опікувався Соціяльною Секцією, Михайло Іваницький Національною Секцією, Мих. Паращук Кустарною Спілкою, Пархоменко Січчю. Всі вони крім того мали виклади в таборі. Число членів Просвітного Виділу було тепер далеко меньче, чим передше. В січні відїхало з табору пятьох офіцерів полонених, а саме Сиротенко, Вовчок, Горбенко, Байлів і

Члени Кустарної Спілки в раштатському таборі з різьбарем Михайлом Паращуком (х).

Панасюк і трьох цивільних членів Просвітного Виділу: О. Безпалко, П. Карманський, О. Семенів і Р. Стоцький так, що лишилися в Просвітному Виділі отсі члени: Петро Катеринюк, Михайло Паращук, Василь Мороз, Михайло Іваницький, Пархоменко, Адам Миколаєвич, Максимович, Калюжний, Рожко й Радченко [1]).

Приходиться ще дещо сказати про грошеву госпо-

[1]) Прот. Ґ. Р. з 27. 12. 1916 і звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917. р.

дарку. З цього боку була справа так поставлена, що грішми одержуваними від берлінської Централі заряджувала Ґенеральна Старшина. Вона виплачувала гроші кождому товариству на його потреби в рамках прийнятого Ґенеральною Старшиною буджету. Для прикладу подаємо буджет ухвалений Ґенеральною Старшиною на лютий 1917. року.

Поодинокі позиції представляються так[1]):

Національна Секція	50 мк.
Укр. Правосл. Брацтво	50 мк.
Секретаріят	100 мк.
Просвітна Секція	250 мк.
Січ	170 мк.
Видавнича Спілка	100 мк.
Малярня	40 мк.
Иньчі видатки	200 мк.
Разом	960 мк.

Цей буджет може дати поняття видатків на таборову просвіту взагалі за весь час ведення Союзом визволення України просвітної роботи в раштатськім таборі.

З огляду поодиноких товариств бачимо, що життя в них ішло такими самими формами, як в попередній добі. Реформа начальних властей в громаді не мала такого впливу на життя по товариствах, щоби його можна виказати, бо в життю товариств не зайшла властиво ніяка зміна. Коли попередно ми клали вагу на те, що члени Просвітного Виділу мали великий вплив у громаді, то це не змінилося в цій добі засадничо. Члени Просвітного Виділу могли й надалі виступати зі своєю ініціятивою в орґанізаційних справах. Це могли вони не тільки робити в товариствах, до яких належали, але також і в Ґенеральній Раді та Ґенеральній Старшині, куди вони дісталися на підставі вибору. Громада

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 20. 1. 1917.

оцінювала їх придатність у просвітно-орґанізаційній роботі й поручала їм ріжні функції. Це видко, наприклад, з цього, що в Ґенеральній Старшині сиділо пятьох членів Просвітного Виділу [1]).

Взагалі, коли приглянутися життю по товариствах, то воно виказує певні, стало вироблені форми, перейняті з попередньої доби. Нових якихось змін тут не було. Ці форми лишилися, хоч, очевидно, ситуація в таборі змінилася значно, тому, що тепер число мешканців табору було далеко меньче. І в цьому можна бачити деяку анормальність. Те, що було обрахуване на дві тисячі людей, не могло відповідати для цих 500 членів раштатської громади, що перебували стало в таборі. Товариств було в цій добі навіть о два більше, як у попередній добі, а це, очевидно, занадто обтяжувало людей. Це бачимо найліпше з цього, що тижнево відбувалося в цій добі 16—17 всіляких засідань. Це було о половину меньче, чим в першій половині третьої доби, але всеж таки це було безусловно за багато. І треба подивляти, що наші люде знайшли тільки витривалости відбувати так багато засідань. Иньча річ, що це відвертало їх увагу від слухання викладів і курсів. Засідання, як видко з протоколів, роблять узагалі добре враження. Правда, є тут і там безпотрібні балачки, але взагалі їх меньче, чим це було в попередніх добах. Але заразом і не видко цього розмаху життя, який було видко з кінцем 1915. року і в першій половині 1916. р. Навіть у Ґенеральній Старшині, яка з початку дуже енерґічно бралася до роботи, можна завважити деяке духове умучення.

2. Просвітний рух.

Просвітне життя цеї доби представляється взагалі дуже добре. Теми викладів, виголошених в цій добі,

[1]) Прот. устан. зборів з 13. 12. 1916.

не були зовсім гірші від тем викладів з попередньої доби. Виповнено навіть недостаток з попередньої доби що до викладів української історії, бо в цій добі відбувався саме курс історії України від часів найдавніщих до початків козаччини[1]). Взагалі викладів з українознавства було дуже багато так, що вони перевищають числом усі иньчі виклади з поодиноких відділів науки. Відрадна також поява, що полонені брали ще більшу участь у даванню викладів, ніж передше. Тим способом виповнено те, що втратила громада через виїзд деяких членів Просвітного Виділу. Лишень часопись спадає з цеї височини, на якій стояла в попередній добі і з цього боку далась відчути втрата члена Просвітного Виділу Петра Кармансъкого.

Просвітна робота йшла в тих самих формах, що й попередно. Крім викладів і курсів ведено народню школу. Очевидно, не було мови про таке велике число слухачів на викладах, чи учеників у школі, як це бувало давніще, але зміна в цім напрямі настала вже почавши від липня 1916. р., від коли людей в таборі стало меньче так, що в цій добі це не новина. Найбільше число слухачів на викладах доходило до 300, а в школі початкове число учеників, яке виносить коло 300 учеників, спадає до половини. Не можемо забути цього, що сталих мешканців табору було в цій добі лише 500, а иньчі або були заняті в адміністрації табору й не мали часу бувати на викладах, або хвилево приїзджали до табору, щоби з одної робітничої команди поїхати на другу. На тих приїзжих гостей не було що рахувати і вони що найбільше могли брати участь у вічах.

Що до викладів і курсів, то, як ми вже згадували, на першім місці стоїть українознавство. Тут було передовсім багато викладів з історії найновіщої доби української літератури. Перейдено визначних письменників

---

[1]) Звідомлення Миколаєвича від січня до березня 1917. р.

з найновіщої доби історії літератури. Були виклади про Котляревського, про Гулака-Артемовського, про Леоніда Глібова, про Гребінку, про М. Шашкевича, про Федьковича, про Куліша, Карпенка-Карого, Самійленка, Франка, Винниченка і Грушевського[1]). Побіч цього ішов невеличкий курс української історії від початків основання київської держави, аж до початків козаччини, в двох годинах тижнево[2]). (Цей курс був спеціяльно призначений для учителів. Ішов також другий курс історії в народній школі, де перероблено часи від Мазепи до Дениса Апостола.)[3]). Далі були виклади ріжного змісту, як наприклад: Чи потрібна українському народові школа[4]), Український народ, як антропоґеоґрафічна одиниця[5]), Дві руські народности[6]) і т. п. З політичних рефератів зазначити треба хиба реферати про відношення московського правительства до українського народу, про політичні партії на Україні[7]), і крім цього кілька рефератів, які виставляли плян будучої адміністрації України[8]). Політичних викладів було взагалі небагато, тодішній політичний овид не дозволяв на ніякі політичні комбінації, як це було в попередній добі.

Виклади зі суспільного поля ішли своїм ладом, як і давніще. Їх було доволі, і на першім місці стояло аґрарне питання. Говорено про земельне питання в старинній Халдеї, у жидів і греків, про земельне питання в римській державі, про становище великої земельної власности на початку середніх віків. Далі були

---

[1]) Звід. Миколаєвича від січня до березня 1917, прот. Шкільної Ради з 10. 2. 1917 і звід. Бондарука з 17. 2. 1917.

[2]) Тамже.

[3]) Прот. Шк. Ради з 17. 2. 1917 і звід. Сербина з 25. 2. 1917.

[4]) Звід. Голоми з 23. 12. 1916.

[5]) Звід. Левченка з 24. 2. 1917.

[6]) Прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

[7]) Прот. Н. С. 2. бл. з 10. 2. 1917.

[8]) Звід. Іваницького з 25. 1. і 28. 1. 1917 і звід. Н. С. з 11.2.1917.

такі виклади, як про купецтво й торговлю в середніх віках, а побіч цього виклади, про які вже була мова попередно, соціялістичної закраски[1]).

Цілий час ішов курс садівництва й огородництва в трьох годинах тижнево. Тут говорено про вибір місця під садок, про овочеві вина, як правильно садити дерева, про управу огородових ярин, про природні багацтва України[2]) і т. п. В грудні був також курс кооперації, який налічував 40 слухачів[3]).

Побіч тих трьох ґруп викладів були ще виклади з ріжного поля науки, як наприклад: Про Христа, про Будду, про Магомета, про грецьку мітольоґію, про виховання, про повстання землі[4]) і т. п. Крім викладів у таборі відбувалися також виклади в лязареті[5]).

Число слухачів на викладах бувало ріжне. Це залежало головно від часу, коли відбувалися виклади. Найбільше слухачів було у вечері, бо тоді всі люде присутні в таборі могли брати участь у викладах. Тим способом пояснюється, що на вечірніх викладах доходило число слухачів до 300[6]). В иньчих порах дня, коли тільки 500 людей було свобідних від всякої иньчої роботи й могло слухати викладів, число слухачів не могло бути велике. Але воно все таки занадто мале, бо приміром історія української літератури налічувала лишень 50—80 слухачів[7]) і навіть такий популярний курс у попередній добі, як господарський, виказував лишень 40—60 слухачів[8]). Виходить з цього, що неве-

[1]) Звід. Гуцайла з 11. 2. і 5. 3. 1917 і прот. Шк. Ради з 17. 2. 1917.

[2]) Звід. Найка від грудня 1916 до березня 1917.

[3]) Прот. П. С. з 29. 12. 1916.

[4]) Звід. Миколаєвича з 3. 2. 1917, звід. Катеринюка з 11. 3. 1917. і прот. Шк. Ради з 10. 2. і 17. 2. 1917.

[5]) Прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

[6]) Пор. н. пр. прот. Шк. Ради з 10. 2. 1917.

[7]) Звід. Миколаєвича від січня до березня 1917.

[8]) Звід. Найка від грудня 1916 до березня 1917.

лика частина із цих 500 людей брала участь у слуханню викладів. Це було почасти наслідком цього, що власне ці люде були перетяжені засіданнями в товариствах, а частина їх знов відбувала науку в народній школі і, полишаючи собі вечір на виклади, пополудни відпочивала. Що до прелєґентів, то їх було досить і важніщі з них були: Бондарук (народня школа), Волосів (народня школа й виклади для загалу), Тарасовський (ріжні теми), Берекет (українська література), Крижановський (на ріжні теми), Сербин (історія України), Рождественський (на ріжні теми), Серґієнко (на ріжні теми), Найко (садівництво й огородництво), Рожко (кооперація), Левченко (ґеоґрафія України), Мороз (німецька мова й суспільні науки), Гуцайло (аґрарна справа), Миколаєвич (українська література, історія й иньчі теми), Гондарук (спів), Катеринюк (виховання), Максимович (судова адміністрація), Іваницький (ріжні теми), Біличенко (театральний режисер), Бензя (суспільні науки) й Ігнатенко (народня школа). Народня школа, отворена за третім разом у листопаді 1916. року, істнувала цілий час цеї доби. Число вписаних учеників було 323 [1]), але вже в грудні ходило правильно до школи лишень 210 [2]). В січні і з початком лютого фреквенція була слаба, бо до школи ходило тільки від 120 до 170 учеників [3]), а з початком березня лишень коло 80 [4]). При народній школі був курс німецької мови, який налічував у грудні 54 учеників, а в січні ледви 10 [5]).

Не знаємо як чисельні в цій добі були віча, які відбувалися, як все, у великій залі. Але учасників мусіло бути звичайно кілька соток, на всякий випадок не меньче тих 300, які бували на вечірніх викладах. Про одно

[1]) Прот. Шк. Ради з 14. 12. 1916.
[2]) Прот. Шк. Ради з 23. 12. 1916.
[3]) Прот. Шк. Ради з 27. 1. 1917 і звід. Гуцайла з 4. 2. 1917.
[4]) Прот. Шк. Ради з 3. 3. 1917.
[5]) Прот. П. С. з 29. 12. 1916 і 5. 1. 1917.

віче з лютого 1917. р. є звістка, що учасників було коло 1000[1]). Програма віч в цій добі була така сама, як і в попередній добі: таборові справи, світові події й вільні внесення.

З дат, які виказують фреквенцію так на викладах, як і в школі виходить, що наука перестала бути для наших людей такою атракцією, як давніще. Що так сталося, то причина цього не лежала в самих викладах, а в певного рода духовім умученню і в тім факті, що через дуже великі морози, які настали в січні і лютім 1917. р., годі було як слід опалити обширні викладові залі. Сильною атракцією являвся однакож і надалі театр. Театральні вистави стягали чисельну публику, яка доходила часом до 1000, значить 75% присутніх людей в таборі. Театр був усе доброю розривкою і душевним випочинком, тим більше, що виставлювано цікаві твори, як наприклад: Сто тисяч, Невольник, Ой не ходи Грицю[2]) і т. п. (фот. ст. 329.).

Що до бібліотеки, то від 1. січня до кінця березня пожичено в таборі 4198 книжок, а людям на робітничих командах 2148 книжок[3]). В книгарні рух був також великий, бо від 1. січня до 1. квітня спродано книжок 1281 на суму 3663,05 мк.[4]). Коли виклади як такі, не зважаючи на відношення до їх публики, представлялися з деякого боку навіть може краще, бо меньче було політики й меньче показувано фантастичних образів суспільного ладу, як в попередній добі, а театр пішов безперечно в гору, то часопись у порівнянню з попередньою добою поставлена була низче. Не видко власне якоїсь педаґоґічної думки, як це було в попередній добі. Часопись замало виявляє українську політичну думку, хоч з тим можна було вже тепер сміліще

[1]) Звід. Гуцайла з 11. 2. 1917.
[2]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже.

виступати, як попередно. Тай взагалі мало цікавих статтей і таких, які виховували би наших людей. Все ж таки, часопись мала досить читачів і кождого поодино-

Дмитро Волошин у ролі Степана в «Невольнику».

кого числа розходилося в таборі і на командах пересічно понад 1500 чисел [1]).

Зовнішно представлялося життя в таборі инакше,

[1]) Інформації В. Мороза.

ніж в попередніх добах. На вулицях не товпилося стільки людей що давніще, а кілька бльоків було зовсім порожніх. Тільки в неділю перед театром був рух більший біля залі. Впрочім по бараках, призначених на українську пропаґанду, можна було натрафити кождого часу на виклад, або на яке засідання заряду товариства, чи на його загальні збори. Громада відсвяткувала Різдвяні свята гарно, як і попереднього року. На перший день була »ялинка« з промовами, деклямацією, співом і музикою. Тоді роздано також дарунки всім полоненим вартости 1,20 мк. на особу. По вечері ходив церковний хор по всіх бараках з колядою. На другий день уладжено »ялинку« в клюбі Відродження, а на третій день театральну виставу[1]).

III. Українська громада на робітничих командах.

Коли що до попередньої доби годі було дати якийсь докладніщий образ просвітного життя на робітничих командах, то таксамо тяжко зробити це що до цеї доби. Джерелами до змалювання цього образу є знов звідомлення мужів довірря, але вони таксамо мало дають дійсно чогось реального, як і попередно, не зважаючи на те, що цих звідомлень дуже багато, бо в цій добі відбулося кругло 1300 відвідин. Що до самої просвітної роботи, яка велася мужами довірря, то вона була, як бачимо, дуже інтенсивна. 1300 відвідин протягом трьох місяців, це число немаловажне. Очевидно, на роботу по робітничих командах кладено велику вагу й вона була може найважніщою діяльністю Ґенеральної Старшини. До цеї роботи назначувано найінтеліґентніщих людей зпоміж полонених, і таких мужів довірря

---

[1]) Письмо Катеринюка до С. В. У. з 12. 1. 1917.

було в цій добі около 30[1]). Метода їх роботи мусіла бути така сама, як і попередно, і вона лежить саме в провадженню балачок з полоненими. Більших якихось рефератів не було і в цій добі, бодай у звідомленнях мужів довірря нема про те звістки. Виїмкого подано лишень, що на одній робітничій команді читано твори Шевченка[2]), на иньчій говорено дещо з історії України[3]), на иньчих говорено про суспільні відносини на Україні[4]). Але ж у балачках порушувано ріжні теми, на взір цього, як це робилося в таборі.

Таксамо є ледви кілька звісток про те, як ставилися люде до української справи. На одній команді, — пишеться у звідомленню —, люде за тим, що на Україні повинні бути конечно українські школи[5]), на иньчій, яка видко зложена з дуже свідомих людей, ставляють люде бажання незалежної України, або що найменьче автономічної[6]). З двох команд є знов звістки, що хоч люде прихильні до української справи, але не хочуть незалежної України, здається тому, що в звязку з Росією, яка повинна б стати демократичною державою, можна також забезпечити права для народу, а що найважніще, можна тоді забезпечитися перед новою війною[7]). Про настрій деяких людей можуть вказувати картки, висилані з команд до табору з нагоди Нового Року. Там пишеться нераз про самостійну Україну[8]). Отсе і все, що можна вичитати у звідомленнях мужів довірря, решту дає статистика, яку вони подавали. З неї виходило би, що відвідано людей коло 15 000, а

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 16. 12. 1916.
[2]) Звід. Савели з 7. 1. 1917.
[3]) Тамже.
[4]) Звід. Талана з 23. 1. 1917.
[5]) Звід. Савели з 4. 2. 1917.
[6]) Звід. Шапошника з 30. 3. 1917.
[7]) Звід. Дм. Волошина з 19. 3. 1917.
[8]) Розсвіт з 14. 3. 1917.

що деяких людей відвідано по два й більше разів, то взагалі людей відвіданих, які могли би увійти в статистику, було певно з яких 5000. Всіх людей відвіданих вони ділили на ріжні ґрупи: »дуже гарні«, »гарні«, »прихильні«, »байдужні«, »темні« й »ворожі«. Як що ці терміни звести на три: прихильні до українства, байдужні (темні) і ворожі, то зі звідомлень виходило би, що перші представляли 64%, другі $22^1/_2$% і треті $13^1/_2$% відвіданих людей. Одначе ця статистика напевно занадто оптимістична і % людей першої ґрупи треба би знизити н. пр. до 60 %. Це відповідало би нашій загальній цифрі 3000 людей, яку ми поставили для попередньої доби. Чи було воно в попередній добі трохи меньче як 3000, а тепер більше як 3000, цього, очевидно, не можна знати. Таксамо годі сказати, кілько було людей на робітничих командах, які перейшли школу орґанізаційного життя. Все ж таки число їх мусіло напевно побільшитись, і як до 1100 членів з попередньої доби додамо сотню, рахуючи, очевидно, і тих 500 людей, які перебували в таборі, то це буде мінімум цього, що треба припускати. В цій добі впроваджено в життя так званих місцевих мужів довірря, які стало перебували на командах. Число їх дійшло до 250, але мабуть щойно в слідуючій добі [1]).

Звязок між табором і робітничими командами був доволі сильний. Це показує між иньчим жива кореспонденція, яка йшла з команд до секретаріяту Ґенеральної Старшини [2]). В часі від 1. січня до 1. квітня 1917. року надійшло листів з команд 3021, в цьому грошевих листів 1078. Взагалі з команд ішли гроші на ріжні цілі. І так наприклад:

На часопись прислано		628 мк.
,, книжки	,,	1295 ,,

[1]) Спис місцевих мужів довірря з весни з 1917.
[2]) Звід. Ґен. Ст. від 1. 1. до 1. 4. 1917.

На памятник помершим 928 мк.
,, лязарет 66 ,,

а крім цього добровільними датками:

На українські школи на Підляшшу й Поліссю 1727 мк.
,, школу в таборі 87 ,,
,, Січ 25 ,,

і т. п.

Це показує, що національне почуття поглублювалось між нашими людьми чим раз то більше. І тільки на тім тлі можемо зрозуміти письмо одного полоненого з команди, де він пише в лютім 1917. року до свого товариша так: »Як маєш охоту, то вертай до Раштату. Ти ж знаєш уже Раштат. Ми давно боялися України, але те було пусте. Тепер зовсім не так. Тепер все Україна й нема чого боятись«[1]).

Але українська пропаґанда раштатського табору йшла й поза робітничі команди цього табору. Вона проявляла свій вплив і ширше завдяки тому, що часопись мала приступ і до иньчих не-українських таборів. І там будилося певно національне почуття між українцями. Про це може свідчити хоч би такий лист, висланий одним полоненим до Раштату: »Шановні панове! Вдруге доводиться мені читати Вашу часопись ‚Розсвіт', а також і иньчі часописі українських таборів. Серце розвивається, що всі мої брати українці зібралися до купи, де один учить, другий сам учиться, і всі працюють для своєї неньки України. Чи я ж не рідний син її? Чого лише я один тиняюся поміж москалями? Чи може злюща доля глузує наді мною? Їм хочеться, щоби я, як і дома на Україні, нічого не знав, щоби навіть і тут не був вкупі зі своїми братями. Дорогі земляки! Порадьте ви мені, як дістатися до українського табору, де я мав би

[1]) Розсвіт з 14. 3. 1917.

змогу і на роботі жити разом зі своїми земляками одною думкою про нашу неньку Україну. Сам я з Київщини і був бухгальтером, а тепер знаходжуся на роботі в таборі Шнайдеміль. Що ти робив в полоні? — запитають мене на Україні. З москалями в ‚очко' грав, відповім я. Ой Боже, який сором від такої відповіді! Всі брати мої працюють над просвітою, — а я? Я навчився добре в ‚очко' грати і це син неньки України! Щиро прохаю Вас, як це можливо, перевести мене до Раштату, та повідоміть, що я маю зробити. — Полонений українець А. Ол-к. № 23 215.«

Це письмо показує найліпше, чим стали українські табори в Німеччині для наших людей.

IV. Міжтаборові взаємини.

Про міжтаборові взаємини в цій добі небагато приходиться сказати, бо вони дуже незначні. Що реформа перепроваджена в Раштаті пішла по лінії вецлярської реформи, хоч з деякими змінами, про це вже було говорено попередно. Але в цій добі було те нове, що між Соціяльними Секціями трьох українських таборів зачалися тісніщі взаємини. Це було наслідком цього, що член Просвітного Виділу в Зальцведелю Петро Бензя приїхав у половині лютого до раштатського табору на кількатижневий побут до Раштату. Він привіз тоді з собою проєкт аґрарної реформи, уложений раштатською Соціяльною Секцією, а доповнений зальцведельською Соціяльною Секцією[1]). В Зальцведелі була вже тоді зорґанізована Секція заряду соціяльно-демократичної партії, а у Вецлярі робилися приготовлення в цій справі[2]). Всі три Секції були під начальним проводом

[1]) Розсвіт, рік 1917, ч. 13.
[2]) Розсвіт, рік 1917, ч. 9.

Центрального Комітету соціяльно-демократичної партії, якої голова перебував у Зальцведелі[1]). Тим способом між членами соціяльно-демократичної партії трьох таборів навязувалися тісніщі взаємини.

Але громада, як цілість, не мала таких взаємин. Противно, можна завважити, що кождий табор ішов своїм життям незалежно від другого. Виродився навіть своєрідний »таборовий патріотизм«, який проявляється в тім, що мешканці з кождого українського табору вважали свій громадський лад і свої порядки за кращі, чим воно є в другім таборі. Емуляція так на полі орґанізаційного життя, як і просвітного була тепер остільки оправдана, що раштатський табор перестав бути первовзором для двох других. Так вецлярський як і зальцведельський табор зачинали з деякого боку зрівнюватись з найстаршим, раштатським табором, а в дечім його навіть випереджували.

V. Українська громада й німецькі таборові власти.

Як у попередній добі спеціяльно січова справа, так тепер реформа в орґанізації громади зацікавила воєнне пруське Міністерство, і таборові німецькі власти. Два табори, раштатський і вецлярський, перейшли цю реформу, лишився тільки зальцведельський при старому ладі. Ця реформа була для німецьких властей не тільки новістю, але разом з тим несподіванкою. Досі стояла справа перед німецькими властями так, що берлінська Централя при помочі Просвітних Виділів провадила роботу по таборах з тим, що вона давала запоруку, що в таборах не буде провадитися проти-німецька, чи проти-австрійська пропаґанда, і взагалі не буде робитися щось

---

[1]) Тамже.

таке, що могло би компромітувати воєнне Міністерство. Просвітні Виділи, хоч і зависіли від Союза визволення України, але все таки настільки мали свободу в діланню, що і від них могли жадати німецькі власти відповідальности за роботу в таборі. А що німецькі власти довіряли так берлінській Централі, як і поодиноким Просвітним Виділам, тому не вмішувалися до просвітної роботи. Щойно ця нова реформа в двох таборах застановила їх поважно. Вони боялися, що по усуненню Просвітних Виділів як начальної власти в таборі може робота йти небажаними дорогами. Даючи дозвіл на провадження просвітної роботи в трьох українських таборах, вони розуміли її так, що тут йтиме о придбання полоненим українцям передовсім елєментарних відомостей, отже ж о науку грамоти і о національне освідомлення. Вони не бажали собі цього, щоби наука в таборах скінчилася тим, що з таборів мали вийти якісь партійні загорільці чи політикани. По довшій розвазі згодилися врешті німецькі власти на цю реформу, прийшовши, очевидно, до переконання, що член Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський, як і члени Просвітних Виділів будуть мати настільки морального впливу, що вони й надалі можуть себе уважати відповідальними за те, що робитиметься в таборі. Нова реформа взагалі зближила німецьке начальство до полонених. Коли перед тим був лишень Просвітний Виділ, зглядно його голова, з яким рахувалися німецькі таборові власти, то тепер вони побачили перед собою полоненого, навіть не офіцера, який, як голова з волі громади, входив у зносини з комендантурою, відбував конференції з офіцером українського відділу в таборі і передавав бажання громади. Правда, при тих конференціях був також присутній і референт Союза визволення України, яким був іменований один з членів Просвітного Виділу, але це не зміняло річи. Військова адміністрація німецька зійшлася вперве з начальною властю української гро-

мади, і ця стріча випала добре. Це було так за часів сотника Козака, як і за його наслідника сотника Швайцера фон Гаґенбрух. Зі сотником Козаком попрощалася громада спільними сходинами, на яких була присутня Ґенеральна Рада й Ґенеральна Старшина. Тоді попращано також і полковника Січі, Миколу Шаповала, який разом зі сотником Козаком і 26 січовиками в половині січня виїхав на окуповані землі[1]). — Наступила тепер зміна особи, але не зміна системи. Сотник Рудольф-Ернст Швайцер-Гаґенбрух, який з днем 12. січня 1917. обняв урядування, був уже перед тим обзнайомлений з українською роботою, бо перебував при таборі від початку просвітної роботи. І тому далі робиться, як і попередно. Іде полагоджування всіляких справ, з якими звертається громада до комендантури, а передовсім добре йде справа з мужами довірря, які як попередно, так і тепер мають моральну й матеріяльну піддержку з боку комендантури. Що така справа, як обїздка команд була досить скомплікована справа, це ясно кождому, хто знає німецькі військові порядки. До цеї справи треба було не тільки приєднати воєнне пруське Міністерство, але й начальну команду даного корпуса. І в цім лежало також важне завдання начальника українського відділу. Він мусів поставитися не тільки на прихильнім становищі що до бажань громади, але разом з тим подбати про те, щоби ці бажання, які він сам апробував, дістали згоду у вищих військових властей.

Що до відношення тих наших людей, що перебували в таборі, як і тих, що були на командах, до німецьких військових властей і до німців взагалі, то про те не маю ніяких відомостей з цього часу. Очевидно, що самі начальники громади мусіли з довіррям відноситися до німецьких властей і рахували на їх приклонність, предкладаючи бажання громади. Але як міркувати по цім,

[1]) Звід. Тарасовського з 20. 1. 1917.

як було у Вецлярі в цім часі, то треба признати, що свідоміщі люде стратили переважно політичний інтерес до Німеччини. Вони вже не сподівались якоїсь користи для України від німців і бачили, що утворення королівства польського перегородило українців від осередніх держав. В цьому, вони бачили тоді небезпеку для всіх окупованих осередніми державами, українських земель.

VI. Берлінська Централя С. В. У. і раштатська громада.

Четверта доба в історії раштатської громади, це одна з тих, яка вимагала від берлінської Централі багато розваги й розуміння справи. Перепровадження реформи в раштатськім таборі, це діло члена Союза визволення України, Скороциса-Йолтуховського. Стоячи на становищі, що полонені, маючи до поради членів Просвітного Виділу, потрафлять справу провадити добре, він гаряче обстоював за цею реформою так між членами раштатської громади, як і потім перед німецькими військовими властями. І дякуючи цьому реформа удержалась у таборі. Скоропис-Йолтуховський міг бути дуже вдоволений з цього, що його діло показувало добрі результати, бо ж дійсно видко було, що в таборі йде все нормально: полонені добре робили своє діло, значить, вони були дозрілі до цього. Тим способом була зреалізована думка Скороциса-Йолтуховського, яку він висказав в червні 1916. року на засіданню Просвітного Виділу що »нашим змаганням повинно бути, щоби Ґенеральна Старшина була найвищою інстанцією в таборі. Просвітний Виділ мусить з часом зійти із свого місця. Це ідеал, до якого треба йти«[1]). Очевидно, він доглядає

---

[1]) Прот. П. В. з 11. 6. 1916.

й надалі цю роботу в таборі й перечитує звідомлення та протоколи, присилані йому Ґенеральною Старшиною, робить свої помічення й передає вказівки. Перебуваючи в грудні 1916. року три тижні в таборі, мав Скоропис-Йолтуховський нагоду пізнати тодішній стан просвітної роботи тим більше, що сам брав активну участь у ньому. А коли перед своїм відїздом зявився ще на вічу дня 20. грудня 1916. року й виголосив реферат про події в світі, то люде дуже радо слухали цього реферату й дякували йому за гостину в таборі[1]). Це вказувало на популярність його особи між полоненими. Лишень між приклонниками бувшого голови П. В. Осипа Безпалка було невдоволення зі Скорописа-Йолтуховського, якому вони приписували справу відїзду Осипа Безпалка з табору. Певна неохота до нього мусіла бути також між тими людьми, що були невдоволені з висилки 27 січовиків на окуповані землі. Але це були тільки невеликі гуртки в громаді. Зрештою начальна власть громади, Ґенеральна Старшина, апробувала діяльність Скорописа-Йолтуховського цілковито.

VII. Огляд четвертої доби.

Четверта доба в історії раштатської громади, це найкоротша доба з усіх иньчих, і вона як би перетята нагло. Три місяці, це за короткий час, щоби можна було говорити про якесь внутрішнє викінчення, чи заокруглення цеї доби. Вона виглядає, як би зачата, але нескінчена. І воно справді так було, бо з хвилею вибуху російської революції життя громади улягло нагло так великим змінам, що не одно з цього, що було досі в таборі, треба було перечеркнути, а на те місце треба було

[1]) Прот. віча з 20. 12. 1916.

поставити що инакшого. Навіть метода в просвітній роботі мусіла змінитись.

Але не зважаючи на те, ці три місяці, ця четверта доба стоїть самостійно побіч других. Самоуправа, признана полоненим, яка в цій добі увійшла в життя, виріжняє її від усіх попередніх діб. Таксамо децентралізація просвітної роботи і присутність лишень самого осередка раштатської громади в самім таборі виріжняє її від першої й другої доби і почасти і третьої доби. Іще більше вона ріжниться від доби, яка за нею слідувала.

Теоретично взявши, вона не показує якихось цікавших проявів, але з практичного боку вона дуже поучаюча. Хто цікавий знати спосіб, як наші люде управляли громадою, цей може це знайти в протоколах таборових українських орґанізацій з цього часу. Він побачить тоді, що наші люде потрафили сповняти завдання, яке їм припало, і що вони потрафили слухатись своїм властям і їх шанувати. Нема ні одного факту, який показував би, що таборові орґанізації, або поодинокі члени громади не слухали Ґенеральної Старшини. Виїмком тут хиба виступ мужів довірря проти Ґенеральної Старшини, але цей інцидент був випливом лише хвилевого занепокоєння виїздом 27 січовиків з табору. Такі інциденти не належали до системи, якої держалася громада. Українізація раштатського табору ішла наперед далі, не зважаючи на те, що в самім осередку був гурток людей, хоч невеликий, який при національній справі занадто висував клясові інтереси зі шкодою національних. Число людей приєднаних до українства виносило з кінцем цеї доби певно значно понад 3000.

День 15. березня 1917. р., коли прийшла звістка до табору про вибух революції в Росії, закінчує четверту добу, але він означає далеко ще щось більше. Це був взагалі кінець історії раштатського табору, як вона розвивалася досі. Досі вона йшла дійсно самостійними дорогами. Громада представляла собою немов окремий світ

для себе. І в ньому жили і звязалися тісно не тільки полонені, але і свобідні люде, члени Просвітного Виділу та член Президії Союза визволення України Скоропис-Йолтуховський. З хвилею вибуху російської революції і потім революції на Україні мусіло те зовсім змінитися. Громада не могла тепер так замкнутися, як це було досі й мусіла підпасти під вплив революційних подій на сході Європи. А разом з тим перестали бути так берлінська Централя, як і Просвітний Виділ тим інтелєктуальним чинником, який мав великий вплив у таборі. Замісць їх виховує надалі революція людей в таборі, дарма, що вони були лишень її пасивними учасниками.

Дуже щасливим випадком було те, що революційний час застав велику масу наших людей в таборі тоді, як вони вже набули відомостей з ріжного поля науки, зрозуміли, що таке орґанізація, як вона в практиці переводиться, і освідомилися національно. Революційний час не був пригожий на таку спокійну, методичну роботу і вона не пішла би наперед. Тим способом, цих 22 місяців просвітної роботи в раштатськім таборі, це час, на який припала найважніща частина діяльности берлінської Централі Союза визволення України в цім таборі. Усе, що зроблено було потім, це вже тільки ніби додаток до цього. А що досі було зроблено дійсно багато, то про те може свідчити ще тих кілька дат, які будуть доповненням образу історичного життя табору.

І так за цілий час від 12. травня 1915. року до 15. березня 1917. р. відбулося викладів коло 1200 [1]), не рахуючи тут тих, що провадилися по бараках в скромніщих формах, а яких число було би певно так само велике. Крім

---

[1]) Безпалка »Bericht über die Aufklärungsarbeit in dem ukrainischen Kriegsgefangenenlager Rastatt für die Zeit vom 15. 8. 1915 bis Ende 1916« і звідомлення з діяльности Ґен. Старшини за час від 1. 1. 1917 до 1. 4. 1917.

цього було, очевидно, багато лекцій в народній школі, які теж не враховані в статистику.

Засідань по ріжних орґанізаціях відбулося за цілий час коло 1100[1]).

Книжок пожичено в цім часі 45 269[2]).

Часописей (Розсвіт, Вільне Слово, Просвітний Листок, Розвага, Українське Слово, Вістник Союза Визволення України) вислано 172 280[3]).

Відвідань на робітничих командах відбулось коло 2800[4]).

Тих кілька чисел показує, яка велика була акція Союза визволення України в раштатськім таборі, а як що додамо, що кромі раштатського ще у вецлярськім і зальцведельськім таборах провадилася така робота, то щойно тоді виходить діяльність берлінської Централі Союза визволення України, у правдивім світлі.

---

[1]) Тамже.
[2]) Тамже.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже.

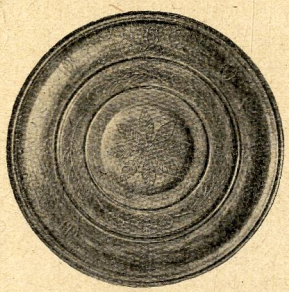

Тарілка з дерева
(Кустарна Спілка).

Гончарські вироби (Кустарна Спілка).

Доба пята.

Від вибуху революції в Росії до виїзду другого січового відділу на Україну.

Від 11. березня 1917 до 3. березня 1918.

I. Центр української громади в раштатському таборі.

1. Загальний огляд.

Дня 15. березня 1917. прийшла телєґрафічна звістка до Раштату про вибух революції в Росії. Ця звістка розширилася зараз по цілому таборі. Від цеї хвилі перестав жити табор своїм життям. Зачалося нове життя, яке відбивало в собі хоч здалека те, що робилося тоді на Сході Європи.

Про майбутню революцію в Росії говорилося нераз у таборі. Полонені були майже певні цього, що революція прийти мусить, тільки всі сподівались, що вона

прийде доперва по війні. Наслідком цього звістка про революцію була все таки несподіванкою для всіх. Кождий відчував, що сталося щось надзвичайне, хоч ніхто нездавав собі тоді справи з многоважности цеї події. Спеціяльно для полонених була ця звістка духовим визволенням. За одним махом сталося те, що їх визволяло від страху перед царським правительством, яке могло їх потягнути до відвічальности за їх анти-московську роботу в таборі. Правда, наші люде призвичаїлися вже до цієї думки й вона не ставала їм так страшною, як у перших початках просвітної роботи в таборі, але всеж таки легче можна було віддихати тоді, як вже не було цего царського правительства, яке їх вислало на фронт в обороні »атєчества«. Що до нового правительства мали полонені свобідну руку.

Що така незвичайна подія зробила таке великанське враження на полонених, що навіть українська справа зійшла в цій хвилі на другий плян, це річ цілком зрозуміла, як що знаємо, що тут маємо до діла з людьми, що недавно стали свідомими українцями. День перед тим, дня 14. березня, вони співали на вічу »Не пора москалеві й ляхові служить«[1]), цього дня вони цього не заспівали. Не було може й нагоди до цього, бо в цім дни не було ні віча, ні засідань Національної Секції, де цього можна би сподіватись. Одно лишень відбувалося засідання в цім дни, а власне сходини Соціяльної Секції. І характеристичне, що коли тут відчитано телєґраму з Петербурга, тоді зараз відспівано революційний марш похоронний, а не наш національний имн, який співано в таборі у всяких поважніщих хвилях[2]). Це можна би почасти покласти на рахунок цих соціялістів, у яких клясова справа стояла все вище національної, але, що за ними пішли й иньчі члени Соціяльної Секції,

---

[1]) Розсвіт, рік 1917, ч. 16.

[2]) Тамже.

то це доказ, як високо стояла у всіх наших людей суспільна справа, і як вона тісно вязалась у них з національною справою.

Колиб судити по тім, що було тоді у вецлярськім таборі, то треба би припустити, що в раштатськім таборі перші часи російської революції затемнили навіть у наших свідомих людей політичну, українську думку. Разом з тим повстало у них питання, чи ведення просвітної роботи в таборі, при дальшій помочі Німеччини, не скомпромітує їх в очах всеросійської революційної демократії. Тільки на цім тлі можна зрозуміти, чому мужі довірря, які вважали себе найбільше заанґажованими в українській пропаґанді, як раз тоді виступили з опозицією до Ґенеральної Старшини. В цій опозиції хотіли деякі бачити особисті мотиви, але хто приглянувся добре тактиці наших людей в таборах у справах дразливої натури, цей міг завважити, що дуже часто висувано на верх сирави другорядного значіння, закриваючи засадничі.

Тимчасом прийшла на порядок дневний в громаді справа виборів до Ґенеральної Ради. Вибори відбулися на підставі нового виборчого закона. Голосовано на дві ліcти: на лісту Національної Секції і на лісту Соціяльної Секції. Вибори цікаві з цього погляду, що громада поділилася перший раз на два табори, які станули до виборчої боротьби. Ці два табори, це немов дві партії. Одна складалася зі соціяльних демократів і взагалі людей, які клали дуже велику вагу на клясові інтереси, а друга з людей, які висували національну справу на перше місце. Вибори відбулися дня 22. березня[1]) і скінчилися побідою приклонників Соціяльної Секції. На 391 відданих голосів впало на лісту Соціяльної Секції 289, а на лісту Національної Секції лишень 102 голосів[2]). Багато пошкодило партії Національної

[1]) Прот. Ґен. Ради з 24. 3. 1917.

[2]) Тамже.

Секції те, що до цеї партії примкнули мужі довірря, які стояли в опозиції до Ґенеральної Старшини, чого громада не заапробувала[1]). Боротьба виборча між тими обома партіями була доволі гаряча і це видко дуже добре з дискусії, яка відбулася в дни виборів на засіданню Таборової Національної Секції. Там була власне дуже жива дискусія, причім десятьох бесідників виступало рішучо проти соціялістів у таборі[2]). Тоді сказано було між иньчим членом Національної Секції Бондаревом так: »Визволення українського народу можливе лишень при обєднанню всіх партій, а не одною соціялістичною партією, як каже багато соціялістів у нашому таборі«[3]). А член Нац. Секції Берекет станув при цім погляді, що »зробити соціяльну реформу буде вчасним лише здобувши незалежність«[4]). Ці слова були викликані, очевидно, виборчою боротьбою, але вони показують дуже виразно, що, як з одного боку були в таборі люде, яким лежало на серці національне визволення українського народа, так були також і такі люде, яким ішло передовсім о побіду їх партійних поглядів.

Тимчасом Централя Союза визволення України в Берліні була занята чим иньчим. Член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський рішив поїхати до Петербурга, щоби тимчасовому правительству передати бажання від українців-полонених в українській сираві. Акція між полоненими зачалась насамперед у фрайштадтськім таборі (в Австрії), де ухвалено було домагатись від тимчасового правительства політичної автономії, опираючи свої права на переяславській умові з р. 1654. Хоч це не було в духу Союза визволення України, який все одстоював ідею незалежної української держави, то з огля-

---

[1]) Такі думки висказано в письмі Ґен. Ст. до С. В. У. з 28. 3. 1917.

[2]) Прот. Т. Н. С. з 22. 3. 1917.

[3]) Тамже.

[4]) Тамже.

ду на те, щоби не розбивати акції і щоби всі чотири українські табори піднесли солідарно голос, рішив Скоропис-Йолтуховський виступати в українських таборах у Німеччині з внесенням, щоби ухвалу фрайштадтського табору приняти за свою, покласти як найбільше число підписів і у формі мандату передати Скоропису-Йолтуховському. Мандат фрайштадтських полонених звучав так, що там була мова тільки про політичну автономію України.

На засіданню Ґенеральної Ради з дня 3. квітня 1917. рішено приняти фрайштадтський мандат і збирати під нього підписи так в самім таборі, як і на робітничих командах. В тій цілі треба було вислати мужів довірря на робітничі команди, де вони мали полоненим представити цілу справу. Німецькі військові власти прийшли в поміч цій акції і згодились на висилку більшого числа людей для збирання підписів під мандат. Акція пішла зараз наперед. Вже протягом трьох днів зібрано 3574 підписів [1]), а протягом місяця травня було зібрано всіх підписів 8523 [2]). Підписів могло бути ще більше, як би довше збирано підписи і обїхано всі робітничі команди, але й це число показує, як зараз відвязались уста нашим людям наслідком російської революції. Що між цими 8523 підписаними були люде з ріжним світоглядом і почуваннями — це певне. Певне також і те, що деякі поклали під мандат свій підпис тільки тому, що там поставлена була також і земельна справа, але це знов доказ, що наших людей можна згуртувати лише під реальними і близькими їм кличами. При тім всім не можна забути цього факту, що між тими 8523 людьми, які підписали мандат, було понад 3000 людей, які перейшли науку в таборі й тому стояли близче до української справи. Ці люде, розміщені між

---

[1]) Комунікат Ґен. Секретаріяту, Розсвіт з 7. 4. 1917.

[2]) Розсвіт з 2. 5. 1917 і письмо Президії до С. В. У. (без дати).

прочою масою полонених, мусіли теж виявити свій вплив на своїх земляків.

Але для свідомих громадян, а власне цих, що їх світогляд опирався на ідеї незалежної української держави, підписання такого мандату, де була мова лишень про автономічну Україну, не давало вдоволення. Це означало зійти з дороги, якою доси йшли ці люде. А тим прикріще було це робити як раз в цій хвилі. Коли можна було думати про незалежну Україну за часів дореволюційних, то тим більше це треба було тепер, як настала в Росії революція і можна було сподіватись дальших, великих змін і переворотів. Щоби отже ж таким людям не робити кривди і щоби зазначити, що в громаді є люде, яких політичні ідеали не кінчаться на автономічній Україні, ухвалено було на внесення Скорописа-Йолтуховського на засіданню Ґенеральної Ради з 13. квітня 1917. передати йому ще додатковий мандат, який звучить так: »Ґенеральна Рада громади ‚Самостійна Україна‘, найвища, кермівнича інституція в таборі полонених Раштат (у Бадені), створена на основі виборчого закону з дня 18. березня 1917. року н. ст. і вибрана на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування табором, який налічує дванацять тисяч полонених українців, на своїх надзвичайних зборах з дня 13. квітня 1917. року, скликаних у справі делеґації до Петербургу представника від полонених-українців — одноголосно постановила дати на руки президентові Союза визволення України, добродієві Олександрові Скорописові-Йолтуховському такий мандат: На підставі пунктів домагань, підписаних членами нашої громади, Ґенеральна Рада, як верховна політична інституція цілої громади — доручає Президентові Скорописові перед московським урядом, всеросійськими установчими зборами і, де того вимагатиме українська сирава, заступати наші національні й політичні інтереси. Рівночасно поручає вона добродієві Скорописові згідно з політичною зрілі-

стю нашої громади домагатися, щоби про долю України ніяким робом не рішали установчі, всеросійські збори, а щоб українське питання, національне й політичне життя України, а також відносини її до Росії і до других держав — вирішили тільки українські установчі збори, скликані на підставі загального, рівного, безпосереднього й тайного голосування, і переведені на території, заселеній українським народом. Українські установчі збори мають відбутися в нашій столиці у Київі«[1]).

На цім засіданню, де ухвалено власне додатковий мандат, відбулася цікава дискусія, яка свідчить про настрій тих 50 людей, що належали до Ґенеральної Ради. Отже ж з дискусії видко, що між членами Ґенеральної Ради було якесь замішання і непевність що до дальшого поступування на точці політики. Ці, що були рішучими »самостійниками«, і надалі такими хотіли зістатись. Вони казали, що раштатська громада мусить іти й надалі по своїй політичній лінії без огляду на це, що настане на Україні. Це оправдувано тим, що з Україною годі бути в контакті, і годі знати, яка там витворюється політична думка. Але побіч таких поглядів були й такі, що в таборі треба залишити всяку політичну акцію і чекати на розвій дальших подій в Росії. При тім усім виступає тут знова справа відношення до Німеччини. Тепер вже ніхто не рахував і не бажав спілки з Німеччиною. Навіть ті, що стояли досі на політичній платформі С. В. У., не бажали повстання незалежної України при помочі осередніх держав, а як результат дальших революційних подій в Росії і на Україні. Осередні держави вийшли з їх політичної комбінації цілковито. І тому зрозуміле, чому Скоропис-Йолтуховський уважав відповідним вияснити людям, що Союз визволення України не має ніяких зобовязань супроти німців крім цього, що в таборах не буде провадитись анти-німецька

[1]) Прот. Ґен. Ради з 13. 4. 1917.

пропаґанда[1]). Це були його пращальні слова перед відїздом. Таксамо як і реферат на вічу про наше політичне положення, виголошений дня 11. квітня 1917.[2]).

При такому настрою громади буде ясним, що відїзд 12 людей дня 16. квітня 1917. на окуповані землі, де вони мали належати до січової ґрупи бувшого полковника Січі, Шаповала, було свого рода дісонансом для громади, не зважаючи на це, що ці люде їхали туди з охотою. (Разом з ними поїхало також туди 7 громадян з вецлярського і 4 зі зальцведельського табору)[3]).

Взагалі в громаді видко було поденервования й непевність, що дальше робити. Випливом цього була ухвала на Ґенеральній Старшині з 27. квітня з тим, щоби звернутись до Союза визволення України в справі скликання міжтаборової конференції[4]). Рішено також поставити рішучо справу висилки людей на окупований терен. Це було остільки актуальним, що власне тоді прийшло поручення з воєнного Міністерства, що всі три табори мають вислати 100 людей на окуповані землі. Справа представлялася так, що Централя Союза визволення України дістала згоду воєнного Міністерства, що сто наших людей може виїхати на окуповані землі, де вони мали би провадити просвітну роботу між українським населенням, основувати школи, учителювати в їх і т. п. Робота, очевидно, для нас незвичайної ваги, бо тут ішло о ратування наших, окрайних земель перед польським заливом. Але Ґенеральна Рада хотіла себе на всякий випадок забезпечити і тому на своїм засіданню з дня 30. квітня 1917. застереглася ось такими ухвалами: 1) Щоби цих 100 людей їхало на Волинь (під цим розумілись взагалі українські території, окуповані німцями) виключно в цілях просвітно-культурних, 2) щоби німці

[1]) Тамже.
[2]) Розсвіт з 15. 4. 1917.
[3]) Письмо Катеринюка до С. В. У. з 19. 4. 1917.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 27. 4. 1917.

попирали наших людей в боротьбі з поляками і щоби була усунена польська адміністрація, 3) (на окупованих територіях) має бути основана інституція, яка складалася би з представників від трьох таборів, 4) щоби між Підляшшем (треба знов розуміти окуповані краї) й таборами була звязь, 5) щоби на міжтаборову конференцію приїхав Лисенко (один з висланих там полонених) з Підляшша, 6) щоби німці дали запоруку, що цих 100 людей не будуть уживати до шпіонажі, посилки на фронт і т. п.[1]).

Ці резолюції занадто характеристичні, щоби не звернути на їх уваги. Вони є виплывом з одного боку неохоти до якоїнебудь спілки з німцями, а з другого боку вони показують, як наші люде підозрівали в тім, що німці попирають українську пропаґанду на окупованих землях, якісь »нечисті« їх пляни. Не могли вони зрозуміти цього, що само розбудження українського руху лежало в політичних інтересах Німеччини. На згаданім засіданню ухвалено було навіть, що, доки ці резолюції не будуть сповнені, не висилатиметься цих 33 людей (разом з трьох таборів 100) на окуповані землі[2]).

Кінець цілій балачці зробила щойно телеґрама, яка прийшла від Централі Союза визволення України з Берліна, що можна вислати з раштатського табору 33 людей на окуповані території[3]). Може бути, що не було би такої великої балачки, як би телеґрама прийшла була скорше, але Централя видко не сподівалася такої дражливости у раштатських громадян. І дійсно зараз по цій телеґрамі ухвалила Ґенеральна Рада вислати 33 людей на окуповані землі[4]), і дня 2. травня вони виїхали з табору[5]).

[1]) Прот. Ґен. Ради з 30. 4. 1917.
[3]) Тамже.
[3]) Прот. Ґен. Ради з 1. 5. 1917.
[4]) Тамже.
[5]) Письмо Катеринюка до С. В. У. з 2. 5. 1917.

Недовго потім, бо в днях 7. і 8. травня відбулась конференція представників українських громад з трьох таборів у Зальцведелі. З Раштату виїхали як представники громади: Яків Тарасовський, Тиміш Пархоменко, Арсен Волосів і Олександер Крижановський[1]). Про цю конференцію буде мова низче, але зараз можна зазначити, що ця конференція не мала якогось більшого впливу на настрій громади в Раштаті, хоч її резолюції повинні були успокоїти людей і вияснити їм справу просвітної роботи в трьох таборах і на окупованих землях. Противно, вже в часі побуту відпоручників громади в Зальцведелі повстало в таборі якесь замішання і опозиція до Ґенеральної Старшини, якій закидувано, що вона дала згоду на висилку 33 людей на Волинь, то що[2]). В таборі зачалась опозиція. Гурток опозиціоністів потягнув за собою громаду і відгравав ролю немов другого правительства в громаді[3]). Дійшло до цего, що навіть поворот відпоручників з конференції не успокоїв людей. На адресу голови Ґенеральної Старшини Якова Тарасовського посипалися закиди, що він автократ так, що він хотів навіть зложити головство[4]). Про наших людей, висланих на окуповані землі, ходили між громадою ріжні чутки в роді таких як отсі, що німці розміщують наших людей по німецьких полках і т. п.[5]), що, очевидно, було чистою видумкою. На засіданню Ґенеральної Ради дня 12. травня теж було чути опозиційний тон до Ґенеральної Старшини і, хоч ухвалено її остаточно вотум довірря[6]), то все таки зісталось багато недоговореного, коли вийшла думка, що треба зреорґанізувати громаду. Плян реорґанізації громади пред-

[1]) Прот. І. міжтаборової конференції з 8. 5. 1917.
[2]) Прот. Ґен. Ради з 12. 5. 1917.
[3]) Письмо Президії Ґен. Ст. до С. В. У. з 22. 5. 1917.
[4]) Тамже.
[5]) Письмо Сімовича до Скорописа з 9. 5. 1917.
[6]) Прот. Ґен. Ради з 12. 5. 1917.

ложено на засіданню Ґенеральної Ради дня 21. травня, але він був дуже неясний і з цього пляну не вийшло потім нічого [1]).

Впрочім усе показувало, що громада перейшла свого рода революцію. В таборі затихла цілковито антимосковська пропаґанда, що її проваджено в часах дореволюційних, а настала російська орієнтація [2]). Це видко було між иньчим і по таборовій часописі, яка скритикувала референта на вічу про світові події за те, що він занадто виступив проти російського тимчасового правительства [3]). Тим поясняється, чому громада була така дражлива на точці висилки людей на окуповані Німеччиною землі. Вона боялася, щоби на її не впало підозріння якоїсь спілки українців-полонених з Німеччиною, яка була у війні з революційною Росією, з її тимчасовим правительством.

Так показує себе раштатська громада, ці найсвідоміщі люде в таборі, яких не було тоді більше в таборі, як дві сотки, бо решта її виїхала на робітничі команди. Це було так в квітні і травню 1917. Але і в червні вона не представляється инакше. Не помогли ні резолюції зальцведельської конференції, ні запевнення свідоміщих справи людей, що просвітна робота на окупованих землях, це чисто українська робота, яка може принести велику користь українській справі. В червні знов повторилася така сама історія з висилкою нових 33 полонених на окуповані території. Цілих три дні відбувалися засідання Ґенеральної Ради в цій справі. Опозиція в справі висилки була доволі сильна й деякі висказалися, що »коли Росія дає свободу Україні, то не слід висилати людей на окуповані землі, бо це робота для німців« [4]). Правда, ухвалено все таки вислати 33 лю-

[1]) Прот. Ґен. Ради з 21. 5. 1917.
[2]) Письмо Катеринюка до С. В. У. з 14. 5. 1917.
[3]) Розсвіт з 18. 6. 1917.
[4]) Прот. Ґен. Ради з 26. 6. до 28. 6. 1917.

дей на окуповані землі, але на 23 голосуючих знайшлось все таки 8, які голосували проти висилки[1]). Це голосування і ці слова, висказані на засіданню Ґенеральної Ради, знов потверджують те, що було сказано про »російську орієнтацію« наших людей в тім часі. Разом з тим це доказ, як мало було у нас людей, які вміли тверезо дивитися на політичні справи. Вони готові були позбутися всякої просвітної роботи на окупованих територіях тільки тому, що політичний інтерес Німеччини міг з цього боку сходитися разом з українським. Таксамо було дуже наївно говорити про свободу, яку Росія давала Україні, коли цього тоді зовсім не було видко. Саме тепер показалося, якою втратою для громади було це, що кількадесять що найсвідоміщих людей виїхало з табору. Страта була очевидна, але ці люде сповняли на Холмщині і Підляшшу дуже важну для українського народу роботу, бо просвічували там народ і будили в ньому національне почуття.

Далеко ліпше показувалася громада, як ішло не о діло, а о маніфестацію — о зазначення своїх пачувань. На цім тридневнім засіданню Ґенеральної Ради запала урочиста ухвала, яка торкалася відношення раштатської громади »Самостійна Україна« до Центральної Ради в Київі. Вона звучала так: »До української Центральної Ради в Київі. — Ґенеральна Рада громади полонених українців »Самостійна Україна« в Раштаті, таборі в Німеччині, і її Ґенеральна Старшина, як виразниці бажань та змагань полонених українців цілого табору з нагоди своєї звичайної сесії, дня 26. червня 1917., пересилають національному представництву цілої України Центральній Раді в Київі свій низький поклін. »Самостійна Україна« знає добре, що для нашого народа цей момент являється історичним, що серед бурливих хвиль загально-російської революції могла цілком потонути наша

[1]) Тамже.

справа, колиб у Рідним Краю не найшлося людей, які б не станули на сторожі його прав, не забалакали голосно про його потреби та гордо не піднесли б у гору національного прапора! »Самостійна Україна« бачить у київській Центральній Раді національне правительство, яке боронить народніх прав в імені всіх верстов українського народа, яке серед тяжких хвилин, котрі переживає Рідний Край, кермує його долею. »Самостійна Україна« зі здержаним духом стежить за розвитком українського політично-національного руху на Україні, із захопленням приймає ті скупі, а радісні вістки, що доходять до неї про діяльність української Центральної Ради в Київі.

»Самостійна Україна«, громада полонених українців, віддалених горами-лісами від свойого Рідного Краю, відбитих від живла потреб свого народу, позбавлених змоги стати в ряди борців за національне, політичне й економічне визволення України, занепокоєних долею рідного краю, находить полекшу для свойого безвідрадного становища у свідомости, що там на рідній землі голосно забалакали хвилі народного життя, що там замаячили національні прапори і що держак цього прапора вхопила в свої руки українська Центральна Рада в Київі.

»Самостійна Україна« не бажає нічого більше, як того, щоб праця Центральної Ради запускала свої коріння глибоко, щоб вона пригорнула до визвольної роботи всіх темних, невірних та заблудших братів та сестер, щоби слухали її голосу міліони земляків і на той голос відгукувалися ділом для Рідного Краю! Нехай Центральна Рада в Київі знає, що й поміж громадянами полонених українців вона найде все здисциплінованих і зорґанізованих громадян, для яких немає нічого страшного тоді, коли йде річ про добро України! Нехай Центральна Рада в Київі знає, що ті громадяни теж стануть під її прапор, щоб довершити справи визволення Рідного Краю! Хай живе українська Центральна Рада! Хай живе віль-

ний український народ! Хай живе вільна Україна! Раштат 25. червня 1917. Голова Ґенеральної Ради: А. Волосів, секретарі: Калюжний і Засядько. Президія Ґенеральної Старшини: голова: Тарасовський, заступник голови: Пархоменко, секретарь: Крижановський, скарбник: Сербин«[1]).

З тексту цеї ухвали бачимо, що про незалежність України нема мови. Фрази »вільна Україна« можна було розуміти, як кому було до вподоби, і приплескувати такій ухвалі могли так добре самостійники, як автономісти, розуміючи річ по свому. Одно було певне, що Центральна Рада мала симпатію в раштатській громаді.

Впрочім громада не показувала своєї політичної думки, як це було в часах дореволюційних. Події на Україні ішли в такім скорім темпі, що громада не могла їх своїми думками здігнати, тим більше, що відомости з України діставалися до табору все два-три тижні пізніще. Наслідком цього раштатська громада йшла тепер зовсім по заду України. Вона називалася »Самостійною Україною«, але тепер меньче говорено в громаді про самостійність України, чим це було перед революцією. Найліпше це видко по часописі Розсвіт, яка щойно в жовтні зачала сміливіще виступати і то лишень з автономією України.

При такому настрою громади в липні і серпні 1917. була великою несподіванкою звістка про убиття в Київі кільканацятьох козаків з полку Богдана Хмельницького. Відразу отворились усім очі, що Москва не змінила свого відношення до України. Коли подано цю вістку на вічу дня 5. вересня, то учасники віча зворушились тим дуже, і відспівали революційний, похоронний марш і »Не пора москалеві й ляхові служить«[2]). Це був початок звороту від »російської орієнтації«, яка дійсно тратить чим далі, тим більше приклонників в таборі.

[1]) Тамже.

[2]) Розсвіт з 8. 9. 1917.

Впрочім життя громади йшло без якихось визначніщих подій. Друга міжтаборова конференція, яка в днях 17.—20. вересня відбулась в таборі, не мала ніякого впливу на життя громади тай вона взагалі не принесла нічого нового. Тай взагалі громада не показувала тоді багато активности. Слідно було якесь душевне умучення і недостаток ініціятиви. Одиноке хиба, де громада брала активну участь, це вибори до Ґенеральної Ради, які відбулися в жовтні 1917[1]). Нова Ґенеральна Старшина відбивала дуже добре на собі тодішний настрій громади. Характеристична програма діяльности цеї нової Ґенеральної Старшини, в якій усунено всяку політику, яку провадили попередні Ґенеральні Старшини[2]). І Ґенеральна Рада показує себе не ліпше. На її засіданнях ішли без кінця балачки, які дуже мало давали реального змісту[3]).

Усе те немов знак, що життя в таборі вже перевелося. Цих кілька соток людей, які перебували в таборі, не могли вже дати собі нічого нового. Життя ставалось чимраз більше монотонним, не зважаючи на це, що на Україні відбувалися такі великі події. Довгий побут у полоні показав своє пятно на цих людях так, що вонк вже не були здібні чимось одушевитися. Вони з дня на день очікували кінця війни, щоби скоріше вернутися до своєї рідні. Нема вже ні цього розмаху, ні цього здоровля в громадськім життю з 1916. р. тай ще з початків 1917. р. Не диво, що, коли на засіданню Національної Секції з 9. листопада прибувший до табору офіцер з полку ім. Полуботка сказав, що »нам українцям нема чого сподіватися від російської демократії, а з оружжям в руках треба нам здобувати собі незалежність«, то в таборовій часописі названо це »особистими

[1]) Розсвіт з 25. 10. 1917.
[2]) Розсвіт з 1. 11. 1917.
[3]) Пор. н. пр. прот. Ґен. Ради з 30. 10. 1917.

поглядами«[1]), не зважаючи на те, що на засіданню Ґенеральної Ради зроблено двом офіцерам Полуботківцям маленьку овацію[2]).

Словом життя осередка української громади в раштатськім таборі виказувало признаки декаденції. А дві такі признаки: нервовість і апатію видко власне дуже добре в другій половині 1917. р. Нема ні маніфестацій, ні одушевлення в громаді, як це було давніще.

Щойно вигляди близького миру розворушили назад наших людей. Коли прийшла відомість, що в Берестю появилась українська мирова делеґація, то на засіданню Ґенеральної Ради з 4. січня 1918. прийшло з цього приводу до одушевлення[3]). Всі сподівалися, що вже недалекий час, як буде можна поїхати на Україну і побачитися з дорогими собі особами. Дехто бажав також взяти активну участь у цім, що робилося тоді на Україні. А вершком всего була звістка про заключення миру між Україною й осередніми державами. Забулася тепер вже »російська орієнтація«, приходила дійсність: Українська, Народня Республика. Що українське почуття національне пішло відразу значно в гору, про це нема що говорити. Це почуття і надія скорого повороту до своєї рідні вязались разом зі собою і викликували радісний настрій. Часи полону мали кінчитись і вони як освідомлені громадяне вернуться домів. Прийшли на думку ці, які стояли на чолі просвітної роботи в українських таборах, або її попирали. Дня 11. лютого 1918. ухвалено на засіданню Ґенеральної Старшини вислати письмо до Президії Союза визволення України з подякою за провід у роботі, а разом з тим прошено Президію Союза, щоби вона зложила в імені полонених подяку всім тим німецьким начальствам, які

---

[1]) Розсвіт з 12. 11. 1917.

[2]) Прот. Ґен. Ради з 1. 11. 1917.

[3]) Прот. Ґен. Ради з 4. 1. 1918.

»піклувались українською справою« — як сказано в протоколі [1]).

Це була дійсно найгарніща хвиля в життю раштатської громади. Але вона не була довга, бо зараз прийшла телєґрама від української мирової делєґації на руки німецького правительства такого змісту: »Мирова делєґація Української Народної Республики в імені українського правительства взиває всіх українських офіцерів і вояків ставитися в розпорядимість українській Цен-

Вимарш з табору першого січового відділу, полку ім. Івана Богуна на Україну дня 17. лютого 1918.

тральній Раді й тепер, після підписання почесного та демократичного мира, рідний край — Україну увільнити від большевицьких банд, що несуть до нас анархію. В тій цілі з полонених українців будуть створені здисципліновані відділи« [2]). Значить, за одушевлення треба було заплатити ділом.

Цілком зрозуміле, що в душі полонених зачалася

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 11. 2. 1918.

[2]) Розсвіт, рік 1918, ч. 11 і 12.

тепер боротьба, що тут робити. Чи покидати полон і йти в поміч вітчині з нараженням свого життя, чи лишитися в полоні і чекати на хвилю, коли буде можна виїхати з табору до своєї рідні. Верх взяла перша думка. До виїзду зголосилося зараз більше, чим було приписане число людей, і вони, числом 800, назвавши себе полком ім. Богуна, виїхали дня 17. лютого 1918. з раштатського табору на Україну [1]). Два дні опісля було вже готових знов 1000 людей. Дня 3. березня 1918. виїхав другий

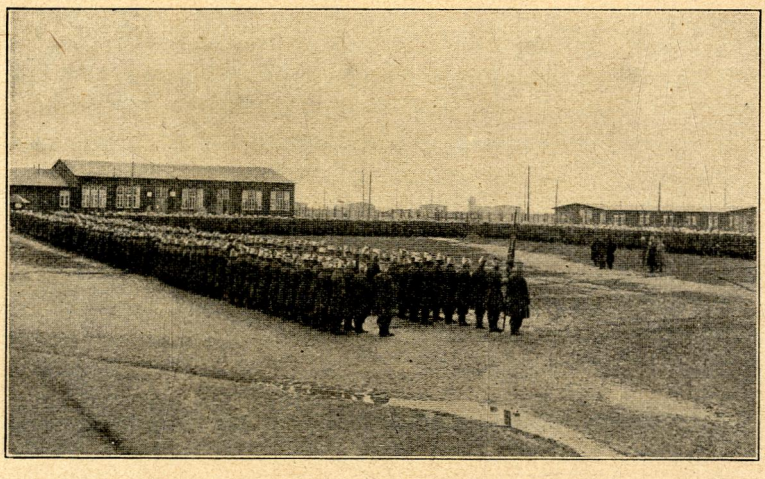

Січовий полк ім. Івана Виговського перед виїздом на Україну дня 3. березня 1918.

транспорт січовиків, числом 1200 людей, як полк ім. Івана Виговського [2]).

Справа відїзду відбулася досить гладко. Це треба сказати особливо що до першого транспорту. При другім був вже певний дісонанс, викликаний тим, що частина січовиків домагалася приїзду члена мирової делєґації. Так перший, як і другий транспорт зорґанізу-

[1]) Розсвіт, рік 1918, ч. 13.
[2]) Я. в. ч. 14.

вався тим способом, що січовики вибрали собі старшину відповідно до цього, як це вони робили в своїй Запорожській Січі тут у таборі [1]). Відїзд обох січових відділів відбувся урочисто: при звуках орхестри рушили січовики, убрані в гарні уніформи в дорогу.

Січовик, перед відїздом з табору на Україну.

Як ці січові відділи показалися на Україні, це виходить поза рами цеї праці, але в хвилі їх виїзду з табору не можна було мати надто рожевих надій. При

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 19. 2. 1918.

такій акції, до якої покликано січові відділи з таборів, була конечно потрібна дисципліна, а цього не знали члени раштатської громади й не хотіли її знати. Ми знаємо дуже добре, як представлялася Січ у раштатському таборі. Тай впрочім відїзд січовиків відбувся без ніякої підготовки. Усе зроблено дуже скоро, без ніякого пляну. Для орґанізації січових відділів позичено форми зі Запорожської Січі у Раштаті, а ці форми не могли, очевидно, відповідати військовим відділам. І тепер власне показалося, що надавання Запорожській Січі мілітарного характеру не принесло для справи користи. Воно відділало навіть шкідливо остільки, що показало нашим людям таку форму мілітарного устрою, яка в дійсности не була придатною для військових цілів. І в цім лежав власне цілий траґізм, що з табору виїзджали військові відділи з традиціями і орґанізацією ґімнастичного товариства. Але до чого инакшого не була громада приготована.

2. Орґанізаційне життя.

Характеристичною чертою орґанізаційного життя громади в цій добі є це, що форми громадського ладу в громаді зближаються чимраз більше до форм державних. Ініціяторам ішло о те, щоби практично показати, як повинен виглядати парлямент у державі, як переводяться вибори до нього і як повинно виглядати правительство. Ця думка виступила вже з кінцем попередної доби, тільки тепер її консеквентно перепроваджено. Члени Ґенеральної Старшини названі »міністрами«, а члени Ґенеральної Ради, це »депутати« до »парляменту«. Але громадський лад стояв уже так сильно в раштатській громаді, що недопускав засадничих змін у себе. Відношення Ґенеральної Старшини до Ґенеральної Ради не могло отже ж змінитись і воно мусіло стояти на цьому, що Ґенеральна Старшина — це немов городське начальство, а Ґенеральна Рада — це городська Рада.

В засаді було отже ж так, що в раштатськім таборі існувала самоуправна громада з формами, запозиченими з державного життя. Це мусіло, очевидно, викликати погляд у полонених, що раштатська громада, це зразок маленької держави і то з республиканським устроєм.

Зараз на початку цеї доби, як раз з вибухом революції в Росії, прийшла на дневний порядок справа зміни виборчого закона до Ґенеральної Ради. Досі складалася вона зі зарядів усіх українських орґанізацій в таборі, тепер мало це бути зроблене на лад парляментарної держави. Вибори до »парляменту« мусіли відбуватися безпосередно і в них мусіли брати участь усі члени, які були тісніще звязані з раштатською громадою, значить усі, що були членами таборових орґанізацій. В цій справі відбулось тридневне засідання Ґенеральної Ради в днях 16., 17. і 18. березня 1917[1]). Два погляди були з початку на справу виборчого закона. Одні хотіли задержати дотеперішний закон, а иньчі (Іваницький, Соломонів) були за тим, щоби виборчий закон оперти на виборчих округах. Ухвалений був проєкт Іваницького, але член П. В. Гуцайло виступив потім іще з новим проєктом, щоби закон оперти на партійних лістах. Зачалася на ново дискусія. Деякі рішучо виступили проти цього проєкту, стоячи при погляді, що він розібє громаду на дві части, але це не помогло. Більшість дала себе инакше переконати: змінено попередну ухвалу й принято виборчий закон, проєктований Гуцайлом[2]). Про вислід виборів була вже мова попередно.

Тепер увійшла в життя третя Ґенеральна Рада в раштатській громаді. Вона зараз приступила до реорґанізації Ґенеральної Старшини. На засіданню 24. березня ухвалено було, що Ґенеральна Старшина має складатися з чотирьох членів Президії, а власне: з голови,

---

[1]) Прот. Ґен. Ради з 16. 3. 1917.

[2]) Тамже.

його заступника, скарбника й секретаря, і з пятьох членів Ґенеральної Старшини, т. зв. »міністрів« просвіти, промислу, торговлі, штуки і преси[1]).

Ця третя Ґенеральна Рада, якої головою був Арсен Волосів, прийшла на якийсь час до досить великого значіння в громаді. Вона стала дійсно верховною властю в громаді, виступала як політичний чинник, ухвалюючи мандат членові Президії Союза визволення України Скорописові-Йолтуховському і привіт Центральній Раді. Це була дійсно найвища власть у громаді, понад нею могла бути лишень міжтаборова конференція. Союз визволення України перестав бути для неї верховним начальством навіть у політичних справах, відколи ухвалено на другій міжтаборовій конференції з вересня 1917., що ухвали міжтаборової конференції обовязують також і Союз. Але цей певного рода авторітет Ґенеральної Ради не встоявся довго. З виїздом значного числа членів Ґенеральної Ради на окуповані землі вона була здекомплєтована і від кінця червня аж до кінця жовтня вона не збиралася на засідання[2]).

Ґенеральна Старшина, це нове правительство, управляла громадою, як давніще (фот. ст. 367.). Тут приходили на порядок дневний всякі справи, звязані з життям громади. Одною з найважніщих справ було збирання підписів під мандат Скорописові-Йолтуховському і уложення точок, які повинні прийти під наради міжтаборової конференції[3]). Ґенеральна Старшина кермувала просвітною роботою й укладала цілий плян орґанізаційно-просвітної роботи. Словом, як давніще, так і тепер, Ґенеральна Старшина була найважніщою орґанізацією в громаді. Правда, становище її в громаді не було в цій добі таке популярне, як давніще; вище була мова про

[1]) Звід. з діяльности тов. »Самостійна Україна« в Раштаті за час від 1. 10. 1917 до 1. 5. 1918.

[2]) Прот. Ґен. Ради з 24. 3. 1917.

[3]) Прот. Ґен. Ст. з 29. 8. 1917.

опозицію, яку роблено Ґенеральній Старшині, але на це мусіла бути приготована кожда Ґенеральна Старшина в цій добі, бо душевної рівноваги не було вже в таборі. Головою Ґенеральної Старшини був як і в попередній добі Яків Тарасовський, який в липні виїхав з табору на окуповані землі, щоби придивитися тамошній просвітній роботі [1]).

В серпні він вернув назад і тоді дав звідомлення на Ґенеральній Старшині, з якого показалося, що там провадиться дуже цінна для українського народу робота [2]). Це було дуже добре, бо тим способом положено нарешті кінець всяким сплетням, які ходили по таборі.

В жовтні прийшло знов до зміни виборчого закона. Скасовано давний закон з політичними листами, а новий оперто на територіяльних підставах. Утворено два виборчі округи, а право голосування було загальне, рівне, безпосереднє й тайне. Значить, усі, які перебували в даній хвилі в таборі, могли брати участь у виборах [3]). Це означало розширення виборчою закона, бо досі лишень члени таборових орґанізацій мали право голосу. Вибори відбулися дня 21. чи 22. жовтня і участь в їх була велика. На всіх присутніх людей в таборі 806, взяло участь у виборах 607 людей і вибрано 50 депутатів до Ґенеральної Ради [4]) (фот. ст. 369.). Зараз 23. жовтня 1917. р. зібралася Ґенеральна Рада, якої головою став офіцер, полонений Рожко. Тут вибрано Ґенеральну Старшину, якої головою став офіцер, полонений Тиміш Пархоменко [5]).

Нова Ґенеральна Рада не зазначила себе нічим особлившим. Як приглянутися протоколам її засідань, то вони дають небагато реального. Є звідомлення з життя

---

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 6. 7. 1917.
[2]) Звід. Тарасовського про просвітну роботу на окуп. землях.
[3]) Розсвіт з 11. 10. 1917.
[4]) Розсвіт з 25. 10. 1917.
[5]) Прот. Ґен. Ради з 23. 10. 1917.

громади, але поза тим є балачки без змісту, і більше їх, чим це було видко давніще. Це впрочім характеристична черта не тільки засідань Ґенеральної Ради, але в меньчій мірі видко це й на засіданнях усіх Ґенеральних Старшин з цеї доби, а також і на засіданнях, чи зборах поодиноких таборових орґанізацій. Впрочім з важніщих справ прийшла на дневний порядок справа вибору голови Ґенеральної Старшини, наслідком резиґнації Пархоменка. На його місце вибрано Хоменка[1]). В січні 1918. р. скінчився час діяльности Ґенеральної Ради і тому дня 27. січня 1918. р. вибрано нову Ґенеральну Раду на підставі трохи зміненого виборчого закона, ухваленого в січні 1918. р.[2]). Участь при виборах була знов велика, як і попередно. На 933 присутніх людей в таборі і лязареті голосувало 828[3]). Це була пята Ґенеральна Рада і за її часів відбувся відїзд січового відділу на Україну.

Що до Ґенеральної Старшини, то четверта зряду, вибрана в жовтні 1917. р., зазначилася тим, що виступила зі своєю проґрамою, чого досі жадна Ґен. Старшина не робила. В проґраму її не входила політика, а лишень такі точки: 1) Поліпшення життя полонених в таборі і на командах, 2) культурно-просвітня праця, 3) розвага в таборі. Виразне виключення політики з проґрами Ґенеральної Старшини викликало було невдоволення Ґенеральної Ради, чого доказом засідання її з 20. листопада 1917.[4]). Але на цьому скінчилося, бо ані ця Ґенеральна Старшина, ані Ґенеральна Рада не виступали з політичними маніфестаціями аж до кінця свого істнування. Те саме треба сказати про пяту Ґенеральну Старшину, вибрану в січні 1917. р. Головою Ґенеральної

---

[1]) Прот. Ґен. Ради з 23. 11. 1917.
[2]) Прот. Ґен. Ради з 18. 1. 1918.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 28. 1. 1918.
[4]) Прот. Ґен. Ради з 20. 11. 1917.

Старшини був Грицько Петренко. Він проводив грожадою до кінця цеї доби і потім іще пізніще [1]) (фот. ст. 395.).

Що до життя в поодиноких орґанізаціях, то воно показує замало змісту в порівнанню з формою. Це річ зовсім зрозуміла, якщо зважимо, що в таборі було людей небагато, а число орґанізацій лишилось те саме. Відповідно до розпорядження воєнного Міністерства могло бути в таборі лише 500 людей, які мали посвячу-

Ґенеральна Старшина з. квітня 1917 і член Президії С. В. У. Скоропис-Йолтуховський.

ватись орґанізаційно-просвітній роботі в таборі, а від квітня ограничено це число до 200 [2]). Не можна забувати й цього, що найдіяльніщі люде виїхали з табору на окуповані землі і тим способом не тільки що до скількости, але й що до якости представлялася громада в таборі слабше. Наслідком цього деякі орґанізації впали таки цілковито, як Товариство ім. Лисенка і Клюб Відродження, а иньчі, хоч істнували далі, то виказували

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 11. 2. 1918.
[2]) Розсвіт з 11. 4. 1917 і відомости автора.

далеко меньчу діяльність, чим давніще. Лише Драматичне Товариство ім. Тобилевича і товариство Український Рух розвивалися з орґанізаційного боку дальше нормально, як і попередно, бо ці орґанізації не вимагали для себе більшого числа людей.

З більших орґанізацій найкраще держиться Національна Секція, яка дня 14. вересня 1917. р. назвала себе Національним Товариством [1]). Воно налічувало коло двіста членів, і воно як попередно, так і тепер, уладжувало що тижня свої засідання й реферати на семинари. На одних і других бувало від стокільканацять [2]) до двіста [3]), а виїмково до 300 людей [4]). Товариство займалося також збиранням грошей на національний фонд у Київі [5]). Якийсь час воно не показувало життя, особливо від березня до вересня 1917.[6]), але від половини вересня аж майже до кінця цеї доби воно розвивалося добре. Тоді спробовано навіть відновити блюкові Секції, які були цілковито занепали, і в жовтні 1917. вони дійсно наново зформувались [7]). Хоч це відбудовування давної орґанізації товариства було чимось штучним і не на часі з огляду на мале число людей в таборі, то однакож товариство і в цій добі сповняло свою діяльність над національним освідомлюванням наших людей дуже добре.

Зовсім инакше представлялася Запорожська Січ в цій добі. Вже в попередній добі знаходилась вона на склоні до упадку, а тепер ішла вона в цім напрямі дальше. Правда, члени Січі рахувалися січовиками і для них замовлено було січові відзнаки, але ані про

---

[1]) Прот. Н. С. з 14. 9. 1917.
[2]) Прот. Нац. Тов. з 27. 10. і 2. 11. 1917.
[3]) Прот. Нац. Тов. з 14. 9. і 8. 11. 1917.
[4]) Розсвіт з 8. 10. 1917.
[5]) Розсвіт з 21. 6. і 29. 6. 1917.
[6]) Звід. з діяльности Тов. »Сам. Україна« ст. 10.
[7]) Прот. Ґен. Ст. з 9. 10. 1917.

вправи Січі, ані про маніфестації не чуємо довший час. Щойно з початком вересня 1917. р. пригадалася Січ участю в сумній маніфестації з нагоди убиття Богданівців у Київі. Тоді при панахиді і по промові голови громади відбулася промова полковника Січі, і тоді січовики винесли таку постанову: »Ми висказуємо своє обурення з приводу того, що в нашій столиці, в Київі, учинено над Богданівцями нелюдський злочин, а також висказуємо полкові ім. Богдана Хмельницького з приводу

Ґенеральна Рада з осени 1917.

невинно забитих Богданівців своє співчуття«[1]). Є також відомість, що в січні відбулося січове віче, на якому доповнено старшину Січі[2]), і відбувся злет Січі. Це й все, що можна було довідатися з писменних джерел, а цих джерел дуже небагато, бо протоколів Січі нема з цього часу. Але на підставі інформацій від осіб, що перебували тоді в раштатському таборі приходиться сказати, що Січ істнувала радше на папері, чим в дійсности.

[1]) Розсвіт з 8. 9. 1917.

[2]) Звід. Сімовича з березня 1918.

Щойно з хвилею оголошення виїзду січових, чи як їх тоді називано, козацьких відділів на Україну, Січ знов виступила на перший плян. Дня 12. лютого 1918. скликано було загальне січове віче, на якому ухвалено їхати в поміч українському правительству, а дня 14. лютого відбулося друге т. зв. козацьке віче, в якому взяли участь ці, які належали до першого транспорту, і там обговорено справу орґанізації відділу. З хвилею відїзду січового відділу перестала істнувати Запорожська Січ в українській громаді раштатського табору.

Небагато прийдеться сказати про Просвітну Раду. По замкненню школи і по розвязанню Шкільної Ради в половині березня 1917. діяльність Просвітної Ради зменьчилася значно. Вона ограничується на уладжуванню загальних викладів і небагатьох курсів. Впрочім виклади уладжувала Національна Секція, Товариство »Праця« і врешті Літературний Гурток, який повстав з початком червня 1917.[1]) завдяки ініціятиві члена П. В. Василя Сімовича.

Просвітна Рада займалася також збиранням складок на школи в окупованих землях[1]).

Ніяких перемін в орґанізації не перейшло товариство »Український Рух«. Воно видавало часопись Розсвіт два рази тижнево. Число передплатників часописі доходило до 2500[2]). Був також плян видавати місячний, літературний додаток, але до цього не прийшло ніколи[3]). Замісць цього видало Товариство брошуру Королева »Як вибірати коня« і зачало друкувати Сімовича »Практичну граматику української мови«, яка вийшла потім в літі 1918. В Товаристві відбувались засідання правильно з виїмком липня 1917. і мабуть січня і лютого 1918.[4]).

---

[1]) Розсвіт з 29. 6. 1917.

[2]) Інформації В. Мороза.

[3]) Прот. заряду Укр. Руху з 22. 5. 1917.

[4]) Пор. прот. Укр. Руху з 1917. р.

В жовтні змінено трохи статут і в цій формі зістався він до кінця цеї доби[1]). Під зарядом Товариства була як і давніще переплетня (фот. ст. 373. і 375.).

Соціяльна Секція дістала в березні назву Товариство »Праця«. Воно уладжувало засідання і реферати на семинарях. Число всіх членів цього Товариства виносило у вересні 319[2]), але в самім таборі було їх небагато. На зібраннях Товариства не було ніколи більше як 42[3]), а на семинарях 65 людей[4]). Реферати, які тут виго-

Ґенеральна Старшина в березні 1918.

лошувано, торкались головно устрою новочасних держав і російської революції. Так було в часі від квітня до вересня 1917.[5]). Пізніще рефератів було дуже мало, бо не було відповідних референтів[6]). Взагалі від ве-

[1]) Розсвіт з 29. 10. 1917.
[2]) Звід. Тов. Праця від квітня до вересня 1917.
[3]) Розсвіт з 14. 6. 1917.
[4]) Тамже.
[5]) Тамже.
[6]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 12. 1917.

ресня 1917. р. зачало товариство підупадати. Визначніщі члени виїхали були на окуповані землі, а в таборі лишились слабші сили. Це видко і по протоколах, де записані довгі, безцільні балачки[1]). В жовтні виступила навіть думка розвязати орґанізацію соціяльно-демократичної партії в раштатському таборі з огляду на те, що на Україні повстала вже така орґанізація[2]). Словом, Товариство клонилось до упадку.

Але причина цього упадку лежала не тільки у внутрі Товариства, а також у внішних обставинах. Таборове німецьке начальство дивилось неласкавим оком на це товариство, вважаючи його гніздом суспільного радикалізму. Наслідком цього робота в товаристві мусіла йти без розголосу, щоби не наражувати просвітної роботи в таборі на небезпеку інґеренції військових, німецьких властей. Що до самого товариства Праця, то деякі його члени стояли на партійнім соціяльно-демократичнім ґрунті, які не хотіли мати ніякого діла з тими, які на першім місці ставили національну ідею. Це видко зі слів голови товариства, сказаних на засіданню з 15. листопада 1917. Він нарікає, що бувші члени товариства Праця »поробились на Волині націоналістами. Правда, не всі; якась маленька скількість людей лишилась іще вірна своїм переконанням і обовязкам супроти партії«[3]). Але сказати треба, що людей, з такими виразними суспільними поглядами не було в таборі більше, як кільканацять. Впрочім не їх вплив був рішаючим на масу, а передовсім вплив російської і потім української революції.

Про иньчі Товариства можемо сказати лишень загально. Товариство ім. Тобилевича істнувало в цій добі і давало що неділі вистави; хоч в літі 1917. була довга

---

[1]) Прот. Тов. Праця з 23. 9. і 29. 9. 1917.

[2]) Прот. Тов. Праця з 2. 10. 1917.

[3]) Прот. Тов. Праця з 15. 11. 1917.

перерва в його діяльности. Товариство мало членів 55, між ними 13 робітників театральних [1]). Вистав уладило Товариство 13 [2]) (фот. ст. 379.). Товариство уладило ювилейний вечір з нагоди десятих роковин смерти патрона Товариства ім. Івана Тобилевича [3]).

Кустарна Спілка перестала істнувати як товариство в травні 1917., зісталась лише різьбарська й гончарська школа під проводом члена П. В. Михайла Паращука [4]) (фот. ст. 381. і 405.).

Маґазин «Українського Руху» в раштатському таборі в р. 1918.

Таксамо істнувала дальше кооперативна Спілка, Єдність. Торговельний рух був досить великий, і місячний оборот лічив від 60 до 100 марок [5]). Число членів було значно меньче, чим давніще, бо недоходило навіть до 800 [6]) (фот. ст. 385.).

[1]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 12. 1917.
[2]) Звід. Сімовича з березня 1918.
[3]) Тамже.
[4]) Тамже.
[5]) Тамже.
[6]) Тамже.

Старшина бльоково-баракова істнувала далі, але число її було меньче, бо більше чим половина бльоків була замкнена.

Давне своє значіння задержав Центральний Комітет. Коли иньчі товариства вже не представляли такого інтересу для громади, як це було давніще, то Центральний Комітет і надалі цікавив людей, бо тут приходили дарунки з Червоного Хреста, хоч їх приходило дуже небагато. У вересні 1917. р. ухвалено було на вічу, що вибори до Центрального Комітету мають відбуватись на підставі чотироприкметникового права виборчого. З початком жовтня відбулись перші вибори в такій формі [1]).

Віча, які відбувалися в цій добі, були цікавіщі, чим давніще завдяки цьому, що реферовано там сучасні події на Україні. Учасників бувало все коло 400, а часом і більше [2]). Між иньчим відбулось одно віче в справі мандату для Скороциса-Йолтуховського [3]), і одно віче в справі відїзду січових відділів на Україну [4]).

В лязареті теж відбувались віча, почавши від нересня 1917. [5]).

Коли порівняти це життя в орґанізаціях в цій добі з попереднімп добами, то зараз видко, що воно не мало цеї рації істнування в таких широких формах, яку воно мало в попередніх добах. Істнування десятьох орґанізацій, які мали обслугувати цих стокількадесятьох людей, що стало перебували в таборі, було великим тягарем для них і тим способом великою аномалією. Вони істнували лише силою традиції, а не наслідком потреби. Коли давніще йшло о практичну науку в орґанізованню товариств, то науки було вже доволі. Орґанізаційна робота мучила вже цих стокількадесятьох людей, денер-

[1]) Прот. Ґен. Ради з 23. 10. 1917.
[2]) Розсвіт з 4. 10. і 18. 10., прот. Ґен. Ради з 23. 10. 1917.
[3]) Розсвіт з 15. 4. 1917.
[4]) Розсвіт з 1. 3. 1917.
[5]) Розсвіт з 15. 9., 19. 9. і 20. 12. 1917.

вувала їх, а на зверх те показувалося пустими балачками. В такій ситуації виїзд з табору майже всіх людей, що брали участь в орґанізаційному життю, було дуже корисним фактом, і психічною конечністю, бо без цього, беручи дальше участь в орґанізаційному життю громади, могли вони набрати небажаних черт, звязаних з цею аномалією.

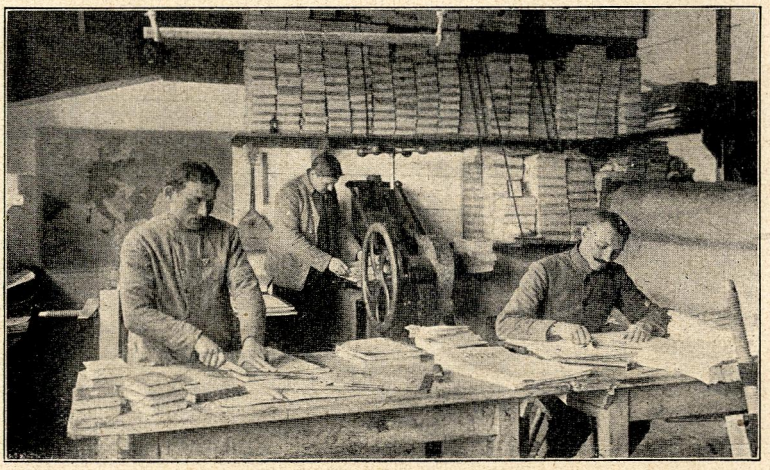

Переплетчики при роботі.

3. Просвітний рух.

Ані одна з діб, виключаючи, розуміється, першу, не представляється так слабо в просвітнім руху, як власне доба пята. Причини були ріжні. Перша й найважніща лежала в цьому, що революція в Росії і на Україні випровадила людей з духової рівноваги й недозволила їм занятися спокійно наукою. Друга причина була ця, що в таборі було небагато людей. Третя врешті причина ця, що люде взагалі перемучилися вже наукою таксамо, як орґанізацією. Багато цікавого вони на викладах вже почули, а тепер годі було дати щось цікаве з науки, коли найцікавіще було на Україні. Про школу не було

що думати, але навіть і виклади мусіли бути значно обмежені. З курсів треба згадати: курс української мови, який зачався в травню і тягнувся мабуть кільки тижнів [1]). У вересні 1917. основано курс для неграмотних у звязку з аритметикою, і цей курс істнував довго, бо аж до 30. січня 1918. р. Учеників на цім курсі було коло 30 [2]). Був також якийсь час курс німецької мови, а врешті в половині січня 1918. утворено учительські курси, які відбувались лишень два тижні [3]).

Доволі гарно показувались т. зв. Літературні вечері, уладжувані Літературним Гуртком. Їх було три: один в листопаді і два в грудні. Перші два були посвячені Кулішеві, а третий Марку Вовчку [4]).

Виклади з цеї доби, призначені для загалу, можна поділити на три головні ґрупи. Перша ґрупа, це виклади про сучасні події на Україні і взагалі виклади, які вязалися з сучасним політичним життям України. Говорено тут, наприклад, про такі теми, як: Національні й соціяльні змагання українського народа в сучасній хвилі [5]), Як повстала революція в Росії? [6]), Стан хліборобства на Україні [7]), Аґрарна справа на Україні [8]), Повстання Полуботківців і російська революція [9]) і т. п.

Друга ґрупа, це виклади з політики взагалі дидактичного характеру, як н. пр.: Провідники, аґітатори й демаґоґи [10]), Що таке нація? [11]), Державні й недержавні нації [12]), Пануюча й пригноблена нація [13]), Що таке автономія? [14]), Розвиток національної ідеї [15]).

---

[1]) Розсвіт з 3. 6. 1917.
[2]) Звід. Сімовича я. в. і Розсвіт з 19. 9. 1917.
[3]) Звід. Сімовича я. в.
[4]) Розсвіт з 20. 12. 1917.
[5]) Розсвіт з 24. 3. 1917.
[6]) Тамже.
[7]) Розсвіт з 5. 1. 1918.
[8]) Прот. Т. Н. С. з 21. 9. 1917.
[9]–[15]) Звід. Сімовича з березня 1918.

Третя ґрупа, це виклади з української літератури, як н. пр. про діяльність Франка[1]), про »Мойсея« Франка[2]), про Куліша й Марка Вовчка[3]) і т. п. Викладів з третьої ґрупи було найменьче, найбільше було їх з ґрупи першої. Це було наслідком цього, що виклади з першої ґрупи тай з другої більше цікавили слухачів, чим всякі иньчі виклади з поля наук. Правда, літературні вечері лічили коло 200 слухачів, але треба зважити, що їх було лише три, і вони мали ріжнородну проґраму (реферат, деклямації, співи і гра орхестри)[4]).

Число слухачів на поодиноких викладах бувало меньч-більш таке саме, як в попередній добі. Звичайно бувало на викладах коло 200 людей[5]), але бувало нераз і меньче. На викладах, уладжуваних товариством Праця, бувало лише коло 60 слухачів[6]).

Що до референтів, то крім членів Просвітного Виділу: Василя Сімовича, Адама Миколаєвича, Василя Мороза, Тимоша Пархоменка й Михайла Іваницького (Бондаренка) давали виклади: Патай, Осадчий, Легенький, Квашенко, Сидорів і Кулинич[7]).

Театр аж до кінця свого істнування, значить до кінця цеї доби, все притягав людей до себе. Виставлено в цій добі кільканацять творів, як н. пр. Винниченка »Молода Кров« і »Натусь«, Кропивницького »Доки сонце зійде« і »Чмир«, Тобилевича »Гандзя«, Тогобічного »Душегуби«, кілька творів Чехова й иньчі[8]).

Рух у бібліотеці був у порівнанню з попередною добою меньчий. Коли в часі від 1. січня до 1. квітня 1917. р. позичено книжок так у таборі, як і на робіт-

---

[1-2]) Звід. Сімовича з березня 1918.
[3]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 12. 1917.
[4]) Прот. Ґен. Ст. з 24. 12. 1917.
[5]) Звід. Сімовича я. в.
[6]) Розсвіт з 14. 6. 1917.
[7]) Звід. Сімовича я. в.
[8]) Тамже.

ничих командах, 6346, то від 1. квітня 1917. до 1. березня 1918., значить в часі майже чотири рази довшім, позичено лишень 9098 книжок [1]).

Тимчасом як виклади, хоч їх не було багато, все таки визначалися добре відповідним добором тем, то про таборову часопись цього не можна сказати. Занепад часописі було видко вже в попередній добі, але тепер він був іще більший. Передовсім часопись перестала бути чинником, який мав виховувати полонених, а сталася часописсю, якої ціль інформувати читачів про найновіщі події тай більш нічого. І тому, крім звісток, поданих за иньчими часописями, було дуже мало оригінальних статтей, а ці, що їх уміщено, зовсім не йшли по лінії української думки. Досить буде сказати, що від вибуху російської революції аж до часу проголошення незалежности Української Народньої Республики не було в Розсвіті ні одної статті про наше домагання незалежної української держави. Навіть про політичну автономію заговорено щойно в липні 1917. Тай взагалі щойно в жовтні 1917. заговорено в часописі виразніще про Україну. Перед тим стояв Розсвіт на якімось близше неозначенім всеросійськім становищі. Отверто він не признавався до цього, але ці політичні статті, які поміщені в ньому в часі від березня до жовтня 1917. р., инакшого вражіння викликати не можуть.

Тим способом замісць провадити громаду ішла часопись далеко за нею. Це мусіло тим більше вражати, коли з робітничих команд доходили голоси щирого, здорового українського патріотизму, голоси симпатичніщі, ніж ці, що їх чуємо в самім центрі раштатської громади.

* * *

Тим способом ми закінчили огляд життя в пятій добі цеї части української громади, яка перебувала в

[1]) Бібліотечне звід., зладжене в червні 1918. р.

таборі. Це життя цікаве передовсім як рефлєкс великого руху, що в березні зачався на сході Європи. З початку він не мав спеціяльно корисних наслідків для української пропаґанди і в центрі громади настала почасти російська орієнтація, але з часом, а власне під впливом звістки про убиття Богданівців, громада позбувається постепенно цеї орієнтації і сходить назад на українську, політичну лінію. Але, взагалі взявши, ці великі події

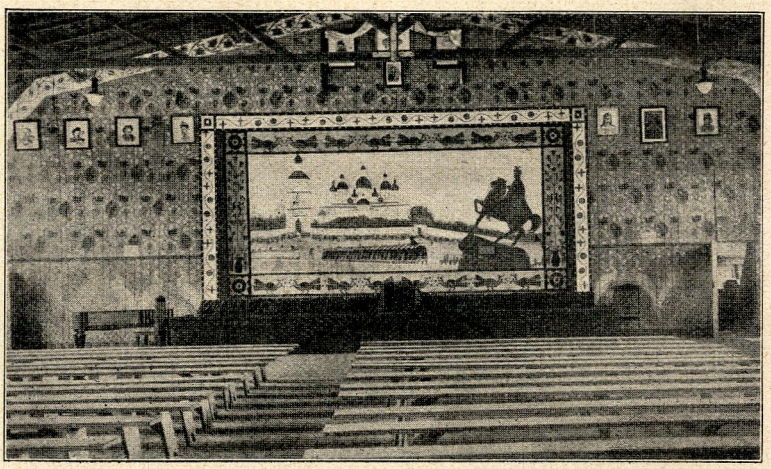

Театральна заля в раштатському таборі.

на сході Європи, незвичайні для українців події на Україні не застали центр української громади в повнім духовім здоровлю, а це було причиною, що не зважаючи на зміцнення українського, національного почуття центр громади показує признаки декаденції, викликаної спеціяльними обставинами.

Це видко передовсім на полі орґанізаційного життя громади. Багато заважило, очевидно, й це, що в раштатській громаді настав недостаток інтеліґентних сил наслідком цього, що більше як сотня що найвизначніщих людей виїхало з табору. Зістались члени Просвітного

Виділу, які мусіли багато докладати праці, щоби удержати життя в таборі. Член П. В. Василь Сімович, який, по виїзді о. Катеринюка, став референтом для зносин громади з комендантурою, мав виклади з політичної дидактики і з української мови та літератури. Адам Миколаєвич, теж референт по уступленню з цього уряду Сімовича з кінцем 1917. р., давав виклади з української літератури, тимчасом як Михайло Іваницький займався аґрарною справою. Василь Мороз був помічний в редаґованню часописі [1]) і провадив курс німецької мови. При тім усім Іваницький, Миколаєвич і Сімович опікувалися спеціяльно Національним Товариством, а Мороз товариством Праця. Член П. В. Михайло Паращук провадив різьбарську і ґончарську школу.

II. Українська громада на робітничих командах.

Далеко більше духового здоровля показували ці члени української громади раштатського табору, що знаходилися на робітничих командах. Це треба сказати про цих власне людей, яких життя ішло в корисніщих обставинах. Вони не стратили інтересу ні до науки, ні до орґанізаційного життя. Це бачимо по цім, що вони самі основували між собою товариства, зовсім на лад цих, які вони бачили в таборі, а таксамо уладжували курси. Багато причинилось, очевидно, це, що мужі довірря обїздили цілий час з невеликими перервами робітничі команди, особливо в квітні 1917., коли збирали підписи під звісний нам мандат. Дуже корисним фактом було також і це, що на робітничих командах були т. зв. місцеві мужі довірря, яких у липні налічувалось 286 [2]). А корисною новістю було й те, що Товариство ім. Тобилевича дало театральні вистави на деяких коман-

[1]) Від жовтня 1917.

[2]) Письмо Ґен. Ст. до С. В. У. з 3. 8. 1917.

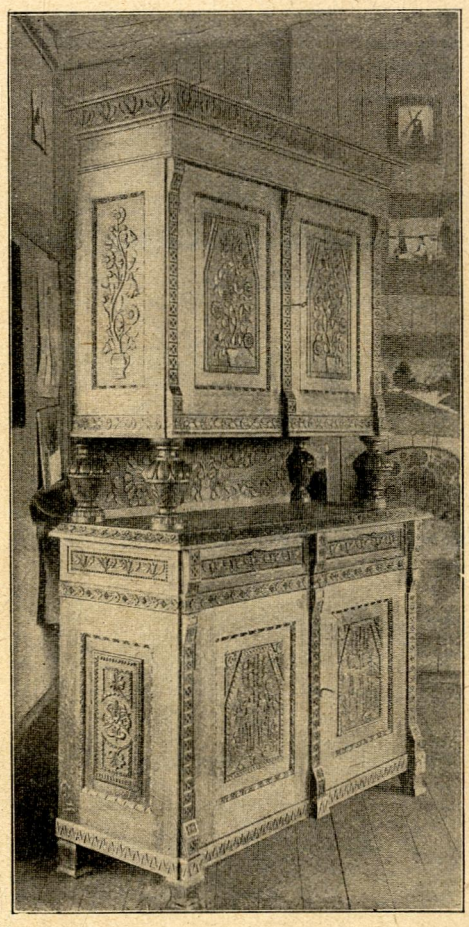

Буфет зроблений членами
Кустарної Спілки.

дах [1]). Кінець-кінцем на робітничих командах іде живий рух і не видко таких признак занепаду, як власне у центрі громади. Пояснити це можна тільки тим способом, що на робітничих командах люде не перемучились

[1]) Звід. Сімовича я. в.

просвітною роботою, як це було власне з цими, що сиділи цілий час у таборі, і вона для них була все ще чимось новим, свіжим, а друге, й це найважніще, що побут на робітничих командах, а власне там, де не було дуже тяжкої праці, був далеко чимось нормальніщим, ніж те монастирське життя в таборі, яке мусіло викликати певного рода анормальні прояви.

Ясна річ, що звістка про революцію розворушила цілу кільканацять-тисячну масу полонених. Але оскільки можна міркувати по цім, що робиться на командах, то маса не шукає якоїсь наново скомбінованої в таборі російської орієнтації, а йде прямою дорогою там, де наказує її здоровий розум. Відразу стало ясним, що при таких важних подіях, коли рішається доля народів, треба би вертати на Україну як найбільше просвіченим чоловіком. І власне випливом цього було це орґанізаційно-просвітне життя, яке розвинулося на командах. В цій роботі застосовано методу, якої уживано зараз з початку просвітної роботи в таборі. І тому основувано товариства, які мали на меті провадити просвітну роботу. Про це маємо звістки в таборовій часописі Розсвіт, почасти в письмах, які йшли з робітничих команд до Ґенерального Секретаріяту і у звідомленнях мужів довірря.

Орґанізаційний рух зачався на робітничих командах іще в 1916. р., але це були лише поодинокі прояви. На правду рух на командах зачинається щойно в червні 1917. І так в червні повстала на одній команді »Українська Робітнича Громада«[1]). З серпня є звістка, що повстала орґанізація »Ранок«[2]). У вересні чуємо про тов. »Праця«, яке з членських вкладок зібрало фонд 400 м.[3]), і »Просвітне Товариство ім. Шевченка«, яке мало 23 чле-

---

[1]) Письмо заряду Укр. Робіт. Громади до Ґен. Секретаріяту з 1. 7. 1917.

[2]) Розсвіт з 12. 8. 1917.

[3]) Розсвіт з 12. 9. 1917.

нів [1]). В жовтні збільшився дуже орґанізаційний рух і потім цілий час він живий аж до кінця цеї доби. На підставі звісток, які маємо, повстали в цім часі на робітничих командах такі орґанізації: Просвітне Товариство ім. Богдана Хмельницького (10 членів), Шлях (21 чл.), Вступ, Проснулись, Поступ, Просвіта (18 чл.), Хлібороб (51 чл.), Просвітний Гурток (31 чл.), Товариство Хмельницького, Гурток (без назви), Самоосвіта, Гурток (без назви), Світло, Гурток ім. Залізняка, Сільська Єдність, Український Просвітний Гурток (32 чл.), Вперед (18 чл.), Молода Україна (30 чл.), Шкільне Товариство ім. Шевченка (15 чл.), Просвітний Гурток ім. М. Грушевського (12 чл.), Гурток (без назви 28 чл.), Пізний Ранок, Воля, Розрада, Громадська Праця, Ранок (28 чл.), Товариство Воля, Просвітний Гурток, Вільне Козацтво (14 чл.), Праця (30 чл.), Надія, Добра Воля (40 чл.), День, XX. вік (26 чл.), Національне Товариство (11), На чужині (28 чл.), Національна Праця (30 чл.), Вечерниці, На сторожі (12 чл.), Хвиля (48 чл.), Зоря (35 чл.), Самоосвіта (20 чл.), Пробудження (22 чл.), Український Гурток (40 чл.), Запорізька Дружина (26 чл.), Дружба (19 чл.) [2]).

Тим способом орґанізацій, про які дійшла відомість до Ґенерального Секретаріяту громади, було пятьдесять. Якщо рахувати пересічно на кожду орґанізацію 20 членів, то виходило би, що всіх членів у цих товариствах було коло 1000. Це число не узглядняє, очевидно, цих людей, які в таборі були членами товариств, а тепер чи то наслідком цього, що вони знайшлись між людьми, які не хотіли гуртуватись, чи з яких иньчих причин не були членами орґанізацій. Ми можемо тому напевно припускати, що число людей, які взагалі тепер, чи дав-

---

[1]) Розсвіт з 19. 9. 1917.

[2]) Звід. Сімовича з березня 1918 і Розсвіт з жовтня, листопада й грудня 1917 і січня 1918.

ніще стояли в орґанізаційному звязку, було на робітничих командах більше від тисячки. Як додамо до цього цих людей, які в цім часі належали в таборі до зорґанізованої громади, то число всіх людей, приналежних до раштатського табору, що перейшли школу орґанізації, виносило би півтора тисячі. Це означало би майже 11% цілої маси полонених раштатського табору.

Ще ясніще виступає розвій орґанізаційного руху на командах, як що зважимо, що ці товариства чи гуртки на командах, побіч звичайного освідомлювання своїх членів при помочі дискусій і читанок, основували також курси ріжного рода. І так курсів української мови було: 19, аритметики: 8, німецької мови: 4, історії України: 1, української літератури: 1. Концерти уладжувало: 7 товариств, власних бібліотек було: 5 (одна з них 150 книжок), а одно товариство (Хлібороб) провадило крамницю [1]).

Усе те показує, що просвітна робота в таборі не пропала безслідно для людей. Це, чого вони навчились у таборі, впроваджували потім самі, без нічиєї помочі на робітничих командах. А факт, що вони побіч сповнювання обовязків у своїх хазяїв знайшли ще енерґію на основування орґанізацій і курсів, доказує, кілько душевного здоровля було у наших людей. Про це можуть свідчити також письма, які йшли з робітничих команд до Ґенерального Секретаріяту. В них видко одушевлення й гарне почуття національне. Для прикладу подаємо тут один такий лист. Він звучить так: »Товариші! Ми хочемо, щоби була самостійна Україна, але коли цього не можна буде осягнути, то хай московське правительство верне нам ту умову, яку зробив Хмельницький в 1654. р. Також жадаємо, щоби московське правительство повернуло нам відняту московськими царями землю. Нашому Шановному провідникові, Скорописові-

[1]) Тамже.

Йолтуховському, віримо й певні того, що він в нашім імені стане на це велике діло. Будемо чекати від нього відповіді, будемо читати часописі і, як почуємо, що наша рідна земля, цебто Мати-Україна, буде вільна, то від великої радости будемо день і ніч плакати. Під сим підписуємося. Команда ч. 1794. Еммендінґен«. (Далі йдуть підписи.)[1]).

Кілько було в цій добі освідомлених національно українців на робітничих командах, а кілько було про-

Крамнича спілка «Єдність» в раштатському таборі.

тивників української справи, годі сказати. Впрочім що до цього була дуже велика ріжниця між першими місяцями російської революції, а січнем чи лютим 1918. р. Зі звідомлень мужів довірря виходило би, що протягом цілої цеї доби стрічали вони на робітничих командах пересічно 72% прихильних, 20% байдужних, а 8% ворожих українській справі людей. Але ці звідомлення не дають належитого образу, бо їх замало, иньчі запропастились. Тай впрочім ці дати можуть торкатись ли-

[1]) Розсвіт з 15. 4. 1917.

шень половини всіх людей, приналежних до раштатського табору, про иньчих нема зовсім статистичних відомостей. Певною орієнтацією може бути число зібраних підписів під мандат. 8523 зібраних підписів, це 68% всіх полонених, приналежних до раштатського табору. Що між підписаними були люде, яким ішло виключно лише про земельну справу, об чім говорилось також у мандаті, це певне, але на всякий випадок це були люде, які потрафили йти солідарно зі свідомими українцями. Це було так у квітні, значить у часі, коли ще багато людей на командах не вірило навіть, що в Росії справді вибухла революція.

Постепенно змінялась, очевидно, справа на користь українства. В письмах з травня і червня 1917. р., які писали полонені до своєї рідні, вже видко одушевлення з цього, що сталося в Росії, а від липня 1917. ішли вже чим раз частіще письма в патріотичнім, українськім духу [1]). Взагалі національне почуття обхопило потім дуже скоро цілу масу полонених, хоч треба признати, що й московські більшевики мали в масі своїх приклонників [2]).

III. Міжтаборові взаємини.

Пята доба історії раштатської громади виріжняється від усіх попередніх також і цим, що в цій добі були дуже живі взаємини між трьома українськими таборами в Німеччині, і що ці табори звязалися під зглядом орґанізаційним. На це вплинула передовсім російська революція. На иньчім місци ми вже вказували на це,

[1]) Die ukrainische Bewegung berührende Nachrichten; zusammengestellt von der Postprüfungsstelle des Kriegsgefangenenlagers Rastatt.

[2]) Про це каже виразно Яременко в своїм звідомленню з грудня 1917. Дві команди, числом 300 людей, він називав більшевицькими.

що російська революція викликала була досить сильне замішання в політичній орієнтації української громади в Раштаті. Але те саме було видко також і в двох других таборах. І тому коли раштатська громада виступила з пляном міжтаборової конференції, то обі другі громади повитали цю думку дуже прихильно, бо скрізь було бажання вияснити собі ситуацію і обговорити дальший напрям роботи.

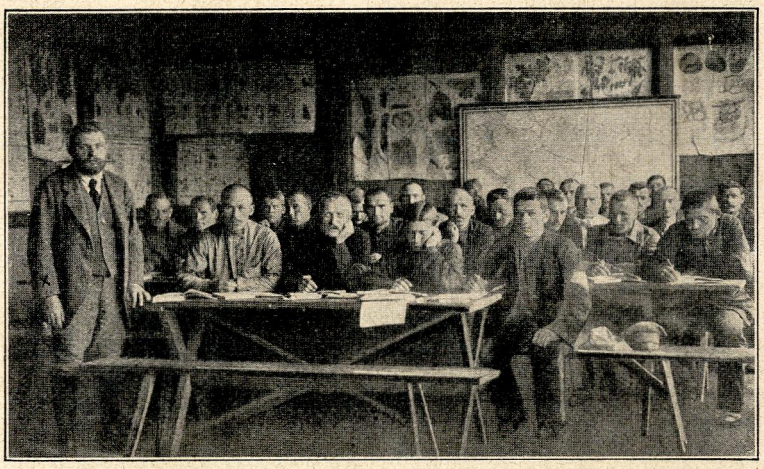

Курси української мови з учителем Др. Василем Сімовичем (х).

Воєнне Міністерство дало згоду на цю конференцію і її скликано до Зальцведелю. На конференцію приїхали з раштатської громади: Волосів, Крижановський, Пархоменко й Тарасовський, з вецлярської громади: Андріюк, Бахір, Ємець, Пожиган і Терлецький, а з зальцведельської громади були: Базилевич, Березняк, Кузеля, Левицький і Святун. Наради конференції відбувались два дні, 8. і 9. травня 1917.[1]). Як відпоручник Союза визволення України брав участь у нарадах Скоропис-Йолту-

[1]) Прот. І. міжтаборової конференції з 8. і 9. травня 1917.

ховський. До президії конференції вибрано Волосова як голову, Андріюка як його заступника і Пархоменка як секретаря.

Перебіг нарад конференції був доволі характеристичний. Ініціятива лежала звичайно в руках раштатських відпоручників, які може найбільше відчували потребу вияснення деяких справ. Але взагалі наради конференції вказували на неспокій, зденервування і здезорієнтування деяких учасників конференції. Наради оберталися головно коло висилки полонених на окуповані землі і в справі поїздки Скороциса-Йолтуховського до Петербурга. В першій справі йшло головно про це, щоби мати запоруку, що німецькі власти не будуть на окупованих землях уживати наших людей до иньчих цілей, а тільки до провадження української, просвітної роботи. Висказано також бажання, щоби малий відділ »січових стрільців«, який стояв там під проводом бувшого полковника раштатської Січі Миколи Шаповала, стягнути зовсім з фронту, де він провадив аґітаційну роботу. В справі поїздки Скороциса-Йолтуховського була в учасників конференції гадка, щоби він дійсно поїхав з мандатом від полонених до тимчасового російського правительства, оскільки на це дозволять обставини. Вислідом нарад були остаточно такі резолюції:

1) »Перша конференція представників трьох українських таборів, зібрана 8. травня 1917. в Зальцведелі, констатує велику користь безпосередної виміни думок і просить воєнне Міністерство затвердити цю нову в розвитку таборового життя інституцію, з тим, щоби вони збиралися що місяця в складі по трьох відпоручників з кождого табору.

2) Конференція стверджує, що революція в Росії, яка дає нам вигляди на національну свободу, та усуває нам дотеперішний клич боротьби з царизмом, а рівночасно поведення на австрійських територіях, в першій мірі закриття понад 20 українських шкіл, удержуваних

у визначній мірі самими полоненими всіх трьох таборів, зміняють умови, серед яких вербувався відділ »чети Козака«[1]) настільки, що дальше поповнювання цього відділу стає неможливим, та що він має бути дальше уживаним доцільно тільки до етапної служби з ціллю уліпшення відносин місцевого населення до німецьких військ.

3) З огляду на те, що висилка на Волинь »відділу Фоґта«[2]) заскочила таборові орґанізації цілком несподівано так, що крім інформацій про основні завдання сотні й її склад вони не мали від Союза визволення України, ані від воєнного Міністерства, ніяких вияснень що до умов, на яких сотня виїздить, конференція, маючи перший раз нагоду висловитися в цій справі, стверджує, що вони в довіррю до умов, поставлених воєнним Міністерством перевели вербування й висилку сотні. Одначе, по прочитанню дотичних заряджень воєнного Міністерства, вони тепер бачать, що пункт 4. зарядження воєнного Міністерства[3]) що до висилки сотні дає можливість ріжного толкування завдань сотні й не виключає підозріння для нас із національного становища образливого, через те конференція висказується за тим, щоби згаданий пункт був стилізований ясніще так, що члени сотні підчас свого побуту на Волині мають бути уживані головно до національно-освідомляючої праці серед тамошнього населення й що вони не будуть уживані до шпіонажі та військової служби.

4) Задля уможливлення найповніщих успіхів для згаданої вище праці сотні, конференція підносить ве-

---

[1]) Мова тут про відділ Шаповала. Сотник Козак був посередником між цим відділом і німецькими, військовими властями.

[2]) Тут треба розуміти цих людей, які мали провадити просвітну роботу на окупованих землях. Сотник Фоґт був посередником між цими людьми і військовими властями.

[3]) В цім пункті була мова про це, що ці полонені мають стояти під управою німецького офіцера, який завідує розвідкою, і виконувати його поручення.

лику потребу того, щоби сотник Фоґт підпирав її заходи перед місцевими властями та для поставлення на міцній орґанізаційній основі можна було послати туди трьох досвідних в орґанізаційних справах людей, які взяли би провід освідомляючої праці на цілій території на взірець »Просвітних Виділів« С. В. У. в початках роботи по таборах.

5) Конференція стверджує, що революція в Росії не зміняє зовсім нашого основного ідеалу повної державної самостійности українського народу та, що в основу нашої діяльности, як і дотепер, кладе як найширшу орґанізацію свідомих мас українського народу«.

Тим способом конференція поставилася ясно до всіх справ, які тоді цікавили українські громади в трьох таборах. Разом з тим сталося перший раз, що понад Ґенеральними Радами й Ґенеральними Старшинами трьох громад станула тепер міжтаборова конференція, якої рішення були директивою для цих громад. Така директива була тим більше потрібна, що з хвилею виїзду члена Президії С. В. У., Скороциса-Йолтуховського, тратили громади дотеперішнього провідника в політичних і просвітних справах.

По укінченню цеї головної конференції відбулась також конференція присутніх членів Редакцій таборових часописей. Порушено було там справу впровадження в життя »Товариства Робітників пера«, з чим виступила власне Редакція зальцведельської часописи, означено ціну таборових часописей і т. п.

У вересні 1917. р. скликано було другу міжтаборову конференцію. Вона відбулась у Раштаті в часі від 17. до 20. вересня. Зібрались тут знов відпоручники трьох українських громад, а саме: з раштатської громади були відпоручниками: Гришко, Василь Мороз, Тиміш Пархоменко, Василь Сімович і Яків Тарасовський, з вецлярської громади: Андріюк, Бахір, Лисецький, Черчик і Ющенко, зі зальцведельської громади: Базилевич, Петро

Бензя, Ковалів, Скорохід і Стоцький. В нарадах брав також участь секретарь централі Союза визволення України Всеволод Козловський. Протоколу нарад цеї конференції не можна було роздобути, але є резолюції, ухвалені на цій конференції. Вони звучать так: 1) »Друга конференція представників українських таборів у Німеччині признає в засаді, що ухвали конференції в усіх принципіяльних справах повинні бути для всіх громад обовязкові. Алеж, беручи на увагу мандат вецлярського табору, конференція рішає ось-що: Вкладається на обовязок представникам поодиноких громад старатися дорогою своїх законодатних тіл провести ухвали другої конференції в себе в життя. Алеж ухвали конференції, задля яких винесення не дано спеціяльних повновластей делеґатам, переводяться в життя тільки після санкції таборових інституцій. 2) Друга конференція визнає, що ухвали другої конференції для Союза визволення України обовязкові. 3) Виходячи з того становища, що події в Росії не змінили наших поглядів на цілі й напрямок нашої таборової роботи, ми й далі змагатимемо до повної політичної самостійности українського народу. Одиноким шляхом задля осягнення цієї мети вважатимемо як найширшу орґанізацію мас у всіх проявах національно-політичного життя українського народу. 4) Друга конференція визнає, що одиноким засобом задля того, щоб забезпечити та закріпити ту волю, яку наш народ, дякуючи своїй орґанізованости здобув у російській революції та задля того, щоб могти повести дальше широку орґанізацію українських мас, являється як найшвидше заведення мира. 5) Друга конференція представників українських таборів у Німеччині вважає Українську Центральну Раду, до скликання українських установчих зборів, одиноким краєвим представництвом України й на основі дотеперішної її роботи висказує їй своє довірря та заявляє, що буде її підпирати. 6) Друга конференція постановляє, що грошей, збираних на національний фонд

у Київі, ніхто не сміє вживати на таборові потреби. 7) Задля скріплення та поширення роботи на занятих німцями територіях України конференція рішає поробити заходи, щоб вислати до Білої дальшу ґрупу полонених товаришів, у склад якої повинні входити передусім досвідні й добрі вчителі, а також щоб туди вислати цивільних учителів та священиків. Рівночасно конференція ухвалює поробити представлення перед властями задля управильнення фінансового положення українських шкіл шляхом перебрання тих шкіл на рахунок шкільного податку. 7) Вислухавши реферат про національно-просвітну діяльність наших товаришів на занятих територіях, конференція стверджує, що ця робота цілком відповідає нашим інтересам і вважає за необхідне скріпити орґанізаційну й національно-просвітну працю таким способом: вислати до Білої з відповідними дорученнями людей, які мають досвід у орґанізаційній роботі, а також поробити відповідні заходи, щоби воєнне Міністерство поінформувало тамошні військові власти про ціль нашої роботи та вплинуло на них, щоби вони нашим людям, котрі там працюють, в роботі пособляли. 8) Конференція рішає: а) поробити заходи, щоб ті табори (Вецляр і Зальцведель), які ще не висилали своїх представників на заняті німцями території України, дістали змогу туди їх вислати; б) завізваги »Українську Громаду« в Білій, щоб за весь час своєї роботи на занятих територіях дала докладне звідомлення; в) завізвати Українську Громаду в Білій, щоб надалі посилала такі звідомлення не меньч одного разу в місяць; д) поробити заходи, щоб у міжтаборових конференціях дістала змогу брати участь Українська Громада в Білій. 9) Конференція визнає за потрібне вести зимову роботу по таборах в можливо широкому розмірі, використовуючи місцеві відносини кождого табору. 10) Конференція стверджує, що в інтересі спільної роботи по таборах необхідно потрібна взаїмна поміч. Через те зобовязує поодинокі гро-

мади не робити перепон у виміні або в позичці орґанізаторських викладових сил, наскілько така виміна не буде сполучена зі шкодою задля місцевої роботи, та старатися загалом у кожній справі собі помагати. 11) Конференція ухвалює через Централю С. В. У. у Берліні поробити заходи перед воєнним Міністерством, щоб а) дістати дозвіл на обїзд неукраїнських таборів задля стягнення до наших таборів інтеліґентів-українців; б) щоб Міністерство дозволило оголосити заклик до української інтеліґенції через комендантури неукраїнських таборів та через часописі полонених, між иньчими через »Русскій Вѣстникъ«, щоб інтеліґенти-українці зголошувалися до громадської роботи у наших таборах. 12) Конференція приймає до відома, що є вже дозвіл на утворення учительських курсів на занятих територіях України, та ухвалює поробити заходи, щоб таборові учительські сили дістали змогу туди поїхати. 13) Конференція ухвалює поробити кроки задля того, щоб, коли не удасться владити учительських курсів на занятій території, завести їх у одному з таборів, а саме у Вецлярі. 14) Конференція звертається через Союз визволення України до воєнного Міністерства, щоби з других таборів можна було стягати потрібних нам людей без заміни. 15) Конференція звертається до С. В. У. з просьбою поробити заходи у воєнному Міністерстві, щоби на заміну полонених українців із других таборів можна було посилати людей із неукраїнських таборів даного корпуса. 16) Конференція рішає поробити кроки через Централю С. В. У., щоб цивільні члени громади таборів Вецляр і Зальцведель дістали змогу відвідувати робітничі команди у дозволений час без німецького перекладчика[1]). 17) Конференція рішає скликати зїзд видавничих товариств усіх трьох таборів і завзиває видавничі товариства, щоби кожне з

[1]) Перед тим вони їздили самі, але почавши від літа 1917 впроваджено що до цього нові приписи.

окрема обміркувало справу стягнення трьох таборових ґазет, які зараз виходять, у один щоденник, та справу унормования книжок і щоб свої ухвали предложила найблизчій конференції. 18) З огляду на потребу більшої одноцільности в політичних і орґанізаційних справах по таборах конференція поручає виробити реґулямін майбутніх конференцій представників усіх таборів, як сталої інституції та предложити його найблизчій конференції; тій самій конференції має бути предложений порядок виборів представників таборів на такі конференції; у справі виборів до третьої конференції українські табори мають порозумітися так, щоби вибори до неї в усіх таборах переводилися на тій самій основі й однаковими способами задля забезпечення усім таборам відповідного представництва; конференція вибирає комісію, якій поручає занятися виробленням проєкту реґуляміну конференцій і виборчого права для них. Проєкт має бути предложений таборовим громадам задля того, щоби вони могли над ним застановитися; у склад комісії входять по двох представників із кождого табору та по одному заступникові, а крім того представник С. В. У. 19) Конференція визначає потребу поїздки театральної дружини на заняті території України й доручає зорґанізования такої дружини одному зі сильних театральних товариств по українських таборах. За таке уважається Драматично-музичне Товариство ім. Лисенка у Вецлярі. 20) Конференція вважає висилку орґанізованих людей на Україну через фронт на далі недопустимою[1]). 21) Конференція уважає допустимим пересилку хорих орґанізованих людей із інвалідами, додержуючись розумного вибору. 22) Конференція прохає С. В. У. поробити заходи перед воєнним Міністерством, щоб пересилку наших полонених

[1]) Перед тим було кілька таких випадків так, що кількана-цять свідомих українців перепустили німці через фронт на Україну.

на Волинь через фронт цілком припинити. 23) З огляду на те, що довірочні справи відомі тілько Президіям Ґенеральних Старшин і Рад, конференція ухвалює завести точку конференції »Довірочні справи« у окремий протокол, який предложиться тільки зазначеним вище представництвам. 24) Ухвалено протокол як найшвидче виготовити і його виготовлення доручити Президії. 25) Конференція ухвалює, щоб кожний табор звернувся листовно через свої комендантури до київської Центральної Ради

Конференція голови Ґенеральної старшини Григорія Петренка (х) і референта Ґенеральної Старшини Адама Миколаєвича (хх) з сотником Рудольфом Швайцером фон Гаґенбрух. (ххх.)

з проханням у справі запомоги полоненим українцям по наших таборах і це прохання надрукувати в таборових часописях. 26) Конференція постановляє звернутися до С. В. У. з просьбою виєднати через воєнне Міністерство президіям Ґенеральних Старшин вільний вихід із табору без супроводу для таборів Вецляр і Зальцведель. 27) Конференція звертається до С. В. У. з просьбою вияснити справу заборони »Рідного Слова« в Австрії, а після того звернутися з цією справою до

української парляментарної репрезентації у Відні. 28) Ухвалено звернутися до воєнного Міністерства з проханням, щоб у таборі Зальцведель дозволено наново слати фотоґрафії до дому. 29) Конференція просить С. В. У. звернутися до воєнних Міністерств у Відні і в Берліні, щоб уможливити фрайштадтському таборові хоч неперіодично брати участь у наших конференціях. 30) Конференція постановляє вислати привіт українській громаді в Білій і фрайштадтцям із нагоди конференції. 31) Конференція складає через С. В. У. подяку німецьким властям за уможливлення конференції. 32) Конференція ухвалює вислати привіт президентові С. В. У. т. Скоропису в імені конференції. 33) Конференція постановляє, щоби виготовити на протягу місяця протокол II. конференції й розіслати його по всіх таборах. 34) Поручити Президії й секретарям II. конференції подати до часописей звідомлення з перебігу конференції та ухвалені нею резолюції.

Ці резолюції і таке їх велике число показують, що зміст нарад конференції був багатий і ріжнородний. Деякі резолюції звертають особлившу увагу. І так перша резолюція свідчить, що вецлярська громада не мала охоти без застережень піддатися ухвалам міжтаборової конференції, і хотіла задержати свою автономію у всіх справах. Що такий сепаратизм вецлярської громади був тут зовсім не на місци, це ясне і він лише доказує, як мало у нас дійсно орґанізаторського духа. Такий погляд вецлярської громади виключав би, розуміється, можливість утворення тіснішого орґанічного звязку між трьома громадами, хоч би не було на дорозі ще багато иньчих причин. (Кошта, утруднення в їзді залізницями і т. п.)

Важною на перший погляд видається резолюція друга, бо усуває С. В. У. від всякого проводу в роботі. Але в дійсности ця резолюція має чисто теоретичне значіння, бо з виїздом з Німеччини члена Президії Союза Скороциса-Йолтуховського не було і так проводу Союза

в просвітній роботі в трьох таборах. Історичне значіння має сема резолюція, бо вона рішучо стверджує, що просвітна робота на зайнятих німцями територіях України відповідає інтересам українського народа. Ця резолюція, ухвалена по вислуханню реферату про просвітну роботу на цих територіях, доказує як найвиразніще безпідставність цих опозицій і довгих балачок, якими себе зазначила в квітні, травні й червні 1917. р. раштатська громада.

Друга конференція була послідною конференцією в цій добі. На це зложилися причини передовсім технічної натури: велике віддалення таборів, то що. Третя конференція відбулася значно пізніще, бо щойно 2. і 3. серпня 1918. у Вецлярі і її завданням було лишень сконстатувати, що діяльність Союза визволення України скінчилася з днем 31. липня 1918.

IV. Українська громада й німецькі військові власти.

Як давніще, так і в цій добі німецькі таборові власти і воєнне Міністерство йшли на руку українській пропаґанді в таборах. Правда, в квітні зменьчено знов число людей, які могли виключно посвячуватися просвітній роботі в таборі, до 200, але на робітничих командах могла йти далі українська пропаґанда, як і в попередній добі. Комендантура табору згодилася також на одну новість, на т. зв. місцевих мужів довірря на робітничих командах, які мали завдання гуртувати коло себе людей. Ці місцеві мужі довірря мали певні привілеї, а власне були свобідні одного півдня від роботи, щоби могли приготовитися до рефератів. Таксамо згодилися військові власти на це, щоби наші люде могли їздити по иньчих таборах з метою вишукувати там і стягнути до українських таборів інтеліґентів українців. Дві між-

таборові конференції відбулися також завдяки дозволу німецьких властей. Начальником »Українського Відділу« в таборі був і надалі сотник Швайцер фон Гаґенбрух, а тільки з українського боку зайшли особисті зміни. На місце члена П. В., Петра Катеринюка, який виїхав з Раштату, став з кінцем серпня референтом для зносин громади з комендантурою член П. В., Василь Сімович, а з кінцем 1917. року член П. В., Адам Миколаєвич (фот. ст. 395.). Але не в цьому річ. Головне було тут те, що у відношенню воєнного Міністерства і таборових, військових властей до українських громад настала певна зміна.

Український світ був для німецьких, військових чинників все чимось чужим, незрозумілим. Занадто велика ріжниця була між еволюцією українського й німецького народу, щоби воно могло бути инакше. Правда, ми бачили, що не зважаючи на це, між українськими громадами в таборах і німецькими військовими властями було цілий попередний час нормальне відношення, і німецькі власти попирали українську пропаґанду зовсім добре, розуміючи в цім політичний інтерес Німеччини, але з хвилею, як революція в Росії і потім на Україні зачинали показувати свій вплив на українські громади, це відношення мусіло змінитися. Напів зреволюціонізовані українські громади в таборах, в яких погляди на суспільні справи ставали що раз більше радикальними, революційними, стали ще дальше від німецького військового світа. Німецькі військові власти, так воєнне Міністерство, як і комендантури таборів, побачили нагло, що українські табори, які були призначені на ведення національної, української пропаґанди, стали огнищами радикально-суспільних, чи революційних поглядів. Тесаме завважено також і в раштатськім таборі.

Наслідком цього була виміна думок між секретарем Союза визволення України, Всеволодом Козловським і воєнним Міністерством, а тут в Раштаті між членом

П. В., Сімовичем і сотником Швайцером. З дискусії показалося, що німецькі військові чинники невдоволені зі стану просвітної роботи взагалі в усіх трьох українських таборах. Закидувано власне, що в таборах забагато провадиться політики й полонені поробилися політиканами замісць набирати відомостей з ріжного поля наук. А коли при цих поглядах станули також і деякі

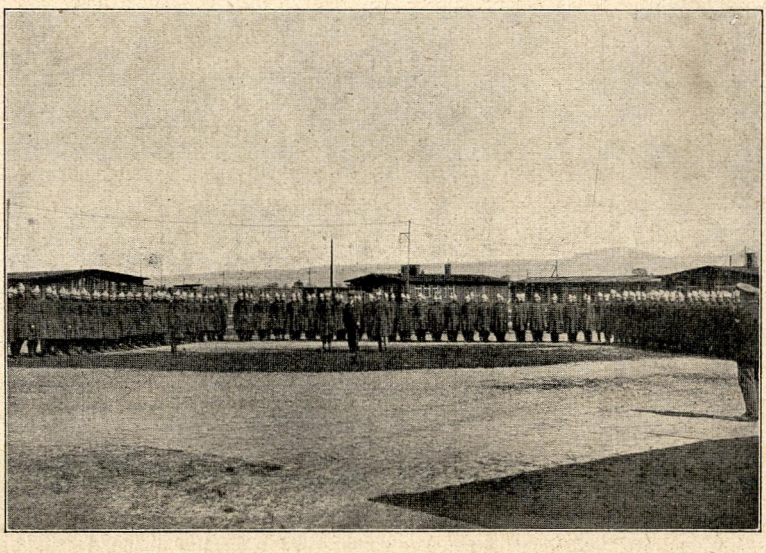

Гостина Скороциса-Йолтуховського (х) між січовиками в раштатському таборі в квітні 1917.

члени Просвітних Виділів, то справа видавалась зовсім ясна для військових властей. Висунено тепер на порядок дневний знов справу реформ, перепроваджених у всіх трьох таборах, які усунули Просвітні Виділи від проводу в таборах, і т. п. Словом — шукано ріжних причин, забуваючи цеї одної головної, що незвичайні події на сході Європи, а передовсім на Україні, і ці радикально-суспільні кличі, які там голошено, мусіли показати свій, великий вплив на полонених в українських

таборах. Зверхно це проявлялося у великім зацікавленню політикою й суспільними справами, радикалізмом поглядів в цих справах і балакучістю. Це був, очевидно, контраст до німецького світа, який меньче дискутував, але за це всі свої сили напружував, щоби велику світову війну скінчити з побідою для себе.

Це відношення німецьких властей до українських громад завважила й раштатська громада. Вона чула від референта для зносин громади з комендантурою, що німецькі власти неприхильно ставляються до товариства »Праця«, в якім гуртувалися соціяльні демократи, що німецькі власти взагалі невдоволені з цього, що в таборі є соціялісти, і також тому, що в таборі відбуваються занадто часто ріжні засідання, а мало розвивається просвітна робота. Але громада реаґувала на це тим способом, що відчужувалася що раз то більше від німецького світа.

І треба було щойно аж такого факту, як мир берестейський, щоби знов зблизити обі сторони до себе.

Всеж таки прірва зроблена в цій добі історії громади не далася цілком направити і зіставила свої наслідки у відношенню української громади в Раштаті до німецького світа.

V. Союз визволення України і українська громада в Раштаті.

В попередніх добах лежав провід члена Президії С. В. У. Скорописа-Йолтуховського в українських таборах головно в орґанізаційнім і просвітнім життю, в цій добі в політичнім. Правда, Скоропис-Йолтуховський виступав у раштатськім таборі ще в р. 1915. і 1916. з політичною плятформою Союза визволення України, а в р. 1916. вязав навіть раштатську, січову акцію з майбутньою офензивою на Україну осередніх держав, але всеж таки всяка вища політика лежала щойно на дру-

гім пляні. Головне було у него національне й суспільне освідомлювання маси полонених. Щойно в цій, пятій добі поставив Скоропис-Йолтуховський політику на першім місци. Доказом цього справа з мандатом, об чім говорено вище (фот. ст. 399.). Ця справа видавалась йому дуже важною. Здавалося тоді, що Україна не виступить активно в цім великім руху російської держави, і тому кожда політична акція, піднята в імя української справи, була пожадана. Скоропис-Йолтуховський був цеї думки, що поїздка його до Петербурга з політичним мандатом від українців полонених додасть розголосу українській справі, і тим самим покаже українцям там на Україні, що треба виступати з політичними постулятами.

З таким пляном виїхав дійсно Скоропис-Йолтуховський в червні 1917. з Німеччини. Раштатська громада втратила свого дотеперішного провідника й лишилася зі своїми силами. А тимчасом справа з мандатом не йшла наперед. Скоропис-Йолтуховський не міг довший час добитися дозволу від петербурського правительства і перебував у Штокгольмі. А коли дозволено йому нарешті переїхати через Росію, тоді політична ситуація так несподівано змінилася на користь української справи, що справа мандату перестала мати актуальне значіння. Мандат зістався вже лише історичним документом.

Тимчасом у Берліні зістався сам один секретарь Союза визволення України Всеволод Козловський, який занятий канцелярійною роботою, звязаною з українськими таборами, не міг взяти на себе проводу над роботою в українських таборах. Впрочім він не мав до цього уповажнення від бувшого провідника Скорописа-Йолтуховського. А такий провід був тепер тим більше потрібний, коли між українськими громадами в таборах і німецькими властями настало певного рода напруження відносин. Зваживши це, виступив Всеволод Козловський з пляном, щоби члена Просвітного Виділу з Вецляру, Омеляна Терлецького назначити провідником просвітної роботи в усіх трьох

українських таборах. Цей плян він предложив до затвердження двом членам Президії Союза визволення України: Маріянови Меленевському й Олександрови Скоропису-Йолтуховському. Вони згодилися на нього, але тимчасом згадана кандидатура натрапила на несподівані перешкоди. Стало врешті на тім, що провідником просвітньої роботи став Всеволод Козловський, якому до помочі додано члена Просвітного Виділу зі Зальцведелю, Романа Смаль-Стоцького.

В такім характері приїхав Всеволод Козловський разом з членом Президії Союза визволення України Андрієм Жуком дня 28. лютого 1918. до раштатського табору. Тоді обговорено справу ліквідації просвітньої роботи в раштатськім таборі. Але ця плянована ліквідація йшла поволи, і Союз провадив просвітну роботу в українських таборах аж до 31. липня 1918. року.

VI. Огляд пятої доби.

Пята доба історії раштатської української громади є найдовшою добою з усіх пятьох, бо вона замикає в собі час одинацяти місяців. Зачалась вона з хвилею вибуху російської революції, і від того часу події на сході Европи, а передовсім на Україні, відгравають першорядну ролю в життю громади. Від впливом цих подій став світогляд членів громади революційним. Це треба розуміти так що до справ політичних, як і суспільних. Політичні й суспільні справи так захопили собою людей, що властива просвітна робота зійшла на плян другий. Осередком життя громади був і в цій добі сам табор, хоч тут не йшло життя наперед, а занепадало, бо власне в цім осередку, в самім таборі, найвиразніще виступили наслідки довгого перебування в полоні.

Далеко більше духового здоровля показували ро-

бітничі команди. Повстання пятьдесяти орґанізацій на командах говорить про це найвиразніще.

Взагалі з кінцем цеї доби став раштатський табор, зложений з дванацять і пів тисячі полонених українців дійсно українським табором[1]). Відсоток чужих українству людей був так незначний, що він уже не входив у рахубу. Притім всім людей, які були слухачами викладів, чи учениками школи в таборі, було в цілій масі коло 2500, а людей, які брали участь в орґанізаційному життю громади, було коло 1500. Усе те результат просвітної роботи в раштатськім таборі.

Пята доба представляє і з чисто теоретичного боку чималий інтерес. А цікаве власне те, що ці потрясення, які переживали народи східної Европи, виявилися тут в раштатськім таборі у формі — так сказати б — революційного дрожання.

---

[1]) З кінцем року 1917 лічив раштатський табор 12 523 полонених. — Акти комендантури раштатського табору з 1917. р.

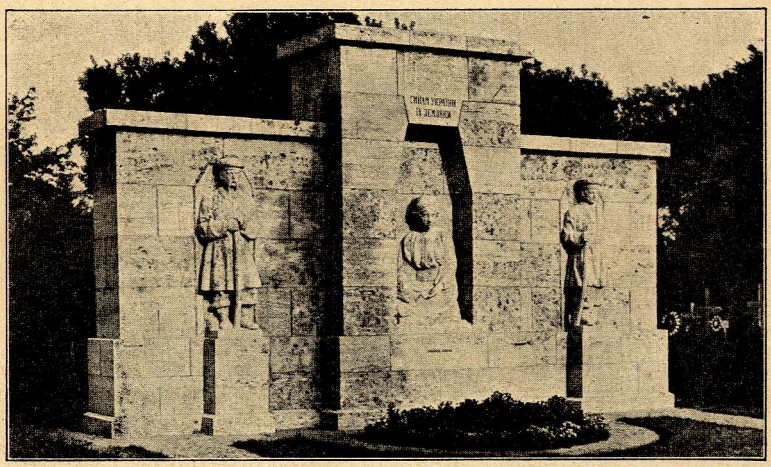

Памятник помершим українцям раштатського табору поставлений в Раштаті (Робота Михайла Паращука).

Кінцеві уваги.

Так ми перейшли історію української громади в Раштаті. Вона обіймає собою час трицять три і пів місяця, значить несповна три роки. За цей час відбулася в цій українській громаді велика еволюція. Зміни, викликані цею еволюцією, видко на полі загального знання, національного почування, політичної думки й орґанізаційного життя. Маса полонених зібрана в раштатськім таборі стала громадою українською.

Перша доба історії цеї громади показує ще сумний образ. Це образ, який тісно вяжеться з побутом українського народа в російській державі. Вирвати цю масу полонених зпід впливу російського життя було дуже тяжко і це невдалось протягом першої доби. Маса ставляється неприхильно до української просвітної роботи і до української ідеї взагалі. Лишень невеликий гурток (коло 150 людей) приєднаних до українства людей видніє в цій масі.

В другій добі українська справа в таборі рушила з мертвої точки і прийшла постепенно до значіння. Побіч просвітного руху розвивається в цій добі орґанізаційне життя. Поступ видко в цім найліпше, що число людей приєднаних до українства лічило коло 1200, в цьому курсистів коло 1000, а людей, які звязалися орґанізаційно коло 600.

Третя доба займає центральне становище в історії громади. Життя просвітне і орґанізаційне йде дуже інтенсивно й поширюється на робітничі команди. Українізація маси полонених поступає дальше й виказує коло 3000 людей приєднаних до українства, а коло 1100 людей, згуртованих в орґанізаціях, і коло 2000 курсистів. Побіч української національної думки виступає політичний бік української справи і з того часу тісно вяжеться з нею.

В четвертій, найкоротшій добі громада має свій центр

в таборі, який управляє сам собою. Цей центр складається з пятьох соток полонених. Орґанізаційне життя вже завершене і наука на цьому полі показує добрі результати. Ця доба перетята нагло російською революцією. Разом з тим це кінець самостійного життя громади.

Життя пятої доби розвивається в громаді під впли-

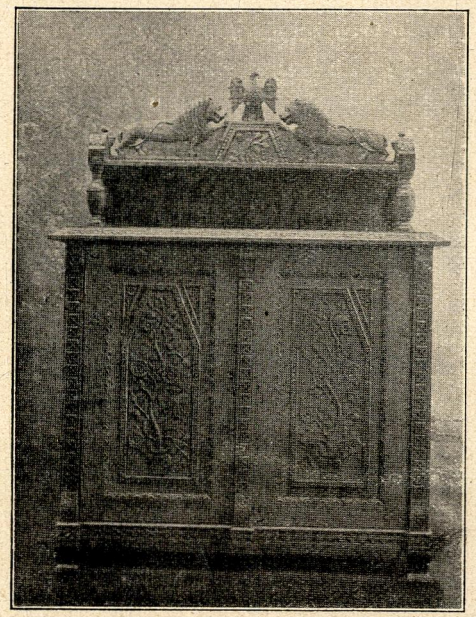

Шафка з дерева (Кустарна Спілка).

вом російської і потім української революції. Вона тісно вяжеться з подіями на сході і в такім звязку лишень зрозуміла. Протягом цеї доби раштатський табор стається дійсно українським, де національне почуття обхоплює з невеликими виїмками цілу 12-тисячну масу. Просвітний рух сходить на другий плян, а замісць цього стає на першім місци політика в звязку з орґанізаційним життям громади. Кінець цеї доби виказує коло

1500 зорґанізованих людей і коло 2500 людей, які відбули курси чи виклади.

Тим способом українська громада в таборі полонених у Раштаті має свою історію. Ця історія, це маленька частина історії визвольного руху українського народа в часі великої, світової війни. І тут таксамо, як на обширній території України в часі світової війни, доконався великий переворот духовий. Ріжниця тільки в цьому, що коли там цей переворот виявився у формі революції, то тут він був наслідком дуже скорої еволюції.

Одно й друге принесло нашому народові поширення і поглублення національного почуття. Українська громада в Раштаті показала стільки духового здоровля і стільки здібности до розвою, що, можна напевно сподіватись, вона буде цінною частинкою у великій масі українського народа. Нашому народові треба передовсім освіти й орґанізації, а одне й друге навчились власне цінити члени української громади в Раштаті. Це те цінне, що вони приносять з полону до дому.

Спис

викладів і курсів, які відбулись у раштатському таборі від початку просвітної роботи тамже дня 12. травня 1915. до виїзду другого січового відділу дня 3. березня 1918 на Україну.

Увага.

Цей спис окремих викладів і курсів неповний. Подано це, що можна було знайти в писемних джерелах, але крім цього відбулося багато викладів, про які в джерелах загально лише сказано, без подання тем викладів. — В списі не узгляднено теж цих курсів, які мали характер курсів народньої школи. Імена референтів теж не все повні, бо так їх подано в джерелах, а часом їх зовсім не подано. — В списі не узгляднено теж рефератів про світові події у звязку з українською справою, що відбувалися кождого тижня й були виголошувані членами Просвітного Виділу і членом Президії Союза визволення України Скорописом-Йолтуховським. —

Доба перша.

(12. 5. 1915 до 31. 8. 1915.)

А). Виклади.

Бензя Петро, Повстання і розвиток держави.
— — Політично-державне життя Швайцарії.
— — Суть конституції.
— — Горожанські права.
— — Політична плятформа Союза визволення України.
— — Що таке конституція?
Митієвський Марко, Як мужик у всіх у довгу остався?
— — Суспільні кляси.

Др. Перфецький Роман, Вага просвіти й науки.
— — Основні конституційні права.
— — Устрій держав в Европі.
— — Значіння просвіти.

Б). Курси.

Безпалко Осип, Суспільні інституції з клясового становища.
Гуцайло Евген, Практична наука фотографії.
Др. Перфецький Роман, Історія України від основання Київської держави до Ярослава Мудрого.
Др. Смаль-Стоцький Роман, Шевченкові твори (3 лекції).

Доба друга.

(31. 8. 1915 до 9. 2. 1916.)

А). Виклади.

Безпалко Осип, Пророки і їх соціяльні змагання.
— — Старинна Греція і її устрій.
— — Греки й держава Платона.
— — Тома Морус.
— — Франка »Лис Микита«.
— — Мануфактурна доба.
— — Три великі утопісти.
— — Французька революція.
— — Розвиток промислу.
— — Капіталізм і середня власність.
— — Зміна погляду на працю.
— — Праця жінок і дітей.
— — Значіння Тараса Шевченка для українського народу.
— — Характеристика капіталістичного ладу.
— — Автономія України.
— — Значіння Січі.
Бензя Петро, Державні довги (2 рази).
— — Державні видатки (2 викл.).
— — Статистика господарського життя Сполучених Держав Америки.
— — Горожанські права (2 рази).
— — Статистика господарського життя Швайцарії.
— — Промислові кризи.
— — Берлін.
— — Повстання й розвиток держави.
— — Світова торговля.

Бензя Петро, Вага просвіти для народніх мас (3 рази).
— — Значіння рідної мови.
— — Державне життя Швайцарії.
— — Громадські права.
— — Розвиток сільського господарства в Росії.
— — Як розходяться народні гроші?
— — Суть держави і як вона повстала.
— — Земельна справа в Росії.
— — Вага орґанізації.
— — Визвольна боротьба в Росії в 1905. р.
— — Просвітна робота в таборі.
— — Стан робітничої кляси в Росії з другої половини 80-тих років до 1905 (2 рази).
— — Шевченко як поет і громадянин.
— — Конституція в Швайцарії.
— — Стан робітничої кляси в Росії.
— — Парляментаризм.
— — Французька революція.
— — Визвольний рух у західній Европі в 1848. р.
— — Політичні партії в Росії.
— — Господарське життя Швайцарії.
— — Москвофільство української інтеліґенції.
— — Форми робітничих орґанізацій в західній Европі.
— — Що таке страйк і бойкот?
— — Повставання релігій.
— — Що коштує війна?
— — Визволення селян з кріпацтва в Росії.
— — Утопічний соціялізм.
— — Від утопічного до наукового соціялізму.
— — Червона неділя в Петербурзі в 1905. р.
— — Національна справа й робітництво.
— — Війна й робітництво.
— — Парижська комуна.
— — Розвиток капіталізму.
— — Комуністичний маніфест.
— — Капіталізм і пролєтаріят.
— — Еволюція і катастрофи в суспільстві.
Бондаренко Михайло (Іваницький), »Великий Льох« Шевченка (3 викл.).
— — Значіння Шевченка для українського народа.
— — Користь з істнування Аґрарної Секції в таборі.
— — Малоземелля в Росії.
Волосів Арсен, Італійські кооперативні спілки.

Волосів Арсен, Боротьба за землю й волю в Росії.
— — Як повстала релігія?
— — Якої нам треба школи?

Гуцайло Євген, Політичний й економічний лад Швайцарії.
— — Молочна господарка швайцарських громад (3 викл.).
— — Вільгельм Тель як суспільний діяч.
— — Землетруси й вулькани.
— — Дещо з палеонтольоґії (3 викл.).
— — Штука друкарська (2 викл.).
— — Звідки взявся чоловік? (2 викл.)
— — Соняшна система (2 викл.).
— — Змисли у звірят.
— — Подорож на північний бігун.
— — Будова людського тіла (3 викл.).
— — Передісторична доба в історії України.

Загурський, Земельна справа в Зеляндії.

о. Катеринюк Петро, Моральне зло і гріхи.
— — Християнські чесноти.
— — Молитва, віра й християнська мораль.
— — Місця Богослуження.
— — Внутрішне уладження церкви.
— — Свята й пости.
— — Богослужебні приналежности.

Крижановський Олександер, Кінець світа.

Лепкий, Богдан, Слово о полку Ігоревім (2 викл.).
— — Володимир Мономах і його заповіт.
— — Ґенеза козаччини.

Митієвський Марко, Економічне становище й орґанізаційне життя робітників у Росії.

Мороз Василь, Вибрані пісні Федьковича.
— — Як мужик став довжником у всіх.

Найко, Розвій садку (3 викл.).

Падалка Валеріян (Бахталовський), Боротьба за »сонце«.
— — Тіла прості й зложені; тіла тверді, текучі й ґазові.
— — Серце, кров і її круження.
— — Скриті вороги людства (бактерії).
— — Сільська кооперація в Данії.
— — Сільська кооперація в Ірляндії.
— — Діяльність французьких хліборобських спілок.
— — Значіння соли для людей.
— — Камінне вугілля.

Падалка Валеріян (Бахталовський), Німецька сільська кооперація.
— — Життя людей в старі часи, початки поділу праці.

Паращук Михайло, Дещо з української штуки.

Др. Перфецький Роман, Революція в західній Європі і український національний рух у Галичині в 1848. р.
— — Національний розвій австрійської України.
— — Державні устрої.
— — Автономія й федералізм.
— — Історія повстання Союзних держав Америки.
— — Державний лад Союзних держав Америки.
— — Історія Швайцарії і її державний лад.
— — Державний і суспільний лад німецької держави до 1806. р. (2 викл.).
— — Окремішність українського народа від московського і польського.
— — Короткий начерк сучасних, державних устроїв і суть основних горожанських прав.
— — Рільничі меліорації (2 викл.).
— — Памятки старинної Греції.
— — Політична історія Німеччини від 1806. до 1848. р.
— — Політичний лад альпейських країв і чеського королівства в хвилі злуки під династією Габсбурґів.
— — Суть національного питання.
— — Північно-італійські міста в середних і нових часах і вплив їх як культурних осередків на Україну за часів Петра Могили.
— — Національний розвій галицьких українців.
— — Що таке конституція?
— — Вага орґанізації в громадськім життю.
— — Які суспільні причини складаються на долю народів?
— — Природні условини розвою України.
— — Як повстало і зникло кріпацтво в Росії?
— — Ціль і вага політичних наук.
— — Україна в державнім буджеті Росії.
— — Ріжниця між конституцією і абсолютизмом.

Початок О., Що таке соціялізм?

Сергіїв, Шкідливість трехпільної господарки.
— Оброблювання землі і вплив воздуха на почву й ростини.
— Фосфор, азот, кістяна мука й калі, та їх користь у рільнім господарстві.
— В який спосіб уліпшується почва мінеральними складниками?
— Меліорація в господарстві.
— Господарські машини для озимини.

Сергіїв, Культура бараболі.
— Культура вівса.
— Культура ячменю.
— Життя ростин.
— Перехід »общинного« користування землею до приватного.
— Хороби дерев.
— Скотоводство у наших селян.
— Спора й чим вона ріжниться від зерна.
— Способи боротьби з грибами на ростинах.
— Поправа раси домашніх звірят.
— Як доглядати молочні корови?
— Перехід від трьохпільної господарки до чотиропільної.
— Пятипільна господарка.
— Годівля рогатої худоби.
— Молочарство.
— Обчищування насіння і пізнавання його.
— Плекання й вибір розплодових звірят.
— Загальна культура ростин.

Слюсарчук, Земельна справа.
— Десять літ конституції в Росії і Державна Дума.
— Земельні порядки в Зеляндії.
— Значіння цеї війни для українців.
— Чи є тепер панщина?
— Значіння рідної мови.
— Як мужик став довжником?
— Швайцарська Спілка.
— Значіння часописі для народу.
— Селянські розрухи в Росії 1905. р.

Соломонів, Повстання селян в Анґлії.
— Форми державного устрою.

Тарасовський Яків, Хліборобські спілки у Франції.
— — Неприхильне становище московської демократії до української справи.
— — Національні антаґонізми.

Терлецький Омелян, Занепад народів.

Б). Курси.

Десятовський і Ведмідь Євген, Наука рисования й мальованнѧ.
Гуцайло Євген, Практична наука фотоґрафованнѧ.
Лепкий Богдан, Історія української літератури й мови.
Мороз Василь, Історія культури.
Паращук Михайло, Практична наука в різьбленню з дерева.

Пачовський Василь, Історія України.
— — Історія Росії.
— — Вибрані питання з української літератури.

Др. Перфецький Роман, Наука хорального співу.

Тарасовський Яків, Наука граматики української мови.

Терлецький Омелян, Наука хорального співу.
— — Наука елєментарних засад музики.

Доба третя.

(9. 2. 1916 до 12. 12. 1916.)

А). Виклади.

Баклинський Гнат, Молочарські спілки в Німеччині й Данії.
— — Що таке клітина, матерія, орґан?
— — Як поводитись з бжолами?
— — Діяльність бактерій в молоці.
— — Вплив корму на якість коровячого молока.
— — Клясифікація звірят.

Безпалко Осип, Пропорціональні вибори.
— — Жіноче виборче право.
— — Статистика України (2 викл.).
— — Свобода слова устного й друкованого.
— — Будучність України під Росією і як самостійної провінції иньшої держави.
— — Школа, церков, і їх орґанізація.
— — Жадання українців від Росії.
— — Урядництво й суд, їх орґанізація й демократизація.
— — Чи потрібна українському народові школа?
— — Наше завдання на випадок німецької офензиви на Україну.
— — Робітниче питання як питання цілої суспільности.
— — Охорона робітництва офіціяльними партіями і правительством.
— — Економічний визиск України Москвою.
— — Які орґанізації закладати на Україні?
— — Що робити по повороті до Росії?
— — Як може виявитися народний рух по війні на Україні, і наше становище в нім.
— — Значіння орґанізації.
— — Внутрішня мобілізація в Німеччині.
— — Як вибороти українську школу?
— — Церков на Україні.

Бензя Петро, Комуністичний маніфест.
— — Середня Європа перед 1848. р.
— — Демократизація державного життя.
— — Робоче законодавство.
— — Західна Європа в 1848. р.
— — Контрреволюція в західній Європі в XIX. ст. (2 викл.).
— — Завдання робітничої кляси (2 викл.).
— — Суть і теорія французького синдикалізму.
— — Відношення робітничої кляси до професійних спілок.
— — Робітнича партія й селянство.
— — Земельна справа на Україні (2 викл.).
— — Теорія й практика французького синдикалізму (3 викл.).
— — Народня міліція (2 рази).
— — Жидівське питання на Україні.
— — Загальний страйк.
— — Виборче право.
— — Парляментарний спосіб ведення нарад.
— — Виборчий закон до Державної Думи (2 рази).

Берекет, Страйк і бойкот.
— Орґанізації й держави.
— Земельна справа в Зеляндії.

Бондаренко Михайло (Іваницький), Земельна справа.
— — Аґрарна проґрама Маслова.
— — Українська школа на Україні.

Волосів Арсен, Що таке кооперація?

Волошин Яків, Гетьман Іван Мазепа.
— — Гетьман Богдан Хмельницький.
— — Як Петро І. і Катерина II. нищили Україну?

Григоренко, Що ми повинні робити, як німці заберуть Україну по Дніпро?

Гуцайло Євген, Будова людського ока.
— — Як повстають образи в людськім оці?
— — Змисл слуху.
— — Змисл дотику.
— — Змисл нюху.
— — Змисл смаку.
— — Будова людського тіла (2 викл.).
— — Бжільництво (3 викл.).
— — Будова легких, віддихання і круження крові.
— — Дещо з гіґієни.
— — Праця бжоли у ріжних порах року.
Калюжний, Значіння Січі.

Карманський Петро, Життя українців в Америці.
— — Соціяльний і культурний побут українців у Канаді.

о. Катеринюк Петро, Внутрішне уладження церкви.
— — Життя й діяльність Тараса Шевченка.
— — Церковна справа на Україні.

Др. Кузеля Зенон, Сліди національно-державної свідомости у старо-українському письменстві.
— — Національна свідомість в українській народній словесности (думах і піснях).
— — Українське письменство перед Котляревським.
— — Про суть і значіння української етноґрафії (з практичними порадами, що і як збирати).

Левченко, Ростинний світ України.

Миколаєвич Адам, Франка »Мойсей«.
— — Адміністрація в Галичині.
— — Порядки в Галичині.
— — Загальний погляд на діяльність Тараса Шевченка.
— — Шевченка »Гайдамаки« (2 викл.).
— — Франка »Панські жарти«.
— — Літературна діяльність Осипа Федьковича.
— — Дещо з психольоґії (3 викл.).
— — Наші історичні перекази.
— — Січ у Галичині.
— — Українські леґенди й казки.
— — Вибрані твори Шевченка.
— — Оповідання Грінченка.
— — Боротьба за університет і зміну несправедливого виборчого закона в Галичині.
— — Повстання Хмельницького (2 викл.).
— — Винниченкова драма »Базар«.
— — Будда й буддизм.
— — Лісова пісня Лесі Українки.
— — Історія виховання.
— — Куліша »Маруся Богуславка«.
— — Методика в науці.
— — Грінченка »Олеся«.
— — Куліша »Турова круча«.
— — Олеся »По дорозі в казку«.
— — Головні засади ґиґієни.
— — Життєпись Івана Франка.
— — Кобилянської »В неділю рано зілля копала«.
— — Котляревського »Енеїда«.

Миколаєвич Адам, Життепись Шевченка і його поеми »Причинна« і »Гамалія«.
— — Як розвивалась українська повість?
— — Едити Зальцбург »Син України«.
— — Франка »Каменярі«.
— — Швайцарія колись і тепер.
— — Гетьман Іван Мазепа й битва під Полтавою.
— — Тобилевича »Понад Дніпром«.

Мороз Василь, Стефаника »Камінний хрест«.

Найко, Як плекати кущі порічок?
— Як дерева розмножуються?
— Як треба садити дерева?
— Як заходитись коло старших дерев?
— Шкідники наших дерев і средства охоронні.
— Парники.
— Медоносні відміни дерев і цвітів.
— Культура ананаса в оранжерії.
— Управа цибулі, буряків і моркви.
— Управа чісника, огірків і редькви.
— Управа деяких ярин.
— Плекання цитрини й померанчі в оранжерії.
— Цвітоводство в кімнаті і у відкритому ґрунті.
— Як повинні провадитися роботи в саді в зимі, щоби получити гарний урожай.
— Робота в саді на весну і садження овочевих дерев.
— Робота в саді в літі і осені.
— Звідки прийшли в Европу овочеві дерева?
— Природні услівя для культури овочів.
— Звідки прийшли в Европу огородові ростини?
— Огородова робота.
— Роди почви під садовину.
— Ободрення почви під садовину.
— Яке місце відповідне під огород?
— Як чередувати ростини в огороді?
— Устройство парника (2 викл.).
— Устройство шкілки дерев і очкування дерев.
— Управа капусти.
— Як виплекати з очкування овочеві дерева?

Падалка Валеріян (Бахталовський), Що таке кооперація?
— — Акціонерні Спілки.
— — Основні засади системи Роджделъ (2 викл.).

Пархоменко Тиміш, Дещо з економії.

Рожко, Кооперація і сучасний економічний розвій.
— Фурє і його пророцтва що до кооперації.
Семенів, Короткий погляд на історію українського театру і біографія Тобилевича.
Сербин, Діяльність Шевченка.
Сергіїв Євген, Повстання почви і її хемічний склад.
— — Знаряди господарські (3 викл.).
— — Значіння навозу в рільній господарці.
— — Охорона пожиточних ростин против шкідливих (2 викл.).
— — Спеціяльна культура пшениці й жита.
— — Боротьба зі шкідниками пшениці й жита (2 викл.).
— — Значіння коней в життю селян.
— — Значіння окопових ростин у плодозміні.
— — Управа кукурудзи.
— — Будова голови коня.
— — Ростини бульбясті й корінкові.
— — Значіння окопових ростин у плодозміні і в ужитку селян.
— — Культура бобу, гороху й сочевиці.
— — Стручкові ростини (3 викл.).
Сиротенко Григорій, Що таке національність?
— — Що таке наука і яке її значіння для нас?
— — Значіння української мови в судах.
Др. Сімович Василь, Українська правопись у порівнанні з російською (3 викл.).
— — Поява Котляревського в українській літературі.
Др. Смаль-Стоцький Стефан, Адміністраційний лад на Буковині.
Соломонів, Земельне питання на Україні.
— Визволення селян з кріпацтва.
— Економіка в політиці.
Скоропис-Йолтуховський Олександер, Аґрарна справа на Україні.
Сугак, Як може попасти в полон ціла армія?
— Яку вагу в життю держави має просвіта?
Тарасовський Яків, Повстання на Патьомкині.
— — Боротьба Чехів в Австрії за свої національні права.
Чумак Петро, Як провадити засідання?

Крім того були ще такі виклади:

Можливість самостійної України по війні.
Національна справа.
Орґанізування товариств.
Окремішність москалів від українців.
Що повинні ми робити, коли будемо під німецьким панованням?
Жидівське питання.

Б). Курси.

Вовчок Марко, Елєментарні засади музики.
Волосів Арсен, Наука кооперації.
Десятовський і Ведмідь, Наука малярства.
Загурський М., Історія України.
Карманський Петро, Історія української літератури.
о. Катеринюк Петро, Виховання дітей.
— — Історія української літератури.
— — Історія церкви.
Др. Левицький Володимир, Наука кооперації.
Мороз Василь, Історія культури.
Найко, Практична наука управи ярин.
Падалка Валєріян (Бахталовський), Наука кооперації.
— — Кредитові товариства в Росії.
Поляків Петро, Наука хорального співу.
Паращук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.
Рожко, Наука кооперації.
Др. Смаль-Стоцький Роман, Введення в історію української літератури найновіщої доби.
— — Наука української граматики.
Др. Смаль-Стоцький Стефан, Твори Шевченка.
— — Граматика української мови.
Сугак, Історія цивілізації Європи.
Шаповал Микола, Історія України.
Наука гри на струнних інструментах.

Доба четверта.

(12. 12. 1916 до 11. 3. 1917.)

А). Виклади.

Бензя Петро, Парляментаризм і політичні партії.
— — Національне питання й робітництво.
— — Партійна тактика.
Берекет, Деякі твори Івана Франка.
— Людський кістяк.
— Твори Франка й Самійленка.
Бондаренко Михайло (Іваницький), Адміністраційний устрій Росії.
— — Адміністраційний устрій на Україні.
— — Самоуправа сільських громад.
Бондарів, Дві руські народности.

Волосів Арсен, Грецька мітольогія (2 викл.).
— — Господарські відносини на Україні.
— — Праця й вартість товарів.
— — Дещо з політичної економії.
— — Родинний устрій у давних греків.
— — Школи на Україні.
— — Виховування дітей.

Гуцайло Євген, Міжнародні борби за істнування.
— — Господарське й духове виховання.
— — Господарське й духове виховання в борбі за істнування.
— — Земельне питання в римській державі.
— — Вплив христіянства на національну економію і земельні права в початках середних віків.
— — Становище великої земельної власности в початках середних віків.
— — Повстання прав і держав.
— — Ріжні уладження й держави.
— — Що таке анархізм?
— — Міжнародні взаємини (2 викл.).
— — Право й мораль.
— — Становище Америки супроти мирових заходів.
— — Народи й держави в міжнародній боротьбі за істнування.
— — Господарське й духове виховання народів у боротьбі за істнування.
— — Земельне питання в Вавилоні, у жидів і греків.
— — Земельне питання в римській державі за часів Августа.
— — Вплив христіянства на суспільні відносини і на права земельних робітників.
— — Становище великої земельної посілости в початках середних віків.
— — Суть феодалізму.
— — Сільське земельне право в середніх віках.
— — Гірництво й права гірників у середніх віках.
— — Становище Америки під теперішну війну.
— — Торговля й купецтво в середніх віках.
— — Повстання рас і народів.
— — Вплив супружжя на виховання й обичайність.
— — Прометей в українській поезії.
— — Земельне право міст західної Європи 1300—1700.

Засядько, Три етапи розвитку хліборобства на Україні.

Ігнатенко, Австралія і її політичний устрій.

о. Катеринюк Петро, Про виховання.

о. Катеринюк Петро, Про самовбійство.
— — Політичні партії.

Левченко, Україна з ґеоґрафічного погляду.
— Український народ як антропоґеоґрафічна одиниця.

Максимович, Національний суд.
— Як треба українському народові боротись за українську школу?
— Державні закони.
— Право власности й володіння.

Миколаєвич Адам, Кого повинні ми післати до Ґенеральної Ради?
— — Що таке нація?
— — Як болгари здобули собі волю?
— — Карпенка-Карого »Сава Чалий«.
— — Значіння Котляревського в українській літературі.
— — Маркіян Шашкевич.
— — Мих. Грушевський, як учений і громадянин.
— — Діяльність Федьковича (2 викл.).
— — Артемовський-Гулак і Гребінка.
— — Леонід Глібів.
— — Франка »Захар Беркут«.
— — Магомед і його наука (2 викл.).
— — Наука Христа (2 викл.).
— — Людське тіло і його головні недуги.
— — Українська народня словесність.
— — »Тарас Бульба« Гоголя.
— — Гетьман Петро Дорошенко.
— — Літературна діяльність Марка Вовчка (2 викл.).
— — Гетьман Іван Мазепа.
— — Народні вірування в українській літературі.
— — Якого ладу треба домагатись у незалежній українській державі?
— — Нація й національність.

Мороз Василь, Діяльність Куліша.
— — Дім, родина, релігія й військо у греків.
— — Дикість і варварство людей.
— — Ідеал соціялістичної держави.
— — Значіння преси.
— — Морґана »Первісне суспільство« (2 викл.).

Найко Я., З яких частин складається ростина?
— — Клітина в ростині.
— — Вибір місцевости під садки.
— — Овочеві вина (2 викл.).
— — Хемічний склад овочевих вин.

Найко Я., Селянський огород.
— — Вибір місця під огород.
— — Як треба справляти в огороді почву?
— — Овочевий садок.
— — Огородництво.
— — Природні багацтва на Україні.
— — Культура ананасів.
— — Культура огірків, дині й кавунів.
— — Причина неплодородности овочевих дерев.
Рожко, Кооперація й соціялізм.
Рождественський, Дещо з ґеольоґії.
— Повстання землі з ґеольоґічного погляду.
Сербин, Мазепа і його наслідники.
Сергієнко, Повстання землі і її рухи.
Чумак Петро, Винниченка »Записна книжка«.

Крім того були ще такі виклади:

Розвій родини.
Введення в національну економію.
Українські політичні партії.
Національний рух.
Що таке парляментаризм?
В народі сила.
Відношення московського уряду до українського народу.
Російські визвольні маніфести (з нагоди маніфесту Николая Николаєвича).
— — Якого нам треба виборчого права на Україні?

Б). **Курси.**

Десятовський, Наука малярства.
Паращук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.

Доба пята.

(11. 3. 1917 до 3. 3. 1918.)

А). **Виклади.**

Бондаренко Михайло (Іваницький), Вибух українського руху.
— — Аґрарна реформа Чернова.
— — Націоналізація землі.
Квашенко, Що таке автономія?
Миколаєвич Адам, Про чахотку.
— — Нервові хороби.
— — Франка »Мойсей«.

Миколаєвич Адам, Розвиток національної ідеї.
— — Початки козаччини.
— — Життя Івана Франка.
— — Національність і культура.
Осадчий, Повстання Полуботківців і російська революція.
Др. Сімович Василь, Одиниця й громада.
— — Що таке нація?
— — Державні й недержавні нації.
— — Діяльність Куліша (2 викл.).
— — Діяльність Марка Вовчка.
— — Нація й національність.
— — Національний і націоналістичний.
Черчик, Стан хліборобства на Україні.
Політичний лад Сполучених держав Півн. Америки.
Зріст реакції в Росії.
Державний устрій Швайцарії.
Державний устрій Австро-Угорщини.
Державний устрій Німеччини.
Державний устрій Франції.
Який кращий устрій в теперішній добі для Росії?
Як підготовлялася теперішня війна?
Російська революція.

Б). Курси.

Паращук Михайло, Практична наука різьбарства й гончарства.
Миколаєвич Адам, Основи психольогії й льогіки.
Др. Сімович Василь, Дидактика.
— — Метода в навчанню української мови.
— — Історія української літератури від Котляревського до Шевченка.

Показчик.

Аґрарна Секція 11, 106, 115, 116, 128, 138, 167, 168, 187, 206, 207, 230, 270.

Андріюк, Денис, член громади у Вецлярі 387, 388, 390.

Артистична Секція 106, 118, 119, 120, 126, 218.

Базилевич, чл. гр. у Зальцведелі 387, 390.

Байлів, чл. П. В. 274, 275, 321.

Баклинський, Гнат, чл. гр. 263, 413.

Бахір, Василь, чл. гр. у Вецлярі 387, 390.

Бахталовський, Валеріян, див. Падалка.

Безпалко, Осип, голова П. В. і Ґен. Ст. 68, 69, 70, 74, 89, 97, 128, 129, 130, 176, 197, 199, 231, 270, 271, 272, 273, 274, 279, 285, 292, 294, 297, 321, 408, 413.

Бензя, Петро, член П. В. 52, 60, 66, 128, 266, 272, 273, 274, 327, 334, 391, 407, 408, 409, 414, 418.

Березняк, чл. гр. у Зальцведелі 387.

Берекет, чл. гр. 235, 263, 327, 346, 414, 418.

Бібліотека 72, 73, 147, 150, 214, 246, 247, 295, 328, 342, 377, 384.

Білан, чл. гр. 129, 263.

Біличенко, Михайло, чл. гр. 221, 263, 297, 327.

Богослуження 148, 149, 245, 249, 300, 316.

Бондарь, Тимотей, чл. гр. 263.

Бондаренко, чл. гр., артист театру 222.

Бондаренко, Михайло (Іваницький), чл. П. В. 65, 74, 107, 128, 209, 270, 272, 273, 274, 297, 321, 327, 363, 377, 380, 409, 414, 418, 421.

Бондарів 346, 418.

Бондарук, чл. гр. 327.

Борусовський, чл. гр. 129.

Вдовиченко, чл. гр. 263.

Ведмідь, Євген, чл. гр. 129, 235, 263.

Вецлярський табор 9, 42, 48, 152, 155, 265, 266, 267, 268, 294, 298, 334, 335, 337, 342, 345, 350, 387, 390, 391, 392, 393, 395.

Виклади 60, 69, 70, 71, 72, 73, 81, 88, 91, 94, 95, 112, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 147, 149, 152, 211, 233, 234, 236, 238, 239,

240, 241, 242, 243, 249, 310, 311, 313, 316, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 340, 370, 371, 375, 376, 378, 387, 393, 407.
Відродження, клюб 228, 270, 279, 296, 330, 367.
Віча 69, 70, 76, 82, 83, 84, 85, 87, 89, 90, 91, 92, 95, 112, 126, 175, 225, 226, 227, 327, 328, 350, 374.
Вовчок, Марко, чл. П. В. 191, 270, 274, 275, 321, 418.
Воєнне пруське Міністерство 10, 25, 26, 29, 63, 79, 130, 157, 168, 174, 265, 278, 302, 336, 337, 367, 387, 388, 389, 392, 393, 394, 396, 397, 398.
Войціх, Дмитро, чл. гр. 237, 263.
Волик, чл. гр. 93.
Волосів, Арсен, голова Ґен. Ради 129, 235, 263, 266, 297, 327, 352, 356, 364, 387, 388, 409, 410, 414, 418, 419.
Волошин, Дмитро, чл. гр. 129, 263, 329.
Волошин, Яків, чл. гр. 129, 165, 263, 414.

Гайдай, чл. гр. 129.
Гладкий, чл. гр. 191.
Голома, чл. гр. 297.
Гондарук, чл. гр. 327.
Горбенко, Др., чл. П. В. 274, 275, 321.
Григоренко 414.
Гришко 390.
Гуцайло, Євген, чл. П. В. 74, 147, 209, 271, 272, 273, 327, 363, 408, 410, 412, 414, 419.
Ґенеральна Рада 11, 82, 96, 129, 130, 161, 162, 167, 182, 183, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 224, 230, 269, 287, 264, 296, 298, 301, 302, 308, 309, 310, 315, 316, 322, 337, 345, 347, 348, 350, 351, 353, 354, 357, 358, 362, 363, 364, 395, 366, 369, 390.
Ґенеральна Старшина 11, 24, 28, 29, 42, 129, 130, 172, 174, 176, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 211, 216, 228, 229, 230, 243, 255, 268, 269, 276, 287, 288, 294, 295, 296, 298, 299, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 313, 316, 320, 322, 323, 330, 331, 334, 337, 338, 339, 340, 345, 346, 350, 352, 357, 358, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 371, 390, 395.

Делеґація С. В. У. у Раштаті 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 71, 74, 100.
Десятовський, чл. гр. 263, 412, 418, 421.
Дорошенко, Володимир, член През. С. В. У. 19.
Драматичне Товариство ім. Тобилевича 193, 218, 219, 220, 230, 270, 295, 316, 317, 318, 368, 372, 373, 380, 394.

Єдність, кооперативне товариство 229, 230, 316, 318, 373, 385.
Ємець, Федір, чл. гр. у Вецлярі 387.

Жидівський Просв. Виділ 215, 320.
Жук, Андрій, чл. През. С. В. У. 19, 402.

Загурський, М., чл. гр. 237, 263, 410, 418.

Зальцведельський табор 9, 42, 48, 152, 155, 265, 266, 267, 268, 272, 334, 335, 342, 350, 387, 390, 392, 393, 395, 396.
Засядько, чл. гр. 356, 419.
Зводні баракові 228, 230.
Зелізняк, Ґімн. тов. 117.
Зірко 129.

Іваницький, див. Бондаренко Михайло.
Ігнатенко, чл. гр. 327, 419.

Калюжний, чл. П. В. 270, 274, 275, 297, 321, 356, 414.
Карманський, Петро, чл. П. В. 270, 272, 273, 274, 321, 324, 414, 418.
Катеринюк, Петро о., чл. П. В. 11, 97, 148, 156, 272, 273, 274, 297, 309, 321, 327, 380, 398, 410, 414, 418, 419, 420.
Квашенко, чл. гр. 377, 421.
Кирилюк 129.
Ковалів, чл. гр. 391.
Козак, Мартин, офіцер в »Укр. Відділі« 67, 78, 79, 96, 157, 158, 279, 282, 337, 389.
Козловський, Всеволод, секретарь През. С. В. У. 19, 25, 27, 45, 391, 398, 401, 402.
Койп, Еріх, Др. 22, 23, 24, 41.
Комендантура рашт. табору 62, 80, 95, 123, 158, 225, 278, 279, 283, 337.
Команди робітничі 32, 154, 174, 246, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 279, 283, 289, 299, 300, 305, 330, 331, 332, 333, 342, 353, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 402.
Комітет адміністраційний 217, 230; кіновий 188, 228, 230, 270; по будові памятника 184, 228, 230.
Конференції міжтаборові 352, 353, 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397.
Кравчук, Микола (Чалий), чл. гр. 263.
Кривусів, Антін, чл. гр. 129, 130, 148, 221, 235, 263.
Крижановський, Олександер, чл. гр. 129, 148, 209, 235, 263, 297, 327, 352, 356, 387, 410.
Кузеля, Зенон Др., чл. П. В. 272, 387, 415.
Кулинич, чл. гр. 377.
Курси див. виклади.
Кустарна Спілка 11, 70, 81, 82, 105, 118, 120, 121, 124, 128, 133, 143, 146, 150, 152, 221, 222, 230, 245, 270, 291, 292, 296, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 342, 343, 373, 381, 405.

Левицький, Віктор, переводчик 65, 74, 97.
Левицький, Володимир, Др., чл. П. В. 270, 272, 387.
Левченко, чл. гр. 64, 237, 263, 327, 414, 418, 420.
Легенький, чл. гр. 377.
Лепкий, Богдан, чл. П. В. 98, 272, 410, 412.
Лисенко, Василь, чл. гр. 190, 235, 263, 266, 297.
Лисецький, Пилип, чл. гр. у Вецлярі 390.
Литвиненко, Володимир, чл. гр. 129, 130, 235, 263.
Любберс, Вальтер фон, офіцер при Воєннім Міністерстві 22, 24, 25, 37, 63, 130, 157, 265, 280.
Лянґ, Карло Людвик, команд. рашт. табору 79, 282.

Максименко, чл. гр. 263.
Максимович, чл. П. В. 272, 274, 275, 297, 321, 327, 420.
Малярня 121, 146, 221, 246, 318.
Меленевський, Маріян, чл. През. С. В. У. 19, 402.
Мельник, чл. гр. 263.
Менцінський, Модест, оп. співак 26, 265.
Миколаєвич, Адам, чл. П. В. 191, 272, 273, 274, 321, 377, 380, 395, 398, 415, 416, 420, 421, 422.
Минько, чл. гр. 129, 148, 327.
Митієвський, Марко, чл. П. В. 14, 97, 407, 415.
Мороз, Василь, чл. П. В. 74, 128, 270, 272, 273, 274, 321, 327, 377, 380, 390, 410, 412, 416, 418, 420.
Мужі довірря 254, 255, 256, 257, 260, 271, 303, 305, 330, 331, 332, 380, 382, 385, 397.

Найко, Я., чл. гр. 263, 327, 410, 416, 418, 420, 421.
Національна Секція (Товариство) 11, 85, 88, 89, 90, 92, 95, 100, 101, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 134, 152, 157, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 181, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 203, 211, 212, 213, 216, 217, 227, 229, 230, 270, 271, 277, 282, 300, 310, 311, 314, 321, 344, 345, 346, 357, 368, 370.
Німецькі власти 19, 28, 30, 47, 62, 67, 95, 96, 106, 124, 125, 156, 157, 158, 185, 252, 254, 278, 280, 336, 337, 347, 358, 372, 397, 398, 399, 400.
Ободяник, чл. гр. 263, 271.
Онищенко, чл. гр. 263.
Орґанізація зводних 184, 270.
Осадчий, чл. гр. 377.

Падалка, Валєріян (Бахталовський), чл. П. В. 65, 74, 128, 270, 272, 273, 274, 410, 416, 418.
Пазів, чл. гр. 175.
Панасюк, чл. П. В. 274, 321.
Паращук, Михайло, чл. П. В. 82, 97, 120, 121, 128, 146, 148, 270, 272, 273, 274, 321, 373, 380, 411, 412, 418, 421, 422.
Патай, чл. гр. 377.
Пачовський, Василь, чл. П. В. 85, 97, 151, 274, 297, 321, 413, 416.
Пархоменко, Тиміш, голова Ґен. Ст. 352, 356, 365, 366, 377, 387, 388, 390.
Перфецький, Роман, Др., чл. П. В. 89, 97, 101, 107, 128, 129, 266, 273, 308, 408, 411, 413.
Петренко, Григорій, голова Ґен. Ст. 367, 375, 395.
Петровський, Осип, чл. гр. 237, 263.
Підлісний, чл. гр. 263.
Пожиган, чл. гр. у Вецлярі 387.
Поляків, Петро, чл. гр. 93, 145, 263, 418.
Політична Секція див. Національна Секція.
Полуботок, Олекса, чл. гр. 50, 61, 63, 89, 129.
Початок, О., чл. П. В. 52, 97, 411.
Праця, товариство, див. Соціяльна Секція.

Просвітна Секція 116, 193, 207, 208, 211, 229, 230, 266, 270, 277, 295, 313, 370.
Просвітний Виділ полонених учителів 11, 208.
Просвітний Виділ С. В. У. 24, 28, 36, 40, 42, 47, 48, 67, 68, 70, 76, 82, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 107, 110, 115, 117, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 146, 147, 148, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 166, 168, 172, 173, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 184 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 197, 199, 225, 229, 251, 254, 255, 257, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 285, 286, 288, 292, 293, 294, 297, 298, 305, 306, 307, 308, 320, 321, 322, 323, 324, 335, 336, 338, 341, 380, 390, 399, 401, 402.
Просвітно-суспільне Товариство 75, 81, 85, 86, 103, 105, 107, 114.

Радченко, чл. гр. 274, 321.
Райлян, Іван, переводчик 97.
Редакційна Секція (Ред. комітет) 107, 109, 124, 125, 148, 176, 184, 187, 188, 216, 217, 230, 270, 295, 310, 314.
Робітничий гурток друкарів рашт. табору 315.
Рожественський 263, 327, 421.
Рожко 274, 297, 321, 327, 365, 417, 418, 421.

Савела, М., чл. гр. 237, 263.
Святун, чл. гр. в Зальцведелі 387.
Семенів, Олександер, чл. П. В. 272, 274, 417.
Сербин, чл. гр. 263, 271, 297, 327, 356, 417, 421.
Сергієнко, Н., чл. гр. 263, 327, 421.
Серґіїв, Є., чл. гр. 129, 130, 148, 263, 411, 412, 417.
Сидорів, чл. гр. 377.
Сиротенко, Григорій, чл. П. В. 191, 270, 272, 274, 275, 321, 417.
Сімович, Василь, Др., чл. П. В. 266, 273, 293, 370, 377, 380, 390, 398, 399, 417, 422.
Січ, товариство в таборі 11, 101, 111, 113, 114, 116, 117, 118, 128, 162, 166, 168, 170, 171, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 219, 230, 233, 245, 259, 260, 264, 266, 270, 271, 285, 286, 296, 300, 302, 303, 306, 308, 311, 312, 321, 335, 337, 340, 350, 359, 360, 361, 362, 368, 369, 370, 388, 399.
Скоропис-Йолтуховський, Олександер, чл. През. С. В. У. 10, 13, 15, 19, 24, 25, 26, 30, 42, 47, 68, 77, 91, 113, 160, 166, 172, 177, 190, 197, 199, 225, 265, 283, 285, 286, 287, 288, 293, 294, 336, 337, 339, 341, 346, 347, 348, 349, 350, 364, 367, 374, 384, 385, 387, 388, 390, 395, 396, 399, 401, 402.
Слюсарь, чл. гр. 129, 148, 263, 271, 417.
Слюсарчук 129, 148, 412.
Соломонів, Ісаак, чл. гр. 129, 130, 190, 263, 271, 363, 412, 417.

Соціяльна Секція (Праця, товариство) 85, 92, 100, 114, 115, 124, 127, 128, 170, 172, 193, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 229, 230, 270, 271, 296, 313, 314, 321, 334, 344, 345, 370, 371, 372, 400.
Союз визволення України 10, 19, 22, 23, 24, 26, 30, 36, 40, 42, 43, 48, 51, 55, 56, 57, 64, 74, 77, 90, 100, 116, 117, 127, 132, 148, 155, 159, 166, 185, 229, 247, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 293, 297, 298, 302, 303, 304, 320, 322, 335, 336, 338, 341, 342, 346, 350, 351, 358, 364, 391, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 402.
Смаль-Стоцький, Роман, Др., чл. П. В. 272, 274, 321, 391, 402, 408, 418.
Смаль-Стоцький, Стефан, Др., проф. університету 26, 240, 241, 243, 417, 418.
Старшина блькова й баракова 88, 90, 106, 108, 109, 124, 128, 164, 187, 223, 227, 228, 230, 252, 270, 271, 320, 374.
Сугак, чл. П. В. 266, 270, 274, 417, 418.

Талан, чл. гр. 297.
Тарасовський, Яків, голова П. В. і Ґен. Ст. 95, 175, 209, 231, 263, 266, 275, 294, 297, 320, 327, 352, 356, 365, 387, 390, 412, 413, 417.
Театр 44, 129, 143, 144, 146, 221, 245, 316, 328, 330, 377, 379, 394.
Терещенко, Петро, чл. гр. 237.
Терлецький, Омелян, чл. П. В. 93, 97, 128, 266, 274, 387, 401, 412, 413.
Товариство ім. Лисенка 11, 118, 119, 120, 124, 126, 128, 193, 203, 218, 219, 220, 230, 270, 295, 319, 367.
Товариство ім. Лисенка (Муз. драм. у Вецлярі) 394.
Трезвинський, чл. гр. 274.
Трохименко, чл. гр. 297.
Турула, Євген, чл. П. В. фрайшт. табору 266.

Український Рух, товариство 315, 368, 370, 371, 372.
Учительський просвітний Гурток 107.

Федорович, чл. П. В. 274.
Фотоґрафічна робітня 147, 152, 296.
Фрайштадтський табор 19, 68, 156, 168, 265, 266, 293, 346, 347, 396.
Фрідріх, Еміль, ґенерал-майор 22, 24, 25, 27, 157, 265, 280.

Хмурий, чл. гр. 263.
Хоменко, Павло, голова Ґен. Ст. 237, 263, 297.
Хор у таборі 93, 105, 118, 144, 146, 218, 245, 330.

Центральний Комітет 70, 76, 81, 82, 83, 85, 92, 103, 104, 124, 127, 128, 194, 224, 225, 227, 229, 230, 270, 313, 319, 320, 374.
Церков у таборі 148, 149, 150, 151, 249, 321.
Церковне Брацтво 301, 308, 310, 315, 316, 321.

Чалий див. Кравчук.
Чайна Спілка 70, 75, 101, 105, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 133, 150, 152, 153, 156, 164, 173, 220, 222, 223, 224, 270, 277, 318.

Часопись таборова (Розсвіт) 42, 109, 124, 147, 148, 154, 216, 217, 247, 248, 252, 258, 328, 329, 333, 353, 356, 370, 378, 382.
Чумак, Петро, чл. гр. 237, 263, 297.

Шаповал, Микола, чл. П. В. 197, 200, 266, 270, 274, 275, 294, 311, 337, 350, 388, 418.
Шапочник, чл. гр. 297.
Швайцер-Гаґенбрух, Рудольф-Ернст фон 337, 395, 398, 399.
Шванебурський табор 65, 66, 72.
Шверін, Фрідріх фон, Прав. президент 22, 23, 29.
Шкільна Рада 193, 208, 230, 313, 370.
Школа господарська 210.
Школа народня 42, 101, 187, 194, 208, 209, 210, 243, 244, 274, 302, 313, 327, 375.

Ющенко, чл. гр. 390.

Яременко, Петро, чл. гр. 59, 61, 129, 190, 235, 263.

Рл 6226 у
12,87 (1986)

Павлецький

Історія
української
громади
в Рашта ті